

वासवदत्ता ।

महाकवि-सुबन्धुविरचिता ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्येण

विरचितया

तथा

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्री-आशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतया च व्याख्यया समलङ्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीय संस्करणम्

कलिकातामहानगर्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १८३३ ।

सर्वे स्वतः संरक्षितम् ।

मूल्यं राजतमुद्रामात्रम् ।

प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीआशुबोधविद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोधविद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २ न०, रमानाथ मजुमदार श्रौट्, आम्हाष्टः
श्रौट् पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार श्रौट्, कलिकाता ।

वासवदत्ता ।

करवदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।

स्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥

ब्रह्मोऽसि मुञ्च शैलं बिभृमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।

अरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

प्रारिक्षितस्य निरन्तरायपरिसमाप्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिष्यायं निबध्नाति । कर-
वदरेति । यत्प्रसादतः सूक्ष्ममतयः कवयोऽखिलं समस्तं भुवनतलं भुवनस्वरूपं करे
वदरं वदरोफलम् । फले लुगिति लुक् । तत्सदृशं पश्यन्ति । सा सरस्वती देवी वागधि-
देवता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । स्वरूपानूर्ह्योत्तलमिति कटः । अधःस्वरूपयोरस्त्री
। आर्यावृत्तम् । लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

ऽयं मलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमाख्यायाः । षष्ठे द्वितीयलात् परके नूले सुखलाञ्च
दनियमः । चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः इति लक्षणात् ।
गीति । हे कृष्ण खिन्नोऽसि । गोवर्द्धनधारणादिति भावः । शैलं गोवर्द्धनं मुञ्च
भृम इति गोपेषु वदत्सु शिथिलभुजः श्लथबाहुः । भरेण गिरिभरेण भुजाः
कूटिला बाह्वी येषां तादृशेषु मत्सु हसन् हरिः कृष्णो जयति । भुजो कौटिल्ये ।
ओदितयेति निष्ठानत्वम् । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति गोपेऽखिल्यत्सप्तमी । एकेन
त्वयेदं धृतं किमस्माभिर्न धार्यत इति सगर्वतया वयमिति बहुवचनाभिधानमुद्दीपन-
विभावः । तथा च भरतः । विपरीतालङ्कारैर्विक्रताचाराभिधानवेग्यैश्च । इति । भुज-
कौटिल्यमनुभावः । तथा च भरतः । विक्रताकारैर्वाक्यैरङ्गविकारैश्च विक्रतवेग्यैश्च ।
इति । विक्रासितकपोलान्तमुत्फुल्लाननलोचनम् । किञ्चिन्नञ्चितदन्तायं हसितं तद्विदो

कठिनतरदामवेष्टनलेखासन्देहदायिनी यस्य ।

राजन्ति बलिविभङ्गाः स पातु दामोदरो भवतः ॥

स जयति हिमकरलेखा चकास्ति यस्योमयोत्सुकान्निहिता ।

नयनप्रदीपकज्जलजिघृक्षया रजतशुक्तिरिव ॥

भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।

बहति विकाशितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।

विदुः ॥ इति भरतः । कण्विषयकरतिरूपभावस्य हास्यरसोऽङ्गमिति रसवदलङ्कारोऽयम् ।
 कठिनेति । कठिनतरं यदा मवेष्टनं तेन लेखा रेखास्तासां सन्देहदायिनी यस्य अति
 विभङ्गाभिवलिपङ्क्तयो राजन्ति । स दामोदरो भूतपूर्वगत्या दामोदरता । भवतः
 युष्मान् पातु । बलिस्त्रिवलिद्वययोरिति विश्वः । दामोदरविषयकरतिरूपभावस्य पराङ्गत्वात् ।
 मेयोऽलङ्कारोऽयम् । स इति । उमयोत्सुकादौत्कण्ठ्यात् । नयनं भावनेन तदेव प्रदीपो
 दीपस्तस्य कज्जलजिघृक्षया तदीयकज्जलजिघृक्षया रजतशुक्तिरिव रौप्यशुक्तिरिव ।
 कजरवटा इति भाषायाम् । निहिता स्थापिता । यस्य हिमकरलेखा चन्द्ररेखा चकास्ति
 स शिवा जयति । विशेषणद्वारा विशेष्यप्रतिपात्तरिति द्वयो लभ्यते । अथ सुधर्मिता
 गुणः । यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः सा सुधर्मितत्यलङ्कारेश्वरः । उत्सुकशब्दोऽयम्
 भावप्रधानः । यद्वा । अन्तति बध्नातीत्यन् । उत्सुकस्यानुत्सुकान् उत्कण्ठितवन्त्यनकर्तव्यम् ।
 अत्युत्कण्ठात्पादिकेति यावत् । अति यदि बन्धने । किप् । हिमकरलेखाविशेषणम् ।
 यद्वा उपादाने । सन् । अः प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । अ साम्प्रतिक इति तु जगद्वस्य
 प्रमाद एव । औत्सुक्यमत्र शङ्काररसस्य व्यभिचारिभावः । उत्सुखं निहितेति कश्चित्
 पाठः । परोपक्रतये सर्वथा यतनीयमिति खलान् प्रत्याह । भवतीति । विस्तारिता अने-
 केषां श्रुतिपथं नीताः पदेषां स्वातिरिक्तानां गुणाः सरस्वतीलक्ष्मीचमादिजनिता येन
 तस्य सुजनस्य सुभगत्वसौभाग्यमधिकं भवति । अनुपक्रत्यवस्थापेनैवत्यर्थः । विकाशि-
 तानि कुमुदानि येन तादृशः । शरत्कालिक इत्यर्थः । हिमकराद्यातश्चातपो द्विगुण-
 रुचिर्वा येषां कालिकापेक्षयाधिकां कान्तिं बहति । अर्थांतरव्यासोऽलङ्कारः । उत्तिरर्था-
 न्तरव्यासः स्थात् सामान्यविशेषयोः । प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः । विषधरत इति ।
 विषधरतोऽपि सर्पादपि खलो दुर्जनोऽतिविषमोऽतिकूर इति विद्वांसः पण्डिता मृषा

यदयं न कुलद्वेषो सकुलद्वेषो पुनः पिशुनः ॥

अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलानामतीव निपुणा धीः ।

स्तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते चक्षुः ॥

विध्वस्तपरगुणानां भवति खलानामतीव मलिनत्वम् ।

अन्तरितशशिरुचामपि मलिलमुचां मलिनिमाभ्यधिकः ॥

हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम् ।

दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥

मिथ्या न वदन्ति अपि तु तथ्यमेव । यद्यतोऽयं सर्पः न कुलं द्वेषं शीलमस्य तादृक् :
शास्त्रापराधी तमेव दशति न तु तत्कुलद्वेषेत्यर्थः । पिशुनो दुर्जनः पुनः सकुलद्वेषो ।
ऽस्य द्वेषविषयस्य सकुलम्यायं द्वेषेत्यर्थः । पक्षे न कुली द्वेषो द्वेषा शत्रुर्न स्य । स प्रसिद्धः
पिशुनः कुलद्वेषो स्वकुलद्वेषा । पिशुनो दुर्जनः खलः । आशौविषो विषधर इति इया-
रसरः । समङ्गश्रेष्ठान्तरन्यासयोः सङ्करः । सामान्यं वा विशेषो वा तदन्तेन सम-
र्थ्यते । यव सोऽर्थान्तरन्यासः । अविश्रान्तिजुगामात्मन्यङ्गाङ्गित्वे तु सङ्करः ॥ अति-
मलिन इति । खलानां पिशुनानां धीर्बुद्धिरतिमलिने सतामनुपादेये कर्तव्ये कार्ये-
ऽतीवात्यन्तं निपुणा स्वविषयग्रहणपटुर्भवति । हि यतस्तिमिरेऽन्वकारे कौशिकानामुलू-
कानां चक्षु रूपं स्वविषयं प्रतिपद्यते गृह्णाति । यद्वा । रूपं विषयग्राहकत्वरूपं स्वभावं
प्रतिपद्यते प्राप्नोति । रूपं स्वभावे सौन्दर्यं शुक्लादिपद्मभेदयोः । इति विश्वः । अती-
वेत्यव्ययसमुदायोऽतिशये । महेन्द्रगुणलूलक-व्यालयादिषु कौशिक इत्यमरः । काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः । समर्थनोपस्थाप्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् । विध्वस्तेति । विध्वस्तपर-
गुणानां खलानामतीव मलिनत्वं भवति । अव्यथानामनेकार्थत्वादाप हेतो । अपि
यतोऽन्तरितशशिरुचां क्वदितचन्द्रकान्तीनां मलिलमुचाम् । हेतुगर्भम् । वर्षाकाविक-
मेघानां मलिनिमा । इमनिजन्तः । मालिन्यमधिकं भवति । परिकरालङ्कारः । अल-
ङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे । दुर्जनोऽन्यान् स्वोत्कर्षार्थे निन्दति तस्याभिनिवेशो
व्यर्थ एवेति प्रदर्शयन्नाह । हस्त इवेति । खलो भूतिमलिनो हस्त इव यथा यथा सुजनं
लङ्घयत्यलङ्घयति । पक्षे । घर्षयति । तं सुजनं दर्पणमिव तथा तथा निर्मलच्छाय-
मुज्ज्वलकान्तिं कुरुते । भूतिभङ्गानि सम्पदि । दर्पणे मुकुरादर्शौ । छाया सूर्यप्रिया
कान्तिरित्यमरः । पूर्णोपमा । साधर्म्यमुपमाभेदे । वर्तमानकालिकान् नृपतीन्

सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः ।
 सरसीव कौत्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥
 अविदितगुणाऽपि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
 अनधिगतपरिमलाऽपि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥
 गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव सम्भवति ।
 स्वमहिमदर्शनमक्षोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥

स्वस्तवनायोग्यान् ध्वनयन् विक्रमादित्यं कौत्ति । सा रसेति । विक्रमादित्ये राजनि र
 सीव सरसीव एव कौत्तिशेषं गतवति विरामं प्राप्ते सति भुवि पृथिव्यां सा पुरुषान्तरेऽ
 लभ्यमाना रसवत्ता वीर्यवत्ता विहता नष्टा । नवकाः कुक्षित इति कन् । कुक्षित-
 राजा विलसन्ति विलासं कुर्वन्ति । अतः कः सबलः कं निर्वलं नो चरति न भयम् ।
 अत्यर्थे पीडयतीति यावत् । अराजन्वत्त्वादिति भावः । यद्वा । नवका अज्ञात इति
 कन् । अज्ञातनामगोत्रगुणा राजानो विलसन्ति । अतः को जनः कं व्यवहारं नो चरति
 न करोति । हेतुस्तूक्त एव । (यद्वा) । सा रसवत्ता शृङ्गारादिरसवत्ता गुणवत्ता वा ध्वनी
 साभिलाषता वा विहता । अतो नवका अनुकम्पायां कन् । अनुकम्पितनवीनकषयो
 विलसन्ति । गुणगुणीवभावेनास्मदादीनां प्रचारराहित्येनेति भावः । अतः कक्षादृक्
 पण्डितमन्यः कं मूर्खानं नो चरति न गच्छति नारोहति । अपि त्वारोहत्येव । (पक्षे) ।
 सा रसवत्ता जलवत्ता विहता । अत एव वक्ताः कक्षा भाषायां वकुला इति ख्याता न
 विलसन्ति । कङ्को लोहपृष्ठः ककड इति ख्यातो नो चरति । यद्वा । सारसः पक्षि-
 विशेषस्तद्वत्ता । कमलवत्ता वा । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः । अथ वक्ता
 कक्षः पुष्करादस्तु सारसः । लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात् । कासारः सरसी सरः । कं
 शिरीऽम्बुनोः । सारमं सरसीरुहम् । इति षट्स्वमरः । चर मतिभयणयोः । सभङ्गाभङ्ग-
 शेषयोः संसृष्टिः । सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन वदिह स्थितिः । अविदितेति । अवि-
 ज्ञाता गुणा भोजः प्रसादमाधुर्यरूपा यस्यास्तादृश्यापि सत्कविभणितिः कर्णेषु मधुधारां
 चोदधारां वमत्युद्गिरति । यथा चोदधारासङ्गाद्रसनासुखमेवं सत्कविभणितिश्रवणात्
 कर्णयोः सुखमित्यर्थः । हि यतोऽनधिगतपरिमलाऽपि मालतीमाला दृशमनुवातस्थितस्य
 दृष्टिं हरति । गुणिनामिति । गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः स्वरूपज्ञानं परत एव
 परस्मादेव सम्भवति । तेन निर्गुणानां स्वरूपज्ञानं परस्मादेव किमाश्चर्यम् । यस्या-

सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुः ।

प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबन्धम् ॥

३५५

अभूदभूतपूर्वः सर्वावीपतिचक्रचारुचूडामणिश्रेणीशाण-
कषणनिर्मलीकृतचरणनखमणिर्नृसिंह इव दर्शितहिरण्य-

।ऽऽहोः स्वमहिमदर्शनं स्वविस्तारदर्शनं सुकरतले जायते । सर्वदर्शनसमयोर्नवयोः
स्वमहत्त्वदर्शनं दर्पणाधीनमेवेत्यर्थः । सरस्वतीदत्तेति । प्रगतः सादोऽस्येति प्रसादः ।

। सरस्वतीदत्तेन वरेणाभीष्टेन प्रसादो विगतकाश्यः स्वीयाङ्गतोक्तिविभावनामन्दतुन्दिल-
त्वादित्यर्थः । (यद्वा) । सरस्वतीदत्तवरेण प्रसादः प्रसन्नता यस्य सः । सर्वोत्कृष्टा मत्-
कृतिरिति प्रसन्नताविशिष्टत्वम् । अमुमेवार्थमभिसन्धाय बाणेशाण्यभाणि । कवीनामगल-
हर्षो नूनं वासवदत्तया । शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ इति । प्रसादस्तु
प्रसन्नतेत्यमरः । वराऽभीष्टा देवतादेवरो जामातृषिङ्गयोः ॥ श्रेष्ठेऽन्यवत् परिवृतौ ।
प्रसादोऽनुग्रहे काव्य-प्राणस्वास्थ्यप्रसक्तिषु । इति द्वयोर्विश्वप्रकाशः । सुजनैकबन्धुः
सज्जनानामद्वितीयो भाता । प्रत्यक्षरश्लेषमयो यः प्रबन्धस्तस्य विन्यासे रचनायां वैदग्ध्यं
नैपुण्यं तस्य निधिः सुबन्धुस्तन्नामकः कविर्निबन्धं चक्रे । व्यापारान्तराविष्टमनसो ममास्य
निर्माणे प्रवृत्तिर्न त्वन्यबन्धनः प्रणिधानपूर्वकमेवेति सुकरतां ध्वनयितुं लिटः प्रयोगः ।
उपजातिवृत्तम् । अनन्तरीदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदोयावुपजातयस्ताः । इति
लक्षणात् । अनुप्रासेनाह । अभूदित्यादि । चित्तामणिर्नाम राजाऽभूदित्यन्वयः । पूर्वं
भूता भूतपूर्वः सुप्पेसुति समासः । भूतपूर्वे चराडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
पश्चाच्चजसमासः । अभूतपूर्वः । तादृक् पूर्वं कोऽपि नाभूदित्यर्थः । सर्वपासुर्वीपतीनां
चक्रं समूहस्तस्य चारुचूडामणिश्रेणी पङ्क्तिः सैव शाणो निकषस्तस्य कीणीऽय तस्मिन्
कषणेन निर्मलीकृतचरणनखौ मणिरिवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति
समासो व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् । स यस्य सः । जनावने समूहे च दम्भे भेदरथाङ्गयोः ।
शस्त्रभेदे च सेनायां चक्रं चापि विहङ्गके । इति रत्निदेवः । चूडामणिः शिरोरत्नम् ।
वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी । निकषः कष इति विश्वमरः । श्रेणिरिति ऋक्सुपाठे तु
अयभागे च पङ्क्तौ च श्रेणिकृता मनीषिभिः । इति विश्वः । छेकानुप्रासः । स्यात्
पादपदवर्णानामावृत्तिः सयुतायुता । अतत्पदः स्याच्छेकानाम् । इति । श्रीजो गुणः ।
श्रीजः समासभूयस्त्विति । भेदभीं रीतिः । एका भूयःसमासा स्यादात विषु

कशिपुचेतदानविस्मयः कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो नारायण इव
सौकर्यसमासादितधरणिमण्डलः कंसारातिरिव जनितयशोदा-
नन्दसमृद्धिरानकदुन्दुभिरिव कृतकाव्यादरः सागरशायीवानन्तः

वाग्भटालङ्कारः । काव्यप्रकाशरीत्या वक्ष्यनुप्रासः । एकस्याप्यसकृत् पर इति ।
काव्यादर्शरीत्या वक्ष्यमाणाः समानोपमाः । सरूपशब्दवाच्यत्वात् तत्समानोपमा मता ।
बालिवोद्यानमालेयं सालकामनशोभिनी । इति । अलङ्कारशेखररीत्या श्लेषोपमेयम् ।
पदश्लेषनिबन्धनं साम्यं श्लेषोपमा । उक्तमेवोदाहरणं मतान्तरे । श्लेषोपमासङ्कटे-
षाह । नृसिंह इव दर्शितो हिरण्यकशिपोर्देवस्य चेतदानेन शरीरखण्डनेन विस्मयो
येन सः । दोऽवखण्डने । पक्षे हिरण्यं सुवर्णं कशिपुर्भोजनाच्छादने चेत केदारश्लेषां
दानेन वितरणेन श्लेषं प्राप्नोति । एवमग्रेऽपि । कशिपुस्त्वन्नमाच्छादनं इयमित्यमरः ।
अन्नवस्त्रदक्षिणाप्रद इति भावः । चेतं शरीरे केदारे सिद्धस्यानकलवयोः । इति
विश्वप्रकाशः । वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युपपन्नाप्यसृशः । श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसाव-
च्छादिभिरप्युपपन्ना । कृष्ण इव कृतं वसुदेवस्य तर्पणं तृप्तौ रक्षणं वा येन वरुणात् वा
कंसाद् वा धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षणार्थस्तपिः । तर्पणं प्रीणनावनमित्यमरः । पक्षे
कृतं वसुभिर्द्रव्यैर्देवानां तर्पणं प्रीणनं येन । यद्वा कृतं वसूनां ध्रुवादीनां देवानां
च तर्पणं येन । ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्युषश्च प्रभावश्च
इत्यष्टौ वसवः स्मृताः । नारायण इव सौकर्येण सूकरभावेन समासादितमुद्धृतं
धरणिमण्डलं येन । ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यञ् । तालव्या अपि दन्त्याः स्युः साम्य-
सूकरपांसवः । इति शकारभेदः । पक्षे सौकर्येणानायासेन समासादितमा-
क्रान्तम् । सौकर्यं स्यादनायासे क्रियायां सूकरस्य चेति विश्वप्रकाशः । कंसारातिरिव
जनिता यशोदानन्दयोः समृद्धिर्कटहेराधिक्यं येन । यशोदाया आनन्दसमृद्धिर्वा येन ।
पक्षे आनन्दकारिणो समृद्धिः शाकपार्थिवादिः । जनिता यशोदा कीर्त्तिप्रदानन्दसमृद्धि-
येन । षष्ठांशतिरिक्ते निर्लोभ इति ध्वनिः । आनकदुन्दुभिरिव कृतः काव्यायाः
पूतनायाः दरस्त्रासो येन । यद्वा । कृतकावो तत्पुत्रो तयोरादरो यस्येति
गुरुचरणाः । वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः । इति विश्वप्रकरणेऽमरः ।
दरस्त्रासो भीतिभीरिति च । काव्यं यस्य पुमान् शुक्ले काव्याख्या पूतना मता ।
इति विश्वः । पक्षे कृतः काव्ये लोकोत्तरवर्णनरूपे कर्मण्यादरो येन । यद्वा कृत-
काव्यानां कवीनामादरो यस्मात् । यथाऽसौ मर्माभिज्ञतया कवीन् मानयति तथा नान्य

भोगिचूडामणिमरौचिरञ्जितपादपद्मो वरुण इवाशान्तरक्षणे-
ऽगस्त्य इव दक्षिणाशाप्रसाधको जलनिधिरिव वाहिनीशतनायकः
समकरप्रचारश्च हर इव महासेनानुगतो निवर्तितमारश्च मेरु-
रिव विबुधालयो विश्वकर्माश्रयश्च रविरिव क्षणदानप्रियम्छाया-
सन्तापहरश्च कुसुमकेतुरिव जनितानिरुद्धसम्पद्रतिसुखप्रदश्च

इति भावः । सागरशायीव । नारायण इव । अनन्तभोगी शेषस्य चूडामणिमरी-
चिभो रञ्जितपादपद्मः । शेषोऽनन्तः इत्यमरः । पक्षेऽनन्ता अनेके भोगिनी विलासिनः ।
न केवलं स्वभृत्यैः सेव्योऽपि तु समृद्धैः पौरैरपीति भावः । वरुण इव । आशा पश्चिम-
दिक् तदन्ते रक्षणं यस्य । दिशस्तु चक्रभः काष्ठा आशा इत्यमरः । पक्षेऽशान्तमविरतं
रक्षणं प्रजापालनं यस्य । अगस्त्य इव दक्षिणाशा दक्षिणदिक् तस्याः प्रसाधकोऽलङ्कृता ।
पक्षे दक्षिणाया आशा तृणा । आशा तृणादिशोः प्रोक्तेति विश्वप्रकाशः । यदा दक्षि-
णानां कुशलानां परच्छन्दानुवर्तिना आशाप्रसाधकः । दक्षिणः सरलेऽवामे परच्छन्दानु-
वर्तिनि । वाच्यवर्द्धाक्षणावाचो यज्ञदानप्रतिष्ठयोः । इति विश्वप्रकाशः । जलनिधि-
रिव । वाहिनीशतस्य नदीशतस्य नायकः । मकराणां जलजन्तुविशेषाणां प्रचारेण
सहितलाट्टक् । अथ यादासि जलजन्तवः । तद्भेदाः शिशुमारोद-शङ्खो मकरादयः ।
इत्यमरः । पक्षे वाहिनीशतस्य सेनाशतस्य नायकः प्रभुः । समो हिताहितसाधारणः
करस्य राजयाज्यभागस्य प्रचारी यस्य । यदा समः सलक्ष्मीकः करस्य इत्यस्य प्रचारी
यस्य । तरङ्गिण्यां च सेनायां वाहिनी परिकीर्तिता । इति विश्वः । बलिहस्तांशवः
करा इत्यमरः । हर इव महासेनेन कार्तिकेयेनानुगतः । निवर्तितो मारः कामो येन ।
कार्तिकेयो महासेनः । मदगो मन्मथो मार इत्युभयवामरः । पक्षे महत्या सेनयाऽनु-
गतः । निवर्तितो मारयतीति मारा विघ्नो येन । मृड् प्राणत्यागे णिजन्तादच् । मेरुरिव
विबुधानां देवानामालयः । विश्वकर्मा सूर्यो देवशिल्पी वा तदाश्रयः । विश्वकर्मा देव-
शिल्पी विश्वकर्मा दिवाकरः । इति विश्वः । पक्षे विबुधानां पण्डितानामालयः । विश्वेषां
जानां कर्म शिल्पादि तदाश्रयः । रविरिव क्षणदा रात्रिर्न प्रियेष्टा यस्य । छायाया
निजाश्रयाः सन्तापहरश्च । न प्रियेत्यत्र नैकधेत्यादिबन्निषेधार्थको न शब्दः । पक्षे चणेषूत्स-
वेषु दानं प्रियं यस्य । छायाया स्वकान्त्या सन्तापहरः । एतस्मावयस्यस्याह्लादजनकत्वादिति
भावः । अथ चण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः । छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमना-

विद्याधरोऽपि सुमना धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः क्षमानुगतोऽपि
सुधर्माश्रितो बृहन्नलानुभावोऽप्यन्तःसरलो महिषीसम्भवोऽपि
वृषोत्पाद्यतरलोऽपि महानायको राजा चिन्तामणिर्नाम । यत्र

तपः । इति द्वयोरमरः । कुसुमकेतुरिव काम इव जनितानिरुद्धस्योपापतेः सम्पद्येन ।
रतेः प्रियायाः सुखप्रदश्च । कन्दर्पः पुण्यकेतनः । अस्यैव प्रकरणे रतिः प्रिया सुतो-
ऽनिरुद्ध ऋष्यङ्ग उषेश इति त्रिषु हैतः । पक्षे जनितानिरुद्धानिवारिता सम्पत्तिर्येन ।
रतो सुरतेऽनेककामतत्त्वकलाभिज्ञतया सुखप्रदः । विरोधाभासेनाह । विद्याधरोऽपि
देवयोनिविशेषोऽपि सुमना देव इति विरोधः । विद्याधरोऽप्यरोयक्षरक्षोगन्धर्व-
किन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽसौ देवयोनयः ॥ सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा
दिवौकसः । इति द्वयोरमरः । विद्याधरोऽष्टादशविद्यानिधिः । सुमनास्त्रिविधमानस-
पापरहित इति परिहारः । तानि चोक्तानि मनुना । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्ट-
चिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च विविधं मानसं स्मृतम् ॥ इति । आभासत्वे विरोधस्य
विरोधाभास इष्यते । काव्यप्रकाशे त्वयमेव विरोध इति व्यवहृतः । विरोधः सोऽवि-
रोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः । इति । एवमग्रेऽपि । अपिरापाततो विरोधस्य द्योतकः ।
पक्षान्तरेऽनेकार्थत्वात् समुच्चयस्य । धृतराष्ट्रोऽपि पाण्डोरग्रजोऽपि गुणप्रियः । भीमप्रिय
इति विरोधः । गुणोऽप्रधाने शुक्लादौ गुणः सूटे वृकोदरे । इति विश्वः । धृतराष्ट्रो
धृतराज्यः । गुणाप्रियः सन्धिवियहादिषड्गुणप्रिय इत्यविरोधः । सन्धिर्ना विरुद्धो
यानमासनं वैधमाश्रयः । षड्गुणा इत्यमरः । क्षमानुगतोऽपि पृथिव्यनुगतोऽपि सुधर्मा-
श्रितो देवसमाश्रित इति विरोधः । क्षमा शान्तिः क्षमा धरेति विश्वः । स्यात् सुधर्मा
देवसमेत्यमरः । क्षमानुगतः शान्तियुक्तः सुधर्माश्रितः शोभनधर्माश्रित इत्यविरोधः ।
बृहन्नलान् यो नलस्तृणभेदस्तस्तेवानुभावो यस्य । यथा यत्रानपेक्षः सोऽभिवर्धते तथा-
यमपीत्यर्थः । तादृशोऽप्यन्तर्मध्ये सरलो यत्थिरहित इति विरोधः । बृहन्नलानुभावो-
ऽर्जुनानुभावोऽन्तःसरल इति परिहारः । बृहन्नलो गुडाकेशे नले कौशिकनन्दने । इति
विश्वः । महिष्याः सम्भवो यस्य तादृशो महिषो वृषोत्पादौ वृषभजनक इति महोत्पात इति
विरोधः । महिष्याः कृताभिषेकायाः सम्भवो यस्य वृषोत्पादौ धर्मजनक इति परिहारः ।
कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः । पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष इत्युभयवामरः ।
अतरणीऽपि द्वारमध्यमणिभिन्नोऽपि महानायको द्वारमध्यमणिरिति विरोधः । तरुणी

च शासति धरणिमण्डलं कलनिग्रहप्रयोगो वादेषु नास्तिकता
चावांकेषु कण्टकयोगो नियोगेषु परौवादो वीणासु खलसंयोगः
शान्तिषु द्विजिह्वसङ्गृहीतिराहितुण्डिकेषु करच्छेदः क्लृप्तकरग्रहणेषु
नेत्रोत्पाटनं मुनीनां द्विजराजविरुद्धता पङ्कजानां सार्वभौमयोगी
दिग्गजस्थान्निगतुलाशुद्धिः सुवर्णानां सूचीभेदो मणीनां शूलभङ्गो

हारमध्यग इत्यमरः । नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि । इति विश्वः । अतरलो
धीरो महान् नायको नेता महानायक इति परिहारः । परिसङ्क्रयाह । काव्या-
देशनियमश्लेषोऽयम् । यत्र चिन्तामणौ । क्ली वाक्क्ली नियङ्गः प्रतिज्ञाहान्यादि-
श्लेषां प्रयोगी वादेषु । पक्षे च्छलं कपटः । नियङ्गो बन्धनम् । तादृगन्यव्यपोहाय
परिसङ्क्रया तु सा स्मृता । नास्तिकता परलोकाभावज्ञानवत्त्वं चावांकेषु बौद्धविशेषेषु ।
भावे तल् । अस्तिनास्ति दिष्टं मतिरिति ठक् । तावानेव हि लोकोऽयं यावानिन्द्रिय-
गोचरः । इति तत्सिद्धान्तः । भित्त्यादृष्टिनास्तिकतेत्यमरः । पक्षे नास्तिकता दरिद्रता ।
कण्टकः अनेनेदं भुक्तमिति तत्स्वामिनि कथकस्तस्य योगो नियोगेषु । मोहासिवा इति
भाषायाम् । पक्षे । कण्टकः चुटशत्रुः । कण्टकः चुटशत्रौ च कर्मस्थानिकदूषणे ।
इति विश्वः । परौवादो वीणावादनवस्तु । पक्षे परौवादोऽपवादः । परौवादोऽपवादे
व्याघ्रोणावादनवस्तुनि । इति मेदिनी । खलं धान्यमर्दनभूमिः । खलं भूस्थानकल्केषु
क्रूरे मोचेऽधमे खलः । इति विश्वप्रकाशः । पक्षे खलः पिशुनः । पिशुनो दुर्जनः
खल इत्यमरः । आहितुण्डिकेषु व्यालयाद्विषु द्विजिह्वसङ्गृहीतिः सर्पसङ्गृहः । व्याल-
याह्याद्विषुण्डिक इत्यमरः । पक्षे द्विजिह्वः खलः । द्विजिह्वः पत्रगे पुंसि खले
स्यादन्यलिङ्गकः । इति रत्निः । आहितुण्डेन दीव्यति । तेन दीव्यतीति ठक् । क्लृप्तकर-
ग्रहणेषु राजयाज्ञभागेषु करच्छेदस्तस्यैव न्यूनीकरणम् । पूर्वनिश्चितादपि प्रार्थनादिना
नूनग्रहणमित्यर्थः । पक्षे करच्छेदो हस्तच्छेदः । बलिहस्ताश्रयः करा इत्यमरः ।
विरोधाभासपरिसङ्क्रयामङ्कुरेणाह । मुनीनां यतीनां नेत्रमच्छि । पक्षे मुनीनां हृच्च-
विशेषाणां नेत्रोत्पाटनं मूलोत्पाटनम् । तरुमूलाच्चिवस्त्रेषु नेत्रमर्थिगुणे रक्षे । मुनि-
र्यतीङ्गदीप्त-प्रियालागस्यकिंशुके ॥ इति द्वयोर्विश्वः । पङ्कजानां कमलानां द्विजराज-
सन्दर्शद्विरुद्धता । द्विजराजः शशधर इत्यमरः । पक्षे द्विजा ब्राह्मणाः पक्षिणी वा ते च
राजानस्य । दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । सार्वभौमो वृद्धः सार्वभौमशब्दसंयोगो
दिग्गजस्य । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामिति व्युत्पन्नस्य त्वेतद्राजभिन्ने नास्ति प्रयोग इत्यर्थः ।

युवतिप्रसवे दुःशासनदर्शनं भारते करपत्रदारणं जलजानाम् ।
महावराहो गोत्रोद्धरणप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्धलनमकरोत् । राघवः
परिहरन्नपि जनकभुवं जनकभुवा सह वनं विवेश । भरतो रामे
दक्षितभक्तिरपि राज्ये विराममकरोत् । नलस्य दमयन्त्या
मिलितस्यापि पुनर्भूपरिग्रहो जातः । पृथुरपि गोत्रसमुत्सारण-

उक्तं च । न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं
शब्देन भासते ॥ इति बहुवचनान्तपाठे तु पक्षेऽर्थपरत्वं राजपक्षे पूर्ववच्छब्दपरत्वम् ।
सार्वभौमस्तु दिङ्नामे सर्वपृथ्वीपतावपि । इति विश्वमेदिन्यौ । पुष्पदन्तः सार्वभौमः
सुप्रतीकश्च दिग्गजाः । इत्यमरः । अग्निना तुलया च शुद्धिवर्णोऽस्मानयोऽज्ञानम् ।
सुवर्णानाम् । व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् । तादृशशुद्धियोग्यानामन्येषामभावादिति
भावः । मूची खोहं सोवनसाधनं तेन भेदो मणीनाम् । न तु मूची कराद्यभिनयस्तस्य
भेदः । सर्वेषां नर्तककोतकानां परिनिष्ठितत्वादिति भावः । यदा मूची नारीणां कर-
णान्तरं गीताङ्गहारसंवेशक्रिया । तस्या भेद इति भावः । एतेनास्य राज्ये सपत्नीर्ज्येष्ठा-
कनिष्ठाव्यवहाराभावो ध्वनितः । करणं साधने क्षेत्रे कायकायस्थकर्मसु । गीताङ्गहार-
संवेश-क्रियाभेदेन्द्रियेषु च ॥ इति विश्वप्रकाशः । मूची कराद्यभिनये नारीणां करणान्तरे ।
मूची सोवनद्रव्य इति च । शूलेनोदरपीडया भङ्गं चामर्दः । भङ्गो चामर्दने । न तु
शूलेन दुष्टपाणिबधोपायेन भङ्गः । तादृशापराधिनोऽभावादिति भावः । यदा शूलः
केतनं तस्य भङ्गः । मृत्यौ प्रहरणे शूलः केतने योगरोगघ्नोः । इति विश्वप्रकाशः ।
दुःशासनस्य धार्तराष्ट्रस्य दर्शनं ज्ञानम् । न तु दृष्टशासनस्य निरोक्षणम् । करैः सूर्य-
किरणैः पत्रदारणं दलानां विच्छासनं पङ्कजानाम् । न तु करपत्रेण क्रकचेन दारणम् ।
क्रकचोऽस्ती करपत्रमित्यमरः । करवत इति भाषाशाम् । विरोधाभासेनाह । महा-
वराहो गोत्रोद्धरणाय पृथिव्युद्धरणाय प्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्धलनमकरोत् । यदुद्धरणाय
प्रवृत्तस्तस्यैवोद्धलनमनुचितम् । गोत्रः पर्वत इत्यर्थात्तरेण परिहारः । एवमग्रेऽपि ।
जनकभूः पितृभूमिः । पक्षे जनकभुवा सीतया । विरामो रामाभावो वैराग्यं च ।
दमयन्त्या मिलितस्यापि नलस्य पुनर्भूपरिग्रहः पुनरूढापरिग्रहः । पुनरक्षतयोनित्वादुह्यते
या यथाविधि । स पुनर्भूः । पक्षे पुनर्हितोयवारं भूपरिग्रहः पृथ्वीपरिग्रहः । गोत्राणां
स्वगोत्रजानां स्ववंशजविरोधिता विरोधः । गोत्राणां पर्वतानामिति परिहारः । इत्यं

विस्तारितभूमण्डलः । इत्थं नास्ति वागवसरः पूर्वतरराजेषु ।
स पुनरन्य एव देवो न्यक्कृतसर्वोर्वीपतिचरितः । तथाहि स
पर्वतः कटकसञ्चारिणो गन्धर्वान् दर्शितशृङ्गोन्नतिः सुखयन् न
विरराम । स हि मालयो नावश्यायोच्छलितो नो मायाजन्मने
हितश्च । स हि मानी गिरि स्थितो वृषध्वजः । असौ सदा-
गतिरवधूताखिलकान्तारः पावकाग्रेतरो नभोगोत्सुकः सुमनो-
हरश्च । स रत्नाकरोऽनहिमयः कथमगाधः समर्यादो नोद्रोको-

वर्णितविरोधाभासात् पूर्वेषु महावराहादिषु वागवसरः स्तुतियोग्यत्वं नास्ति । चित्ता-
मणिर्देवो राजा । यदेव वक्तव्यं तत् दशकुमारभूषणे द्रष्टव्यम् । वर्णितेभ्योऽन्यगुण-
विशिष्ट एव । अत एव न्यक्कृतसर्वोर्वीपतिचरितः । भेदकातिशयोक्तिरलङ्कारः । भेद-
कातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्वयवर्णनम् । इति लक्षणात् । पुन. श्लेषेणाह । पर्वत उत्-
सववान् । कटकं सैन्यम् । गन्धर्वा अश्वाः । शृङ्गं प्राधान्यम् । पक्षे कटको नितम्बः ।
गन्धर्वा हाहाहूहूहूभृतयः । शृङ्गं शिखरम् । तत् पर्वतरुद्वयमिति मत्वर्थोऽस्ति ।
वाज्रिवाहावंगन्धर्व इति । कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्वैरिति । शृङ्गं प्राधान्यसान्वीषेति
विष्वमरः । सव्यतिरेकं तमाह । स हि मालयो लक्ष्मीगृहम् । अवश्यायो गर्वः ।
माया कपटम् । जन्मने हितः । हितयोगे चेति चतुर्थी । पक्षे स हिमालयः ।
अवश्याया हिमः । उमायाः पार्वत्याः । अवश्यायो हिमे गर्व इति धरणिः । शुद्ध-
श्लेषमाह । स हिमानी हिमसंहतिरूपो गिरिः पर्वतस्तत्र स्थितो वृषध्वजः । पक्षे ।
स हि मानी चित्तोन्नत्यवान् । गिरि वचने । वृषध्वजः धर्मध्वजः । पुण्यश्रेयसौ सुकृतं
वृष इत्यमरः । सतां साधूनामा साकल्येन गतिनिर्वाहो यस्मात् । येषां कापि गति-
र्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः । इतिवत् । अवधूताः कम्पिता दूरीकृता वा कान्तारा
दुर्गममार्गा दुर्भिक्षा वा येन । पावकानां पवित्रकर्तृणामग्रेतरः । तथा च मनुः ।
अग्निचित् कपिला सखी राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत
मित्यर्थः ॥ इति । पावकोऽग्नौ सदाचार इति विश्वप्रकाशः । नभोगेषु देवेष्वुत्सुकः ।
यदा । न भोगेषु स्त्र्यादिसुखेष्वुत्सुकः । उक्तं च । मृगयाच्छासथा पामं गार्हतामि
महोच्चताम् । दृष्टास्तेभ्यस्तु विपद. पाण्डुनेषधर्वाण्यु ॥ इति । सुमनसः पण्डितान्
हरति गुणयुक्ताविश्रायनाभ्यां स्ववशीकरोति । पक्षे सदागतिर्वातः । अवधूताखिल-

इष्यस्य विस्मयः सदा हिमकराश्रयोऽमृतमयः सपीतस्तस्या-
चलो नक्रोधो महानदीनः समुद्रः । स चन्द्र इव क्षणदानन्द-
करः कुसुदवनबन्धुः सकलकलाकुलगृहं नतारातिबलः । मित्रो

कान्तारः कल्पिताखिलकाननः । पावकाशेसरी वक्रिसहायः । नभोगेषु मेघेषुसुख
उत्कण्ठितः । तथा च कालिदासः । मदसखस्येव बलाहकस्येति । सुमनसः पुष्पाणि
हरति तादृशः । तथा च कालिदासः । इतश्चयं हरति पुष्पमनोकडानामिति ।
सुमनाः पुष्पमालयोस्त्रिदशे कोविदेऽपि च । इति विश्वप्रकाशः । स्त्रियः सुमनसः
पुष्पमित्यमरः । कान्तारः कानने चेषौ दुर्भिक्षे दुर्गन्धमिति विश्वः । रत्नानामुत्तम-
वस्तूनामाकरः । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपीत्यमरः । अहिरिवादिः खलस्तन्मयो न भवती-
त्यमरद्विमयः । कषम् । अगाधः मभीराश्रयः । यदा । लिप्सारहितः । मर्धा लिप्सेत्यमरः ।
कषमर्धाद उचितानतिक्रमणशेषः । उद्भूत उत्थितः रीको दीप्तिर्यस्य सः । रूच दीप्तौ ।
सञ् । इत्यमरस्य न विस्मयः । अलुब्धत्वादस्य दीप्तेर्न नाश इति भावः । तथा
चोक्तम् । देहोति वचनद्वारा देहस्याः पञ्च देवताः । तत्तत्तथादेव नश्यन्ति धीश्रीक्री-
कान्तिकीर्तयः । इति । किञ्च । स पार्श्वः पार्थिवान् सर्वान् भूमिष्ठोऽपि रथस्थितान् ।
एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव ॥ इति । यदा । अस्योद्र इति न कोऽपि
विस्मयः । जलाखेटशीलस्यास्योद्रमद्गाहकत्वादिति भावः । सदा हिमकरवदन्तस्तस्य
आश्रयो गृहं यस्य । अमृतमयः । आह्लादकरूपवत्त्वात् । सपीतः सखालकः । पीतः
पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः । इत्यमरः । तस्य क्रोधोऽचलो न प्रणि-
पाताद्यनपनेयो न भवतीति भावः । महान् श्रेष्ठः । अदीनः । समुद्रः । मुद्रा राजाचक्रं
तत्सहितः । पक्षेऽगाधस्तलस्यशरहितः । मर्धादा सोमा अस्योद्र इति न कोऽपि
विस्मयः । उद्रो जलमार्जारः । सदा हि निश्चयेन नकराणां जलजन्तूनामाश्रयः । यदा
हिमकरश्चन्द्रः । अमृतं सुधा जलं वा । पयः कीलालममृतम् । पीयूषममृतं सुधा ।
इत्युभयवामरः । पीतो यानपावम् । यानपावं तु पीतोऽम्बि-भवे विषु समुद्रियम् ।
इत्यमरः । तस्याधोऽचलो मैनाकः । नक्रः कुम्भीरः । नक्रस्तु कुम्भीर इत्यमरः ।
स चन्द्रः । अदि आह्लादे । स्फायितश्चिवशीति रक् । क्षणदानां सुखप्रदाना-
मानन्दकर्ता । स्वहिते रतान् सन्तोषयतीत्यर्थः । यदा । क्षणद उत्सवप्रदयामा-
मानन्दकरश्च । सुदावनं सुदवनं कोः पृथिव्या सुदवनं तेन बन्धुरिव बन्धुः । यथा च
कालिदासः । तेनार्यैर्वाक्त्रोभपराङ्मुखेन तेन प्रता विघ्नभयं क्रियावान् । तेनास लोकः

दयहेतुः काञ्चनशोभां बिभ्रदचलाधिकलक्ष्मीः सुमेरुरिव । यस्य
च रिपुवर्गः सदा पार्थोऽपि न महाभारतरणयोग्यः, भीष्मोऽप्य-
शान्तनवेहितः, सानुचरोऽपि न गोत्रभूषितः । अपि च त्रिशङ्कु-
रिव नक्षत्रपथस्वलितः, शङ्करोऽपि न विषादो, पावकोऽपि न
कृष्णवर्त्मा, आश्रयाशोऽपि न दहनः, नान्तक इवाकस्मादपहृत-

पितृमान् विनेवा तेनैव श्लोकापनुदेन पुत्री ॥ ग्राम आगत इतिवत् कोस्तनस्थेषूपचारः ।
कलाशतुःषष्टिकलाः । नतमरातिबलं यस्मात् । पक्षे—चण्डा रात्रिः । कुसुदं
कैरवम् । कलाः षोडश कलाः । न तारा नक्षत्राण्यतिबला यस्मात् । मित्रं सुहृत् ।
किञ्च चकारो वाऽर्थे, कां वा शोभां न बिभ्रत् ? अचला स्थिरा, अधिका लक्ष्मीर्यस्य ।
पक्षे—मित्रः सूर्यः । काञ्चनं सुवर्णम् । अचलेभ्यः पर्वतेभ्योऽधिका लक्ष्मीर्यस्य । (“अथ
मित्रं सखा सुहृत्” । “द्युमणिसरणिर्मित्रः” इत्युभयवाच्यमरः) पुनर्विरोधाभासेनाह
—पार्थोऽर्जुनस्तस्य महाभारत-रण-योग्यतानिषेधो विरोधः । एवमग्रेऽपि । पक्षे—यस्य
रिपुवर्गो महतो भारस्य तरणे योग्योऽपि न, अत एव सदा सर्वकालेऽपार्थः अपगतोऽर्थः
प्रयाजनं यस्य तादृशः । भीष्मोऽपि शान्तनुपुत्रोऽपि, अशान्तनवे पितृभिन्नाय हितः,
पित्रे न हित इति विरोधः । भीष्मो राजगुणैर्भयानकः ; तथाच कालिदासः,—
“भीमकान्तेर्नृपगुणैः स बभूवोपजोविनाम् । अधृष्यसाधिगम्यस्य यादोरत्रैरिवार्यवः ॥”
इति । (“दाक्ष्यं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्” इत्यमरः) अशान्तमन-
स्समितं नवं स्तुत्यमोहितं च्छिटितं यस्य ; [णू स्तवने इत्यस्य ऋदोरप्] यद्वा—
नवं नवीनमन्यर्था विलक्षणम् । शान्तनुवाचकः शब्दो दीर्घादिः शान्तनुरित्यप्यस्ति ;
तथाच त्रिविक्रमभट्टः शान्तनुतनयः इति, तत्र शान्तनोस्तनयः शान्तनुतनयः
इत्येकोऽर्थः । पक्षे—शान्तो नुतो नयो यस्येति । सानुषु शिखरेषु चरति तादृशोऽपि न
गोत्रभूषि पर्वतभूमावृषतः स्थित इति विरोधः । अनुचरैः सेवकैः सहितः ; न
गोत्रैर्गोत्रजैर्भूषित इति परिहारः, स्वयमेव तेषां भूषक इत्यर्थः । [नञर्थकनशब्देन
सुप्सुपेति समासः] त्रिशङ्कुरिव नक्षत्रपथस्वलितः । नक्षत्रपथे आकाशे । पक्षे—क्षत्र-
पथात् क्षत्रधर्मात् । शङ्करः शिवो विषादो विषभक्षको नेति विरोधः । शङ्करः सुखकरः,
न विषादो न दुःखीति परिहारः । पावकोऽग्निरपि न कृष्णवर्त्मा नाग्निरिति विरोधः ।
पावकोऽन्येषां पवित्रकर्त्ता न कृष्णवर्त्मा न दुराचार इति परिहारः । (“वर्हिः शुष्मा
कृष्णवर्त्मा कृशानुः पावकोऽनलः” इत्यमरः । “कृष्णवर्त्मा हुताग्ने स्यादुराचारे
विधुन्तुदे” इति विश्वप्रकाशः) आश्रयाशोऽपि बहिरपि न दहनो न बह्निरिति

जीवनः, न राहुरिव मित्तमण्डलग्रहणविवर्द्धितरुचिः, न नल इव कलिविघटितः, न चक्रीव शृगालवधस्तुतिसमुल्लसितः, नन्दगोप इव यशोदयाऽऽश्रितः, जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः, भार्गव इव सदा नभोगः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राधिष्ठितश्च, दिलीप इव सुदक्षिणामुरक्तो रक्षितगुह्य, राम इव जनितः कुशलवयोरूपोच्छ्रायः ।

तस्य च पारिजात इवाश्रितनन्दनः, हिमालय इव जनित-

विरोधः । आश्रयाणामाशा तृणा यस्मिन्नाश्रयाशः ; न दहनी नेष्टानां सन्तापश्च इति परिहारः । (“आश्रयाशो वृद्धज्ञानुः दहनी इव्यवाहनः” इत्यमरः) नान्तक इव यम इवाकस्मात् सहसा अपहृतं जीवनं जीवितं येन । पक्षे—जीवनं जीविका [करणे ल्युट्] न राहुरिव मित्तमण्डलग्रहणेन सूर्यमण्डलग्रहणेन विवर्द्धिता रुचिर्दीप्तिर्यस्य सः । पक्षे—सुष्ठद्राज्यग्रहणे विवर्द्धिता रुचिरिच्छा येन सः । न नल इव कलिना युगविशेषेण विघटितो व्याप्तः । पक्षे—कलिः कलहः । न चक्रीव कथं इव शृगालस्य राजविशेषस्य वधेन मारणेन स्तन्या समुल्लसितः । पक्षे—शृगालः कातरः । (“शृगाली जम्बुके भीरु शूरे वै पार्थिवान्तरे” इति विश्वः । कीशे दानवान्तर इति पाठस्त्वशुद्ध एतन्मूलक एव जगद्धरभ्रमः) नन्दगोप इव यशोदया तन्नामनिजस्त्रियाऽन्वितः । पक्षे—यशसा दयया च । जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः शरीरं यस्य । पक्षे—घटितौ सन्धिविग्रहौ येन सः । भार्गव इव युक्त इव, सदा सर्वदा नभोग आकाशगामी । पक्षे—दानभागाभ्यां संहितः । दशरथ इव सुमित्रया लक्षणजनन्योपेतो युक्तः, सुमन्त्रसञ्ज्ञकसारथिना अधिष्ठित आश्रितश्च । पक्षे—सुमित्रेणोत्तममुष्टदा, सुमन्त्रेण शोभनगुप्तवादेन । दिलीप इव सुदक्षिणायां तन्नाम्नां पद्मामनुरक्त आसक्तः, रक्षिता प्राप्तिता गोवांशिष्ठो येन तादृशश्च । पक्षे—सुदक्षिणायां पात्रे दानव्यये, रक्षिता गौः पृथ्वी वाणी वा येन सः । (“स्वर्गेषुपशुवाम्बज्र-दिङ्मेवष्टाणभृजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंस गोः” इत्यमरः) राम इव जनितः कुशलवयोः रूपस्य सौन्दर्योच्छ्राय औन्नत्यं यस्मिन् । पक्षे—रामे यथा रूपोच्छ्रायस्तथा जनितकुशलवयोः । विभक्त्यन्तश्चेतोऽयं जीलोत्पलस्यर्द्धिनी नेत्रे तनुवां हररिति वत् । तथा च कालिदासः,—“रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नेसार्गकमुन्नतत्वम् । न कारणात् स्नाद्विभिदं कुमारः प्रवांसतो द्योप इव प्रदीपान् ॥” इति ।

शिवः, मन्दर इव भोगिभोगाङ्कितः, कैलास इव महेश्वरोपभुक्त-
कोटिः, मधुरिव नानारामानन्दकरः, क्षीरोदमथनोद्यतमन्दर
इव सुखरितभुवनः, रागरज्जुरिवोक्तासितरतिः, ईशानभूतिसच्चय
इव सम्योच्छलितः, शरन्मेघ इवावदातहृदयः विष्णुपदावलम्बी

तस्य पुनः कन्दर्पकेतुर्नामेति सम्बन्धः । पारिजातो देववृक्षः, (“पञ्चैते देवतरवो
मन्दारः पारिजातकः” इत्यमरः) आश्रितं नन्दनमिन्द्रवनं येन सः, (“नन्दनं वनम्”
इतीन्द्रप्रकरणेऽमरः) पक्षे—आश्रितान् नन्दयतीति तादृशः । हिमालयो हिमवान् ।
जनितीत्यादिता शिवा गौरी येन, (“शिवा भवानी रुद्राणी” इत्यमरः) पक्षे—
शिवं सुखं, (“श्वः श्रेयसं शिवं भद्रम्” इत्यमरः) मन्दर इन्द्रकीलः । भोगी
सुखं । भोगः शरीरम् । पक्षे—भोगी सुखी । भोगः स्वप्नादिसम्भोगः । (“उरगः
पन्नगी भोगी” । “भोगः सुखे स्वप्नादिभृतावहेष फणकाग्रयोः” । इति उभयवाप्यमरः)
कैलासः पर्वतः । महेश्वरः शिवः । कोटिरयम् । (“कोटिरये प्रकर्षे च” इति
धरणिः । “रजताद्रिस्तु कैलामोऽष्टापदः स्फटिकाचलः” इति हेमः । “शिवः
शूली महेश्वरः” इत्यमरः) पक्षे—महेश्वरैर्महाराजैरुपभुक्ताः कोटयस्तत्सङ्गकानि
धनानि यस्य सः । (“कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रे स्यात् सङ्गग्रामेदप्रकर्षयोः” इति विश्वः)
मधुर्वसन्तः । नाना आरामा अनेकोपवनानि तेष्वानन्दकर्ता । (“आरामः स्यादुप-
वनं कृत्रिमं वनमेव यत्” इत्यमरः । “अथ पुष्परसे मधु । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः”
इति विश्वः) पक्षे रामाः स्त्रियः । (“सुन्दरो रमणी रामा” इत्यमरः) क्षीरोदः
क्षीरसमुद्रः । [“उदकस्योदः सज्ज्ञायाम्” इत्युदकस्योदादेशः] (“रत्नाकरो जलनिधि-
र्यादसां पतिरप्यतिः । तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे ॥” इत्यमरः)
मन्दरी मन्थाचलः । सुखरितं शब्दायमानं भुवनं जलं येन । (“पयः कीलाख-
जमृतं जीवनं भुवनं वनम्” इत्यमरः । “इन्द्रकीलस्तु मन्दरः” इति हेमचन्द्रः) पक्षे—
भुवनं जगत् । (“विष्टपं भुवनं जगत्” इत्यमरः) अस्मिन् पक्षे जयशब्दघोषणयेति
शेषः । रागरज्जुः कामः । (“कन्दर्पो दर्पकः कामः शिखिमृत्युर्जयावहः । सर्वधर्म-
मनोहारी रागरज्जुः प्रकीर्तितः ॥” इत्युत्पलिनो) रतिः कामस्त्री । पक्षे—
रतिरनुरामः । ईशानः शिवः । (“शवं ईशानः शङ्करः” इत्यमरः) भूतिर्भक्ष । (“भूति-
र्भक्षानि सम्यादि” इत्यमरः) सम्योच्छलितः । पक्षे—सम्यग्धायतीति सम्याः ।
[“पातघोषसर्गे” इति कः] सम्यः सम्यग्विवारकर्ता, अत एवाच्छलितः कैनापि

च, पार्थ इव समरसाहसोचितः, कंस इव कुवल्यापीडभूषितः,
तार्क्ष्य इव विनताऽऽनन्दकरः सुमुखनन्दनश्च, विष्णुरिव क्रोडी-
कृतसुतनुः, शान्तनव इव स्ववशस्थापितकालधर्मः, कौरव-
व्यूह इव सुशर्माधिष्ठितः, सुबाहुरपि रामानन्दः, समदृष्टि-

कलितुमशक्यः । [“तदस्य सज्जातम्” इति छलशब्दादितच्] शरत्कालिकमेघ
इवावदातहृदयः कलसम्बन्धप्रतिभासमाननैल्यरहितान्तःप्रदेशः । विष्णुपदावलम्बी
आकाशावलम्बी । (“वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी” इत्यमरः) पक्षे—
अवदातहृदयः शुद्धान्तःकरणः । (“हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः” इत्यमरः) [देप्
शोधने इत्यस्मात् क्तः, “आदेचः” इत्यात्वम्] विष्णुपदं हरिचरणम् । पार्थोऽर्जुनः ।
समरे भङ्गाने साहसं तदाचितो योग्यः । पक्षद्वयेऽपि समोऽर्थः । यदा—रसी-
ऽनुरागः, आहसः स्मितम्, [आङ्गीषट्ठे] समाभ्यां सर्वजनतुल्याभ्यां रसाहसाभ्या-
मुचिता योग्यः, धर्मवान् इव समवर्तीत्यर्थः । (“अथो हसः । हासो हास्यं च”
इत्यमरः) कंसस्तत्रामा देत्यः । कुवल्यापीडस्तइक्षो । पक्षे—कोः पृथिव्याः बलय
इवापीड इव कुवल्यापीडः पृथ्वीमण्डनायमान इति यावत्, तादृशेन भूषितः ।
“यस्याशौरश्चिकुरनिकरः कर्णपुरो मयूरो भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो
विलासः । हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः केषां नैषा कथय कविता-
कामिनी कौतुकाय ॥” इतिवत् । (“कटको बलयोऽस्त्रियाम् ।” “शिखास्वापीड-
शेखरौ” इत्युभयवाच्यमरः) तार्क्ष्यो गरुडः । विनता तन्माता तदानन्दकरः ।
(“गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः” इत्यमरः) पक्षे—विनतानां नम्राणामानन्दकरः ।
सुमुखाः पण्डितास्तेषां हर्षकर्ता । पक्षे—सुमुखो गरुडपुत्रः स नन्दनः पुत्रो यस्य
सः । विष्णुरिव क्रोडीकृता शूकरीकृता शोभना तनुः शरीरं येन सः । (च्युतः
क्रोडशब्दः । “क्रोडः शूकरमातङ्गोः” इति विश्वप्रकाशः । “स्त्रियां भूर्तिस्तनुस्तनूः”
इत्यमरः) पक्षे—क्रोडीकृतोत्सङ्गीकृता सुतनुर्येन सः । [आग्रीध्रवत् तादृश्यात्
ताच्छब्दाम्] (“उत्सङ्गशूकरो क्रोडः” इति पादश्लोकाधिकारेऽनेकार्थध्वनिमञ्जरी)
यदा—क्रोडीकृता आलिङ्गिता सुतनुर्येन सः । (“आलिङ्गनं परिष्वङ्गः संश्लेष उप-
गूहनम् । अङ्गपालिः परीरम्भः क्रोडीकृतिः” इति हेमः) शान्तनवो भीष्मस्तद्वत् स्ववशे
स्थापितः कालधर्मो मृत्युर्येन सः । (“स्यात् पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽन्त्यः”
इत्यमरः) पक्षे—कालस्य धर्मः ; तथाच व्यासः,—“कालो वा कारणं राक्षी

रपि महेश्वरः, मुक्तामयीऽप्यतरलमध्यः, जलद इव विमल-
तरवारिधारावासितराजहंसः, वंशप्रदीपोऽप्यक्षतदशस्तनयः
कन्दर्पकेतुर्नाम ।

येन च चन्द्रेणेव सकलकलाकुलगृहेण, शर्वरीतिहारिणा,

राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो ना भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥
राजा धर्मस्य कारणम्” इति स्मृतिः । कौरवव्यूहे सुशर्मा नाम योद्धा । पक्षे—
सुशर्मणा अतिसुखेनाधिष्ठितः । (“शर्मशातसुखानि च” इत्यमरः) पुनर्विरोधा-
भासेनाह—सुबाहुल्लभामको राजसः । रामो दाशरथिः । सुबाहुराजसस्य रामानन्द-
कर्तृत्वं विरोधः । अवापिनाऽऽपाततो विरोधः, पक्षान्तरेण परिहारः । सुबाहुः
शोभनभुजः । रामाः स्त्रिय आनन्दयतीति तच्छौल इति परिहारः । (“भुजबाहू
प्रविष्टो दाः” । “सुन्दरी रमणी रामा” इत्युभयवाच्यमरः) समदृष्टिः अविषमदृष्टिः ।
महेश्वरः शिवः । (“शिवः शूलो महेश्वरः” इत्यमरः) शिवः समदृष्टिरिति विरोधः ।
पक्षे—समदृष्टिः सर्वशनेषु समानदर्शनः, महेश्वरो महाराजः । (“स्वामी त्वीश्वरः
पतिरीशिता” इत्यमरः) मुक्तामयो मौक्तिकप्रचुरः । [“तत्प्रकृतवचने” इति मयट्]
अतरलमध्यः तरलो हारमध्यमणिस्तद्वद्विती मध्यो यस्य सः ; हारस्यातरलमध्यता
विरोधः । (“तरलो हारमध्यगः” इत्यमरः) अत्र मध्यशब्दप्रयोगस्तु “येभ्यो
निवापाञ्जलयः पितृणाम्” इत्यादिवद्विरोधः । वस्तुतस्तु मध्यशब्दरहितः पाठः ।
पक्षे—मुक्तामयो नीरोगः । अतरलो धीर इति परिहारः ; पराङ्गनासु पराङ्मुख
इत्यर्थः । (“रोगव्याधिगदामयाः” । “चञ्चलं तरलं चैव” इत्युभयवाच्यमरः) जलदो
भेषः । विमलतरया अतिस्वच्छया वारिधारया वासिता राजहंसा येन सः । (“राज-
हंसास्तु ते चक्षुःचरणैर्लोहितैः सिताः” इत्यमरः । उपलक्षणे तृतीया) पक्षे—
विमलस्तरवारिः खड्गस्तदीयधारया वासिता राजान एव हंसा येन सः । (“करवाल-
निस्त्रिंशकपाञ्चखड्गास्तरवारिकौलेशकमण्डलायाः” इति हेमः । “खड्गादीनां च
निश्चित-मुखे धारा प्रकीर्तिता” इति विश्वः) वंशप्रदीपः वंशे वैष्णो प्रदीपः आकाश-
दीपः । अक्षता अदग्धा दशा वर्तिर्यस्य तादृशः, दीपस्यादग्धवर्तिता विरोधः ।
पक्षे—वंशप्रदीपः कुलदीपः । अक्षता अनष्टा दशा अवस्था यस्य तादृशः । (“दशा
वर्तिर्दशा वधः” इति हारावली । “द्वौ वंशौ कुलमस्तरौ” । “दशाऽवस्था-
ऽनेकविधा” इत्युभयवाच्यमरः ।

दलितकैरवेण, कुसुदवनबन्धुना, प्रसाधिताग्नेन विलोकिताः,
जलधय इवोत्प्लसितगोवाः, सुदूरविवर्द्धितजीवनाः, प्रसन्नसत्त्वाः
सन्तः परां वृद्धिमवापुः ।

यस्य च जनितानिरुद्धलीलस्य, रतिप्रियस्य, कुसुमशरासनस्य
मकरकेतोरिव दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्लास ।

यस्मै चानुगतदक्षिणसदागतये, श्रुतिसुखदकोमलकोकिल-

श्लेषेणाह—येन कन्दर्पकेतुना चन्द्रेणेव सकलकलाकुलगृहेण । पुनरुक्तोऽसौ
श्लेषः । शर्वरोतिहारिणा शर्वव्यां रात्रेरोतिरिवेतिर्दुःखदत्वात् तमस्यहारिणा
तन्नाशकेन । दलितकैरवेण विकासितकुसुदेन । प्रसाधिता अलङ्कृता आशा दिग्गो
येन तादृशेन । विलोकिता दृष्टाः । जलधय इव समुद्रा इवोत्प्लसितगोवा उत्प्लसित-
पर्वताः, सुदूरविवर्द्धितजीवना दूरप्रवृद्धजलाः, प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नजन्तवः सन्तः
परामुत्कृष्टां वृद्धिमवापुः । (“सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीवे व्यवसाये पराक्रमे” इति
वैजयन्ती । “अथ शर्वरी निशा निशीथिनी रात्रिः” । “प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च” ।
“आशाश्च हरितश्च ताः” । “सिते कुसुदकैरवे” । “अद्रिगोत्रगिरिग्रावा” । “जीवनं
भुवनं वनम्” । “कवन्धमुदकं पाथः” इति षट्स्वप्नमरः) अर्धान्तरे—शर्वस्य शिवस्य
रीतिः सम्प्रदायस्तेन हारी मनोहरः तेन । दलितानि नाशितानि कैरवाणि शर्वो
येन । प्रकर्षेण साधिता आशा अर्थिनामभिलाषो येन । [साध संसिद्धौ] उत्प्लसित-
गोवाः प्रसिद्धवंशाः, सुदूरमायतं विशेषेण वर्द्धितं जीवन्त्यनेनेति जीवनं जीविष्य
येषां तादृशाः, प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नस्वभावाः, सन्तः कोविदाः । (“कैरवी चन्द्रिका
श्रोक्ता कैरवं कुसुदे द्विषि” । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः ॥”
इत्युभयत्रापि विश्वः । “सन् सुधीः कोविदो बुधः” इत्यमरः) ।

यस्य कन्दर्पकेतोर्जनितोत्पादिता अनिरुद्धस्थोषापतेर्लीला विलासो येन तस्य,
दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्लासासोक्तासं प्राप्तम् । (“अनिरुद्ध उषापतिः” । “लीला
विलासक्रिययोः” इत्युभयत्राप्यमरः) पक्षे—जनितानिरुद्धलीलस्योत्पादितानिवारित-
विलासस्य । रतिप्रियस्य अनुरागवज्जभस्य । कुसुमशरं काममस्यति क्षिपति अतिसुन्दर-
त्वात् तादृशस्य । [असु क्षेपणे] (“स्त्रीणां विलासविब्वोक्त-विभ्रमा ललितं तथा ।
क्षिप्ता लीलेत्यमी हवाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥” इत्यमरः) ।

श्लेषोपमासङ्करेणाह—वसन्तायेव यस्मै तरुण्यः स्पृहयाञ्जकुरिति सुखम् ।

कृताय, विकासितपल्लवाय, कृतकान्तारतरङ्गाय, सुरभिसुमनो-
ऽभिरामाय, सर्वजनसुलभपद्माय, विस्तारितकनकसम्पदे, अति-
क्रान्तदमनकाय वसन्तायेव, वनलता इवोत्कलिकासहस्र-
सङ्कुलाः, भ्रमरसङ्गताः, प्रवालहारिण्यः, विलसद्वयसस्तरुण्यः
सृहयाश्चक्रुः ।

[“सूहेरोष्णिः” इति सम्प्रदानसञ्ज्ञा] अनुगतो दक्षिणसदागतिर्दक्षिणमारुतो
यं तस्मै । श्रुतिमुखः कोमलं कोकिलवत् कृतं शब्दो यस्य तस्मै । कृतः कान्तारस्य
काननस्य तरङ्गः कम्पनं येन तादृशाय । विकासिता, पल्लवा किसलयानि येन
तादृशाय । सर्वजनानां सुलभं पद्मं यव तादृशाय । विस्तारिता कनकस्य धुत्तूरस्य
चम्पकस्य वा सम्पत् येन तादृशाय, अत एव सुरभयः सुगन्धयः सुमनसः पुष्पाणि
ताभिरभिरामाय सुन्दराय । अतिक्रान्तो दमनकः पुष्पविशेषो येन तथाभूताय ;
शिशिरजत्वात् तस्यातिक्रम इति भावः । वनलता इवोत्कलिकासहस्रेणोद्गतकोरक-
सहस्रेण सङ्कुला व्याप्ताः । भ्रमरैर्मधुपैः सङ्गताः । प्रवालेन नवपल्लवेन हारिण्यो
मनोहराः । विलसद्वयसो विलसत्पक्षिणः । (“वायुमांतविश्वं सदागतिः” । “श्रुतिः स्त्री
श्रवणं श्रवः” । “कोकिलः पिक इत्यपि” । “तिरश्चां वासितं कृतम्” । “पल्लवोऽस्त्री
किसलयम्” । “वा पुंस पद्मं नलिनम्” । “धुत्तूरः कनकाह्वयः” । “सुरभिर्ग्राणतपणः” ।
“इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्” । “स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्” । “कलिका कोरकः पुमान्” ।
“वट्पदमनरालयः” । “प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री” । “खगवाल्यादिनीर्वयः” इति चतुर्दश-
स्वयमरः । “कान्तारः कानने चिह्नो” । “कनकं चम्पके ह्यस्त्रि धुत्तूरेऽपि निगद्यते” ।
इत्यभयवापि विश्व । “दमनो कोरपुष्पयोः” इति धरणिः) पक्षे—अनुगतानां दक्षिणाना-
मुदाराणां सदा सर्वदा गतिरागमनं तस्मै । [तादर्थ्यं चतुर्थी] यद्वा—अनुगता, सेवका
दक्षिणा व्यवहारकुशलाः सन्त्य तेषानागतिरा साकल्येन गतिनिर्वाहो यस्मात्,
विविधस्यापि जनस्य पालनकर्त्तव्यं । श्रुतिमुखः कोमलं कोकिलवत् कृतं शब्दो यस्य
तस्मै । [क शब्दे क्तः] कृतः कान्तानां स्त्रीणां रतरङ्गः सुरतरङ्गो येन तस्मै, अत एव
विकासितः पल्लवः शृङ्गारो येन तादृशाय, अत एव सुरभिसुमनोनिः सुगन्धिपुष्पैरभि-
रामाय । यद्वा—सुरभयः ख्याताः सुमनसः पण्डितास्तैः । सर्वजनानां सुलभा पद्मा
लक्ष्मीर्यस्य तादृशाय । विस्तारिता कनकस्य सुवर्णस्य सम्पत् येन तादृशाय । अतिक्रान्ता
दमनका बीरा येन तस्मै । यद्वा—दमयतीति दमनः शत्रुः । उत्कलिका उत्कण्ठाकासां

यस्य च समरभुवि भुजदण्डेन कोदण्डं, कोदण्डेन शराः,
शरैररिशिरः, तेनापि भूमण्डलं, तेन चाननुभूतपूर्वो नायकः,
नायकेन कीर्तिः, कौत्या च सप्त सागराः, सागरैः कृतयुगादि-
राजचरितस्मरणम्, अनेन च स्थैर्यम्, अमुना च प्रतिक्षण-
माश्चर्यमासादितम् ।

यस्य च प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतलताडन-
भीतैरिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः ।

यस्य च निशितनाराचजर्जरितमत्तमातङ्गकुम्भस्थल-

सहस्रेण सङ्कुलाः । भ्रमरैः कामुकैर्ललाटालकैर्वा सङ्गताः । प्रवालो विद्रुमः, हारी
मुक्तावली, तौ को यासां ताः । यदा—प्रकृष्टा बालाः केशस्तैर्हारिण्यो मनोहराः ।
विलसद्भयो यौवनं यासां ताः । (“दक्षिणे सरलोदारौ” । “भेद्यं निधुवनं रतम्” ।
“लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा” । “स्वर्णं सुवर्णं कनकम्” । “उत्कण्ठोत्कलिके समे” ।
“अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकम्” । “चिकुरः कुन्तलो बालः” । “हारी
मुक्तावली” इत्यष्टमप्यमरः । “पद्मवः स्यात् किसलये पिङ्गशृङ्गारयोरपि” । “सुरभिः
सौरभे ख्याते वसन्ते पण्डितेऽपि च” । “भ्रमरः कामुके भृङ्ग-ललाटालकयो-
रपि” इति त्रिष्वपि विश्वः । “वयो बाल्यादि पक्षी च यौवनं च कचिदयः” इति
शाश्वतः) ।

मालादीपकेनाह—यस्य कन्दर्पकेतोः समरभुवि रणाङ्गणे भुजदण्डेन कोदण्डं धनुः
समासादितम् । अत्र यथायथं लिङ्गव्यत्ययो वचनव्यत्ययश्च । (“शराभनकोदण्डकामु-
कम्” इत्यमरः) पूर्वं नानुभूतोऽननुभूतपूर्वस्तादृशी नायकः कन्दर्पकेतुः । कृतयुगादि-
राजानां प्रियव्रतसगरादीनां चरितं स्वेनैव तेजसा लोकप्रकाशनादि तत्स्मरणम्, अनेन
स्मरणेन स्थैर्यम्, अमुना स्थैर्येणाश्चर्यं, स्मरणस्याशुविनाशित्वात् । “मालादीपकमाद्यं
चेत् यथोत्तरगुणावहम्” ।

यस्य कन्दर्पकेतोः प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतलेन ताडनं पत्युर्मरणी-
तरमुरस्ताडनं तेन भीतैरिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । उत्प्रेचालहारः ।
“सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा” इति लक्षणात् । (“पथ्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः) ।

यस्य कन्दर्पकेतोः समर एव सागरस्तस्मिन् खड्गो रराजित्यन्वयः । निशित-
नाराचेस्तीक्ष्णबाणेर्जर्जरितानि शिबिलावयवानि यानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थानि

विगलित-मुक्ताफलनिकरदन्तुरितपरिसरे, पतत्पत्ररथे, रक्तवारि-
सञ्चरदनेकच्छायोत्पलपुण्डरीकवाहिनीशतसमाकुले, नृत्यत्-
कवन्धे, सुरसुन्दरीसमागमोत्सुकचारुभटाहङ्कारसम्भारभीषणे
समरसागरे भिन्नपदातिकरितुरगरुधिरार्द्रजयलक्ष्मीपादालक्तक-
रागरञ्जित इव खड्गो रराज ।

अथ कदाचिदवसन्नायां यामवत्यां दधिधवले कालक्षपणक-
यासपिण्डे इव, निशायमुनाफेनपुञ्जे इव, मेनकानखमार्जन-

तैव्यो विगलितैः सस्तेर्मुक्ताफलनिकरैर्दन्तुरितो दन्तुरवदाचरितः परिसरो यस्य
तस्मिन् । [दन्त उन्नत उरध् । उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः, अस्मादाचारे क्तिप्,
क्तः इट्] यदा—दन्तुरं विषमान्तरं तद्वदाचरितम् । (“दन्तुरं वाच्यवद्विद्यादन्तुरे
विषमान्तरे” इति विश्वप्रकाशः) पतत्पत्ररथे पतहाणे । रक्तमेव वारि जलं तत्र
सञ्चरदनेकच्छायमनेककान्ति उद्गतं पलं मांसं यस्मात् उत्पलं मांसशून्यं तत्र पुण्डरीकं
सितच्छतं च यत्र तादृशं यदाहिनीशतं सेनाशतं तेन समाकुले । नृत्यत्कवन्धे
नृत्यच्छिन्नमस्तकवीरे । सुरसुन्दरीणामसुरसां समागमोत्सुकानां चारुभटानां योधा-
नामहङ्कारोऽहमङ्गमित्यस्य सम्भारस्तेन भीषणे । वषट्कार इति निर्देशात् समुदायादपि
कारः । यदा—अहङ्कारस्य गर्वस्य सम्भारेण भीषणे । (“भटा योधाश्च योडारः” १
“कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्डकलिवरम्” इति हयोरप्यमरः । “तरङ्गिण्यां च सेनायां
वाहिनी परिकीर्तिता” इति विश्वः । “उत्पलं कुष्ठमुरुहे । इन्दीवरे मांसशून्ये”
इति हैमः । “पुण्डरीकं सिताभोजे सितच्छत्रे च भेषजे” इति विश्वप्रकाशः । “पत्ररथो
वाणपक्षे” इति धरणिः) पक्षे—पत्ररथः पक्षी । उत्पलमिन्दीवरम् । पुण्डरीकं
सिताभोजम् । कवन्धं जलम् । वाहिनी नदी । (“कवन्धमुदकं पाथः” इत्यमरः)
सुरसुन्दरी मत्स्यभेदश्चारुभटोऽपि । क्लृप्तानुप्रासार्युपमाश्लेषरूपकोत्प्रेक्षालङ्काराणां
यथामन्त्रं सङ्करसंस्पृष्टी । ओगो गुणः । वैदर्भी रीतिः ।

अथानन्तरं, स इति शेषः । कन्दर्पकेतुः कदाचिदवसन्नायां समाप्तायां रजन्या-
मष्टादशवर्षदेशीयाम् [“द्वेषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीयार्” इति देशीयः] द्वेषद-
समाप्ताष्टादशवर्षां कन्यां स्वप्नेऽपश्यदित्यन्वयः । अवसन्नायामित्यनेन स्वप्नस्य शीघ्र-
फलदत्वं ध्वनितम् ; तदुक्तं गुरुणा—“अरुणोदयवेलायां दृष्टाद्देन फलं भवेत्” इति ।

शिलाशकले इव, मधुच्छत्रच्छायमण्डलोदरे, पश्चिमाचलोपधान-
सुखनिलीनशिरसो राजतताटङ्के इव, शेषमधुभाजि चषके इव
विभावरीवध्वाः, अपरजलधिपयसि शङ्खकान्तिकासुके मञ्जति
कुमुदिनोनायके, शिशिरकर्दमितकुमुदधूलिमध्यवहचरणेषु षट्-
चरणेषु, कलप्रलापबोधितचकिताभिसारिकासु सारिकासु,
प्रबुद्धाध्ययनकर्मठेषु भठेषु, विभासराममुखरकार्पटिकजनोप-
गीयमानकाव्यकथासु रथ्यासु, सकलनिषीतनिशातिमिरमति-

एतादृशे कुमुदिनोनायके चन्द्रेऽपरजलधिपयसि पश्चिमसमुद्रजले मञ्जति सतीत्य-
न्वयः । काल एव चरणकस्तस्य दधिधवले यास पिण्डे इव ; चरणकस्य भक्षणार्थं
दधिधवलः पिण्डो दीयते इति प्रसिद्धम् । निशा रात्रिः सैव यमुना तस्याः फेनपुञ्ज
इव । मेनकानखलालनार्थं शिलाशकले “भांवां” इति भाषायाम् । मधुच्छत्र-
छाया मधुच्छत्रच्छायं [“विभाषासेना—” इति लोबत्वम्] तदन्मण्डलोदरं मण्डलमध्यो-
यस्य तस्मिन् । पश्चिमाचलोऽस्ताद्विः, स एवोपधानं शिरोऽवलम्बनं, तत्र सुखेन
निलीनं स्थितं शिरो यस्यास्तस्या विभावरीवध्वा रात्रिस्त्रिया राजतताटङ्के इव रौप्य-
करणभूषणविशेषे इव “ढेंडो” इति भाषायाम् । तस्या एव शेषमधुभाजि पीतशेषमण-
सहिते चषके पानपात्रे इव । शङ्खकान्तेः कासुकेऽभिलाषुके तुल्ये इव । (“चषकोऽस्त्री
पानपात्रम्” । “उपधानं तूपवहः” । “कासुके कर्मितानुबन्धः” इत्यमरस्त्रिष्वपि)
उत्प्रेक्षालङ्कारः । शिशिरेण तुषारेण कर्दमितः कर्दमवदाचरितः कुमुद-
धूलिस्तन्मध्ये बद्धाचरणा येषां तादृशेषु षट्चरणेषु भ्रमरेषु । (“शिशिरः स्यादतोर्भेदे
तुषारे शीतलेऽथवत्” इति विश्वप्रकाशः । “षट्पदभ्रमरालयः” इत्यमरः)
कलप्रलापोऽयत्नमधुरध्वनिस्तेन बोधिता अत एव चकिता अभिसारिका याभिस्तासु
सारिकासु । (“कान्ताधिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” इत्यमरः)
सारिकाशब्दलालत्यादिर्दन्त्यादिभ्य, तदुक्तमूत्रभेदे—“स्त्रीलिङ्गोऽयं शारिः शकुनि-
विशेषे तु दन्त्यलाल्यः” इति । प्रबुद्धाध्ययनकर्मठा अध्ययनशीला येषु तादृशेषु
भठेषु क्वादिनिलयेषु । [“कर्मणि षटोऽठच्” इत्यठक्प्रत्ययः] (“कर्मशीलस्तु
कर्मठः” । “मठक्क्वादिनिलयः” इति ध्योरमरः) विभासरामेण रामविशेषेण मुखर-
कार्पटिकजनेवंस्त्रयाचक्षुभिः, “कपडिया” इति भाषाप्रसिद्धैरुपगीयमाना

तनीयस्तया वोढुमसमर्थेष्विव, कज्जलव्याजादुद्धमत्स्विव,
कामिमिथुननिधुवनलौलादर्शनार्थमिवोद्ग्रौविकाशतदानखिन्नेषु,
विविधबन्धरतक्रीडासाक्षिषु, शरणागतमिवाधोलौनं तिमिर-
मवत्सु, दुर्जनेष्विव दग्धस्नेहतया मन्दिमानमुपगतेषु, अतिवृद्धे-
ष्विव दशाऽन्तमुपगतेषु, विपन्नसदीश्वरेष्विव पात्रमात्रावशेषेषु,
दानवेष्विव निशाऽन्तमध्यचारिषु, अस्तगिरिशिखरेष्विव पत-

काव्यकथा यासु तादृशीषु रथ्यासु प्रतोलोषु । गानेऽनतिपाटवं ध्वनयितुं सुखरशब्द-
प्रयोगः । (“रथ्या प्रतोलो विगिह्वा” इत्यमरः) यमकालङ्कारः । प्रदीपेष्वेवंविधेषु
सत्स्वित्त्वन्वयः । अतितनीयस्तया अतिक्रान्तेन सकल निपीतं निशातिमिरं तदादु-
मसमर्थेष्विव । निधुवनलौला सुरतक्रीडा । (“मेथुनं निधुवनं रतम्” इत्यमरः)
उद्ग्रीविका यौवान्नमनक्रिया, तस्याः शतं, तद्दानं विधानम् । विविधबन्धो
मयूरादिवन्धो यत्र तादृशतक्रीडानां साक्षिषु साक्षाद्गृष्टुषु । शरणागतमिवाधोलौनम्
अधस्ताल्लीनं तिमिरसन्धकारमवत्सु रक्षत्सु । तथाच वराहः,—“नार्त्ता न भीता न
तृणाननाश्च विमुक्तपक्षा विपलायमानाः । क्षीणायुधा वाजिगतावतीर्णा ह्येते न
बध्ना न च पौडनीयाः ॥ कुलेकतन्तुः शरणागतो वा कृताञ्जलिर्यत्र वदेत तवास्मि ॥”
इति । उत्तरत्र बध्ना इत्यादौ वचनविपरिणामः । (“शरणं गृह्हरक्षित्रीः” ।
“तमिस्त्रं तिमिरं तमः” इतिद्वयोरप्यमरः) उत्प्रेषालङ्कारः । दुर्जनेष्विव दग्धस्नेहतया
नटप्रेमत्वेन, मन्दिमानं सुहृत्कर्मणि शिथिलताम् । (“स्नेहोऽनुरागश्चेक्यं तैलेऽपि
च निगद्यते” इति धरणिः) पक्षे—स्नेहस्त्रैलम् । मन्दिमानमल्पतेजस्वम् ।
अतिवृद्धेष्विव दशाऽन्तं वयसोऽन्तमुपगतेषु । पक्षे—दशाऽन्तं वसिकाऽन्तम् । (“दशा
वसिदंशा वयः” इति हारावली) विपन्नसदीश्वरेष्विव सर्वस्वदानादिना प्राप्तदारिद्र्य-
ेष्विव ; एतच्च सत्पदेव ध्वनितम् ; पात्रमात्रावशेषेषु देहमात्रावशेषेषु । तथा च
क्लालिदासः,—“शरीरमात्रेण नरेन्द्र ! तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिप्रादितार्द्धः । आरण्यः
कापात्तफलप्रभृतिः स्तब्धेन नोवार इवावशिष्टः ॥” इति । (“पात्रं तु भाकने योग्ये
देहे तीरहयान्तरे” इति मञ्जीपः) यद्वा—पात्रममात्यः । (“पात्रं सुवादो पणं च
राजमन्त्रिणि चेष्यते” इति विश्वप्रकाशः) पक्षे—पात्रं भाजनम् । दानवेष्विव निशा
दाविपक्षा अन्तमध्ययोरुपगतीषु । पक्षे—निशाऽन्तं गृहं तन्मध्यचारिषु । (“निशाः

व्यतङ्गेषु प्रदीपेषु, अनवरतमकरन्दविन्दुसन्दोहलुब्धमधुकर-
निकुरुम्बभङ्गारमुखरितेषु, स्नानिमानमुपगच्छत्सु वासागार-
कुसुमोपहारेषु, विगलत्कुन्दैरलकैः प्रियविरहशोकादाप्यविन्दू-
निवोत्सृजतीषु, प्रियतमगमननिषेधमिव कुर्वतीषु वाचाल-
तुलाकोटिभिस्वरणपल्लवैः, रजनिशेषसुरतभरपरिश्रमविगलित-
केशपाशदरदलितमालतीमालापरिमललुब्धमधुकरनिकरपक्षा-
निलनिपीतनिदाघजलशीकरासु, उद्देलज्जवल्लिकङ्कणभणत्कार-
मुखरासु, नवनखपदसंसक्तकेशनिर्मोकवेटनाकृतशीत्कारविनि-

ऽन्तवस्यसदनम्” इत्यमरः) अस्तगिरिरस्तापलक्ष्मिखरेष्विव । पतङ्गः सूर्यः । पक्षे —
पतङ्गाः शलभाः । (“पतङ्गः शलभादित्यौ” इति विश्वः । “अस्तस्तु चरमः स्नाभृत्”
इत्यमरः) एतादृशीषु वासागारकुसुमोपहारैर्वित्यन्वयः । अनवरतं मकरन्दविन्दु-
सन्दोहः पुष्परससमूहस्तत्र लुब्धमधुकराणामभिलाषुकम्भराणां निकुरुम्बं यथं तस्य
भङ्गारेण रवविशेषेण मुखारतेषु शब्दायमानेषु । (“सन्दोहविसरव्रजाः” । “लुब्धो-
ऽभिलाषुकस्तृणक्” । “निकुरुम्बं कदम्बकम्” इति विश्वप्यमरः) एतादृशीषु प्रियतमा-
वित्यन्वयः । विगलत्कुन्दैः पतत्कुन्दकुसुमैरलकैः । [करणे तृतीया] प्रियविरहेण
भाविप्रियविरहेण शोकस्तत्कादाप्यविन्दुनिवोत्सृजतीषु, अनेन वृष्टिध्वनिता ; अत एव
प्रियगमननिषेधमिव कुर्वतीषु । तदाह नारदः,—“अकालजेषु नृपतिर्विद्यद्गर्जित-
वृष्टिषु । उत्पातेषु विविधेषु सप्तरात्रं तु न व्रजेत् ॥” इति । प्रवक्ष्यतिपातका
नायिका । (“प्रवक्ष्यति प्रियतमे प्रवक्ष्यत्यतिकेप्यते” इति रसरत्नहारः) अत्रोत्प्रेक्षयोः
सङ्करः । वाचालास्तुलाकोटयो येषु तादृशेश्वरणपल्लवैरुपलक्षितासु । [उपलक्षणे
तृतीया] स्तनितमनेन ध्वनितम् । (“स्याज्जल्पाकस्तु वाचालः” । “पादाङ्गदं
तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्” इति इथोरप्यमरः) रजनिशेषः पञ्चविकास-
कालस्तत्र सुरतभरस्तेन परिश्रमस्तेन विगलितः केशपाशः केशकलापस्तत्र दरदलित-
मालीषदिकसितानां मालतीनां मालास्तासां परिमलो जनमनोहरो गन्धस्तल्लुब्ध-
मधुकरनिकरपक्षानिलेन निपीताः शोषिता निदाघजलशीकरा अम्बुकणा यासां तासु ;
पल्लवः स्त्रियः इमाः । यत्तु—“प्रभाते मैथुनं निद्रासद्यः प्राणहराणि षट्” इति,
तद्विविध्यादिविषयम् । (“पाशः पञ्चसु हस्तस्य कलापार्थाः कक्षात परे” । “द्वेषदर्थे
द्वेषोऽप्ययम्” । “विगर्दीत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे” । “स्त्रीमौघनिष्करत्नातः”

मृतदुग्धमुग्धदशनकिरणच्छटाधवलितभोगावासासु, पुनर्दंशन-
पृच्छाविधुरसखीजनानुक्षणवीक्ष्यमाणप्रियतमासु, क्षणदामत-
वैयात्यवचनशतस्मारकगृहशुकचाटुव्याहृतिक्षणजनितमन्दाक्षासु,
शरदासरलक्ष्मीष्विव नखालङ्कृतपयोधरासु, आसन्नमरणास्त्रिव
जीवितेशपुराभिमुखीषु, वसन्तवनराजिष्विवोत्कलिकाबहुलासु,
प्रियैरालिङ्ग्यमानासु कामिनीषु ; आन्दोलितकुसुमकेसरे, केशरंजु-
मुषि रणितमधुरमणीनां रमणीनां, विकचकुमुदाकरे मुदाकरे
सङ्गभाजि, प्रियविरहितासु रहितासु सुखेन सुमुरमिव वर्षति,

इति चतुर्थव्यमरः) उदङ्गुणवर्णिकङ्कणस्य भणत्कारः शिञ्जितं तेन मुखरासु,
अनेनापि सनितं ध्वनितम् । नवनखपटं रात्रिजातं नखचतं तत्र संसक्तः केशस्तमि-
र्मोको निर्मोचनं तेन वेदना तथा कृतः शोत्कारस्तस्मादिर्निर्गताभिर्दुग्धमुग्धदशनकिरण-
च्छटाभिर्धवलितो धवलोक्तो भोगावासो वासगृहं याभिस्तासु, दशनकिरणच्छटा-
भिस्तङ्गिहनिता । (“मुग्धो बर्बरमुन्दरो” इति विश्वः । “भोगावासो वासगृहम्”
इति हारावली) प्रियतमाः प्रेयांसः । अयं कामोत्सवं ददातीति चण्डा
रात्रिस्तङ्गतं वैयात्यवचनशतं घृष्टतावचनानि ततस्मारकगृहशुकस्य चाटुव्याहृतिभिः
अयं चण्डमात्रं जनितं मन्दाक्षं लज्जा यासां तादृशीषु । तथा च माधवः,—“अचदा
भूषणं पुंसः अमा लज्जेव योषितः । पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतंष्विव ॥”
इति । (“चटु चाटु प्रिये वाक्ये” । “वैयात्यं घृष्टता मता” इति हारावली ।
“कलाविशेषोत्सवयोः अयः” । “मन्दाक्षं क्रीलपा व्रीडा” । “व्याहार उत्ति-
र्लपितम्” इति विश्वव्यमरः) शरच्छरदतुः । न खेनाकाशनालङ्कताः पयोधरा मेघा
यासु ; “मण्डनं मण्डनानाम्” इतिवदाकाशभूषणानामाकाशस्यैव भूषणत्ववर्णनम् ।
यदा—न खेऽलङ्कता भूषिताः सजलाः, अतिनीला इति यावत्, तादृशाः पयोधरा
मेघा यासु ; शरत्काले निर्जलत्वादनलङ्कतत्वमित्यर्थः । पक्षे—नखेन तटचतं लक्ष्यते,
तेनालङ्कताः पयोधराः स्तना यासां तादृशीषु । (“स्त्रीस्तनान्दो पयोधरो” इत्यमरः)
जीवितेशो यमस्तस्य पुरं संयमनी । पक्षे—जीवितेशः पतिः, तत्पुरं शरीरम् । (“वक्त्रमे
वमंराजे च जीवितेशो यनागमे” । “पुरं पुरि शरीरे च गुग्गुली कथितः पुरः”
इत्यमरवापि विश्वः) वनराजिर्बनपरम्परा । उत्कलिकोद्गतकोरकः । (“कलिका
कोरकः पुमान्” इत्यमरः) पक्षे—उत्कलिकोत्कण्ठा । (“उत्कण्ठा उत्कलिके वने”

समस्तादर्पके दर्पकेषुदहनस्य, दूरप्रसारितकोकप्रियतमाकृते,
माकृते वहति; जघनमदनपुरतोरणेन, मदननगरमहानिधि-
कनकप्राकारेण, रोमावलीलतालवालेन, जघनचन्द्रमण्डल-
परिवेषेण, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिरोमावलीकनकपत्रेण, सकल-
हृदयवन्दिनिवासपरिखावलयेन, जगन्नीचनविहङ्गममाला-
सासकशलाकागुणेनेव मेखलादाका परिहृतजघनस्थलीम्;

इत्यमरः) समकेनाह—एतादृशे माकृते वहतीत्यन्वयः । आन्धोलितकुसुमकेसरे
कल्पितपुष्पकिञ्चुके । रचितेन मधुरा मणयो यासां तादृशीनां रमणीनां केशरेणमुषि
केशपदेन तत्प्यानि पुष्पाणि लक्ष्यन्ते तदजीडारके । विकचानि विकसितानि
च तानि कुमुदानि च कैरवाणि तेषामाकरे, एतादृशे सरसि सङ्गभाजि, अत एव
मुदाकरे हर्षकारके । [सुदेत्यत्र भागुरिमते टाप्] एतेन विशेषणद्वयेन शीतमन्द-
सुगन्धित्वं ध्वनितम् । प्रियविरहितासु, अत एव सुखेन रहितासु, समस्तात् परितो
दर्पकेषुदहनस्य कामवाचाग्रदर्पके समर्पके, अत एव सुर्मुखमिव तुषाग्निमिव वर्धति ।
(“सुर्मुखस्तु तुषाग्नौ” इति वेजयन्ती) कोकप्रियतमा चक्रवाकी । केसरे केशरे
इत्यत्र स्वभेदयमकं, भोजराजेनोदाहृतं च—“शालं वहन्ती सुरतापनीयं शालं
तद्विज्ञासुरतापनीयम् । रचीभरचीभरसच्चिकूटा खड्गाखड्गाखलिखान्त्रिकूटे ॥”
इत्यत्र शालं शालमिति स्वभेदयमकमिति वर्णितम् । इदं स्थूलमव्यपेतयमकम् ।
केशर इति तालव्यमध्यपाठे त्विदमेव यमकप्रमाणम्—“अर्थे सत्यर्थभिन्नानां पदानां
सा पुनः स्मृतिः । यमकम् । (“केसरो वक्त्रे सिंह-सटायां पुष्पमध्यगे” इति विश्वः ।
“किञ्चुक् केसरोऽस्त्रियाम्” । “रेणुदंथोः स्त्रिया धृतिः” । “सुप्रोतिः प्रमदी हर्षः” ।
“व्याकोत्रविकचस्कूटाः” । “पुल्लयेते विकसिते” । “सिते कुसुदकैरवे” । “कन्दर्पो
दर्पकोऽनकः” । “पद्मो रोष इषुदंथोः” । “कोकश्चक्रवाकः” इत्यष्टस्यमरः)
मेखलादाका काशीदाका परिहृतजघनस्थलीमित्यन्वयः । [जानपदेति ङीप्]
तोरणेन वहिर्हारेण । प्राकारेण वरणेन । तालवालेनाऽऽवालेन । “यासां”
इति भाषावाम् । परिवेषेण परिधिना । प्रशस्तिः प्रशस्तिवर्णः, सैव रोमावली, तस्याः
कनकपत्रेण कनकचित्त्रेण पत्रेण, [शाकप्रायिवादिः] यथा—ताम्रपत्रवत् कनक-
पत्रम् । अङ्गुलीनां हृदयान्तेव मण्डः प्रपङ्गलोवा निवासः कारा तत्परिखावलयेन,
“महाह” इति भाषावाम् ; सर्वेषां हृदयानि तत्रैव निवसन्तीति भावः । जगन्नीचनमपि

उन्नतपयोधरभारान्तरितमुखचन्द्रदर्शनाप्राप्तिजनितखेदेनेव, गुरु-
नितम्बविम्बपयोधरकुम्भपीडाजनितायासेनेव, गृहीतस्रङ्ग-
कलत्रानुशयेनेव, विधातुरतिपौडयती हस्तपाशजनिता-
यासेनेव, मम मूर्धजयोरियत्प्रमाणयोः स्तनकलशयोः कथं मय्येव
निपातो भविष्यतीति चिन्तयेव क्षीणतरतामुपगतेन मध्यभागे-
नालङ्कृताम्; अनुरागरत्नमयकनकरुचकाभ्यां, चूचुकमुद्रा-
सनाथाभ्याम्, अतिगुरुपरिणाहतया पतनभयात् कीलिताभ्यामिव
चूचुकच्छलेन गिरिसारेण, सकलावयवनिषिक्तशेषलावण्यपुष्पा-

सर्वजननेवापि तान्येव विद्वद्भाः पक्षिणसेवां माता पङ्क्तिस्तस्या लासकशलाका-
गुणः “कापा” इति भाषायाम्; सर्वेषां लोचनाकर्षकेत्येति भावः । (“तीरणोऽस्त्री
वह्निद्वारम्” । “प्राकारो वरवः बालः” । “स्वादासवालनावालम्” । “परिवेषस्तु
सरिधिः” । “प्रयत्नोपपत्तो वन्द्या कारा स्वादन्धनालये” । “खेयं तु परिखा” ।
“खगे विद्वद्विद्वन्-विद्वद्वन्विद्वद्वयसः” । “स्त्रीकन्या मेखला काची” इत्यष्टसप्तमरः)
[“गमेः सुपि वाच्यः” इति खश् “विद्वद्वयो विद्व इति वाच्यं खच् च उदा वाच्यः”
इति विद्वद्वयो विद्वद्विधे “खित्यनव्ययस्य” इति सुमानमः । खनु अवदारणे, “अन्तेभ्यो-
ऽपि ह्रस्वन्ते” इति ख् । परितः खाता परिखा] । उटप्रेचयाऽऽह—मध्यभागेनावलये-
नालङ्कृतानित्यन्वयः । उन्नतपयोधरभारान्तरितो व्यवहितो यो मुखचन्द्रस्तद्दर्शना-
प्राप्त्या जनितखेदेनेव । गुरुमंडान् नितम्बविम्बो नितम्बमण्डलं पयोधरकुम्भः स्तनकलश-
काभ्यां पीडया जनितायासेनेव । गृहीतो ब्रह्मलक्ष्मण पृथ्वीविमण्डलकानुशयो-
दीर्घरेखो येन । विधातुमंडलः । मूर्धज्येनोर्ध्वदेशो लक्ष्यते, ततोत्पन्नयोः स्तनकलशयो-
र्मय्येव निपातो भविष्यतीति चिन्ता क्षीणताहेतुः । (“मध्यमं चावलपं च मध्यो-
ऽस्त्री” । “कलत्रं योचिमाय्ययोः” । “अनुशयो दीर्घरेषानुतापयोः” इति त्रिष्वप्मरः)
ब्रह्मलक्ष्मणपदेन युवतोपतेः पौमण्डे बवसि वत्तमानस्य उक्तान्तोऽपि प्रतीयते । गुरु-
कलत्रानुशयेनेति पाठस्वयुक्तत्वादुपेक्षितः । पयोधराभ्यामुद्रासमानानित्यन्वयः । अनुराग
एव रत्नं तत्पुत्रो जनकदचकी मुखिकानयो रत्नमयी मुखिके, यतोऽतस्तत्पुत्रे एव मुद्रे
जनुमयी नामाचरादिते मुद्रे, ताभ्यां सनाथाभ्यां सहिताभ्याम् । (“दचकी मङ्गलद्रव्ये
योवाभरणदनायोः” इति विश्वप्रकाशः । “दचकी मुखिकानयिः”) अतिगुरु-
परिणाहतया विनाशतया पतनभयाहेतोश्चूचुकच्छलेन निषेध गिरिसारेण

भ्यामिव, हृदयतडागकमलाभ्यामिव, हृच्छयकपोलचातुरिका-
विभ्रमाभ्यां, रोमावलीलताफलाभ्यां, कन्दर्पदर्पवर्द्धनवशीकरण-
चूर्णपूर्णसमुद्रकाभ्याम्, अशेषजनहृदयपतनमञ्जातगौरवाभ्यां,
संसारमहातरुफलाभ्यां, यौवनमहापादपप्रसवाभ्यां, हारलता-
मृणाललोभनीयचक्रवाकाभ्यां, हारलतारोमावलीसङ्गमव्याज-
प्रयागतरुफलाभ्यां, त्रिभुवनविजयपरिश्रमखिन्नस्य मकरकेतो-
र्विजनवासगृहाभ्यां, पयोधराभ्यामुद्भासमानाम् ; मुखचन्द्र-
सन्निहितसन्ध्यारागेण, दन्तमणिरक्षासिन्दूरमुद्राऽनुकारिणा,
निःसरता हृदयानुरागेणैव रञ्जितेन, रागसागरविद्रुमनवपल्लवे-
नेवाधरपल्लवेनोपशोभमानाम् ; तरुणतरकेतकदम्बद्राघीयसा,

लोहकीलेन कोलिताभ्यामिव । सकलेष्ववयवेषु निषिक्तत्वात् एकावशिष्टस्य लावण्यस्य
पुञ्जाभ्यामिव । ("मुक्ताफलेषु च्छायायास्तत्त्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेकु
तल्लावण्यमिहोच्यते ॥" इति मेदिनी) हृदयतडागकमलाभ्यां कमलकीरकाभ्या-
मित्यर्थः । हृच्छयः कामः । कपोलचातुरिका "गालमसुरिका" इति भाषाभ्याम् ।
रोमावली लता तरुफलाभ्याम् । कन्दर्पः कामस्तस्य दर्पस्तद्वर्द्धनं तद्वशीकरणचूर्णं तेन
पूर्णसमुद्रकाभ्यां सम्यटाभ्याम् ; स्नानदर्शनादेव कामाविर्भावो युगमिति भावः ।
अशेषाणां सर्वेषां जनानां हृदयस्य मनसः पतनं तेन मञ्जातगौरवाभ्याम् ; यथा
कठिनद्वयान्तराभिघाताच्छरीरे यन्मिस्रवस्तुतैद्वयसि युवमनसां पातात् पयोधर-
मन्थवः, एतेनैतच्छरीरमादवं कुचयोः काठिन्यं च वर्धितम् । संसारमहातरुफलाभ्यां
संसारस्येदमेवेकं भावः । यौवनं तादृश्यं तदेव महापादपो हृच्छयप्रसवाभ्यां
पुण्याभ्याम् । ("तादृश्यं यौवनं समे" । "विटपो पादपस्तद्वः" इत्यमरः ।
"पुण्यं प्रसूतं सुमनः प्रसवस्य मणीवकम्" इति हेमः) त्रिभुवनविजयपरिश्रान्तस्तेत्यनेन
शोधनिवासी ध्वनितोऽत एव विजनवासगृहाभ्यां पटमण्डपाभ्यामित्यर्थः, तटाकारानु-
कारित्वादिति भावः । जनराहित्यवर्धनात् स्पन्दरहितत्वं ध्वनितम् । उत्प्रेषया
प्रौढीकृत्या चाह—अधरपल्लवेनाधरोष्ठकिसलयैनीपशोभमानामिति सन्ध्यः । ("पल्लवी-
ऽखी किमलयम्" इत्यमरः) मुखचन्द्रसन्निहितसन्ध्यारागसात्कालिख-
लोहित्यविशेषः । दन्तमणीनां रक्षा कान्तिविशेषमन्त्रयत्वं, तदर्थं वा सिन्दूरमुद्रा
तदनुकारिणा । निःसरता हृदयानुरागेण रञ्जितेनेव । कीर्ती शैत्यवदनुरागे लोहित-

पद्मलचटुलालसेन, हृदयवासगृहावस्थितहृच्छ्रयविलासिनो
गवाक्षशङ्कामुपजनयता, सरागीणापि निर्वाणं कुर्वता, गतिप्रसर-
रोधकश्रवणकृतकोपेनेवोपान्तलोहितेन, धवलयतेव जगदशेषम्,
उत्फुल्लकमलकाननसनाथमिव गगनं कुर्वता, दुग्धाभोधिस-
सहस्राणीवोदमता, कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता,
नयनयुगलेन भूषिताम् ; दशनरत्नतुलादण्डेन, नयनसमुद्रसेतु-
बन्धेन, यौवनमन्मथमत्तवारणयोर्वरण्डकेनेव नासावंशेन परि-

दर्शनं कविसम्प्रदायः ; तथा च सावः,—“कादितः कथमपि वपयाऽन्तर्यः प्रियं प्रति
चिराय रमण्या । वारुणोमदविशङ्कमवाविशुक्षुषोऽभवदसाविव रागः ॥” इति । राग-
सामरोऽनुरागसमुद्रस्तत्सन्धिबिन्दुमस्य प्रवालतरोर्नवपङ्कवेनेव । अत्र प्रौढोक्तिरपि,—
“प्रौढोक्तिरुत्कर्षादितौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्” । (“विद्रुमः पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकम्”
इत्यमरः) नयनयुगलेन भूषितामित्यन्वयः । तरुणतरकेतकदलद्राघीयसा तद्वद्दीर्घेण ।
[ईयसुनि “प्रियञ्चिर—” इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघ्यादेशः । “दलं पर्णं कृदः
पुमान्” इत्यमरः] पद्मलं पद्मयुक्तं चटुलं चञ्चलमलसं मन्दं तादृशेन । हृदयमेव
वासगृहं तत्रावस्थितं हृच्छ्रयावलासिनः कामविलासिनो गवाक्षशङ्कां वातायन-
शङ्कामुपजनयता । (“वातायनं गवाक्षः” इत्यमरः) सरागेण सानुरागेण, निर्वाणं
लोचं कुर्वतेति विरोधः । (“सुक्तः कैवल्यनिर्वाणम्” इत्यमरः) परिहारस्तु—
निर्वाणं निर्वाणः, एतद्दर्शनाज्जनानां पदार्थान्तरेभ्यश्चेतसो निवृत्तिरिति भावः ।
[निर्वाणोऽवात इति निपातः] गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकोपेनेव अन्तस्य समीप-
जुषां प्राप्तिदेशस्तत्र लोहितेन रक्तेन । [उपान्तमिति “विभक्ति” इत्यादिना
सामीप्येऽव्ययीभावः । “रोहितो लोहितो रक्तः” इत्यमरः] दृष्टिसञ्चारजन्यं विशेषं
हृद्येयसाह—धवलयता धवलं कुर्वता जगदशेषम् । उत्फुल्लानि व्याकीर्णानि कमलानि
तेषां कानने तेन सनाथं गगनमन्तरिक्षं कुर्वता । (“प्रफुल्लोत्फुल्लमम्फुल्ल-व्याकीर्ण-
विच्छिन्नस्कटाः” । “नमोऽन्तरिक्षं गगनम्” इत्यमरः) दुग्धाभोधिसहस्राणी-
वोदमतीक्ष्णता । [टु वम उद्गिरणे] कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता,
तदधिकशोभनत्वादिति भावः । नासावंशेन परिष्कृतां भूषितामित्यन्वयः । (“भूषितस्य
परिष्कृतः” इत्यमरः) दशनरत्नानि दन्तरत्नानि तेषां तुलादण्डेन । नयनसमुद्रस्य
सेतुबन्धेन । (“सेतुराखौ स्त्रियां पुमान्” इत्यमरः) यौवनमन्मथावेव मत्तवारणौ

ष्कृताम् ; विलोचनेन्द्रीवरभ्रमरपङ्क्तिभ्यां, मुखमदनमन्दिर-
 तोरणाभ्यां, रागसागरवेलाभ्यां, यौवननर्तकलासिकाभ्यां,
 भ्रूलताभ्यां विराजमानाम् ; घनसमयाकाशलक्ष्मिमिवोक्लस-
 चारुपयोधराम् ; जयशब्दघोषणापन्नजनमूर्त्तिमिवोक्लसत्तुला-
 कोटिप्रतिष्ठिताम् ; सुयोधनधृतिमिव कर्णविश्रान्तलोचनाम् ;
 वामनलीलामिव दर्शितवल्लिविभङ्गाम् ; वृश्चिकराशिरविस्थिति-
 मिवातिक्रान्तकन्यातुलाम्, उषामिवानिरुद्धदर्शनसुखां, शचीमिव

मत्तगजौ तयोर्धरण्डकेन, “भिरोरुभयपार्श्वे हौ स्थापयित्वा मत्तगजौ । घोषधन्वीति
 प्रसिद्धं भित्तिः सा तु वरण्डकम् ॥” “अगड” इति भाषायां प्रसिद्धम् ।
 (“कुम्भरो वारणः करो” इत्यमरः) रूपकातिशयोक्त्या चाह—भ्रूलताभ्यां विराजमानां
 शोभमानामित्यन्वयः । विलोचनेन्द्रीवरस्य नेत्रनीलोत्पलस्य भ्रमरपङ्क्तिभ्याम् ।
 (“इन्द्रीवरं च नीलेऽक्षिन्” इति कुमुदप्रकरणेऽमरः) मुखमदनमन्दिरस्य तोरणाभ्यां
 वह्निर्वाणभ्याम् । (“तोरणोऽस्त्री वह्निर्वाणम्” इत्यमरः) रागसागरोऽनुरागसमुद्र-
 खण्डेलाभ्याम् । (“अव्यान्वुविज्ञतो वेला काशमय्यांदयोरपि” इत्यमरः) यौवननर्तक-
 लासिकाभ्याम् । (“नर्तकीलासिके समे” इत्यमरः) श्लेषेचाह—घनसमयो वर्षा-
 काशस्तत्र यदाकाशं तस्य लक्ष्मीः शोभा तामिवोक्लसचारुपयोधराम् । (“स्त्रीलनान्दो
 पयोधरो” इत्यमरः) जयशब्दस्य घोषणामापन्ना प्राप्ता या जनमूर्त्तिस्तामिवोक्लसत्तुला-
 कोटी प्रस्फुरमाद्यतुलाये प्रतिष्ठितां स्थिताम् ; परीक्षासमये शुद्धीभवन् सर्वेजंय
 जयेत्युच्यते । (“उद्येर्घुष्टं तु घोषणा” इत्यमरः) पक्षे—उक्लसत्तुलाकोटिना शोभमान-
 पादाङ्गदेन प्रतिष्ठितां प्राप्तप्रतिष्ठाम् । [“तदस्य सज्जातम्” इति तारकादित्वादितच् ।
 “पादाङ्गदं तुलाकोटिः” इत्यमरः) सुयोधनो दुर्योधनस्तस्य धृतिर्धैर्यमिव कर्णविश्रान्त-
 लोचना तां, यावत् कर्णं पश्यति तावत् तस्य धृतिरिति भावः । पक्षे—कर्णयोः
 श्रोत्रयोर्विश्रान्ते लोचने यस्यास्ताम् । (“कर्णशब्दवद्गो श्रोत्रम्” इत्यमरः) वामनलीला-
 मिव वामनावतारविष्णुलीलामिव दर्शितो वल्लेखत्राणी दैत्यस्य विभङ्गो यस्यां
 ताम् । पक्षे—दर्शितो वल्लोनां विवलीनां विभङ्गो यस्यां ताम् । (“वल्लिः प्राण्यङ्गजे
 स्थिनाम्” इत्यमरः) वृश्चिकराशौ रविस्थितिमिवातिक्रान्ते कन्यातुले तन्नामकराशौ
 यया तां, तयोस्तत्पुत्रत्वादित्यर्थः । पक्षे—पतिक्रान्ता कन्यानां तुला तुलना यया
 ताम् । उषा वायामुरस्य कन्या तामिवानिरुद्धस्य दर्शनेन सुखं यस्यां ताम् ।

नन्दनेक्षणरुचिं, पशुपतिताण्डवलीलामिवोत्तसञ्चक्षुःश्रवसम्,
अटवीमिवोत्तुङ्गश्यामलकुचां, वानरसेनामिव सुग्रीवाङ्गदोप-
शोभिताम् ; भास्वताऽलङ्कारेण, चन्द्रेण वदनमण्डलेन, लोहिते-
नाधरपङ्कजेन, सौम्येन दर्शनेन, गुरुणा नितम्बविम्बेन, विकचेन
नेत्रकमलेन, शनैश्चरेण पादेन, तमसा केशपाशेन ग्रहमयी-

पद्ये—अनिद्वन्द्वमनिवारितं दर्शनसुखं यस्यास्ताम् । शचीमिवेन्द्राणीमिव नन्दनस्येन्द्र-
वनस्येचये रुचिर्यस्यास्ताम् । (“पुलीमजा शचीन्द्राणी” । “नन्दनं वनम्” इतीन्द्रप्रकरणे
इयोरप्यमरः) पद्ये—नन्दयतीति नन्दना, [नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः । अजादि-
त्वाद्वाप्] तादृशीषण्यरुचिर्नेत्रकान्तिर्यस्यास्ताम् । (“ईक्षणं चक्षुरक्षिणी” इत्यमरः)
पशुपतेः शिवस्य ताण्डवलीलामिवोत्तसञ्चक्षुःश्रवसमुत्तसत्सपांम् । (“ईशः पशुपतिः
शिवः” । “ताण्डवं नटनं नाट्यम्” । “चक्षुःश्रवाः काकीदरः फणी” इति त्रिष्वप्यमरः)
पद्ये—उत्तसञ्चक्षुःश्रवसं शोभमाननेत्रकर्णाम् । अटवीमिवारण्यमिवोत्तुङ्गः उच्चः श्यामी
लकुचो यस्यां ताम् । (“अटव्यरण्यं विपिनम्” । “लकुचो लिङ्गुचो उडुः” इति
इयोरप्यमरः) “उडुडर” इति भाषायाम् । पद्ये—उत्तुङ्गो श्यामलो कुचो स्तनो
यस्यास्ताम् । दम्भः पट इतिवदवयवधर्मस्य समुदाये समारोपात् कुचयोः श्यामलता-
वर्णनम् । (“कालश्यामलमेचकाः” इत्यमरः) वानरसेनामिव सुग्रीवेणाङ्गदेनोप-
शोभिताम् । पद्ये—शोभना ग्रीवा यस्याः सा चासावङ्गदेन कैयूरेणोपशोभिता च
ताम् । (“कैयूरमङ्गलं तुल्ये” इत्यमरः) रत्नावलीश्लेषाभ्यामाह—ग्रहमयीमिवेत्यन्वयः ।
भास्वता शोभमानेनालङ्कारेण भूषणेन । पद्ये—भास्वान् सूर्यः । (“भास्वदिवस्सत्-
समाश्रय—” इत्यमरः) चन्द्रेणाङ्गादकेन । [यदि चाङ्गादे । “स्मायितश्चि—” इति
रक्] वदनमण्डलेन । पद्ये—चन्द्रेण चन्द्रमसा । (“हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः” इत्यमरः)
लोहितेन रत्नेनाधरपङ्कजेन । (“रौहितो लोहितो रक्तः” इत्यमरः) पद्ये—लोहितेन
सौमेन । (“कुजो भीमो लोहिताङ्गो महीसुतः” इत्यमरः) सौम्येन स्तनोदरेण
दर्शनेन विखोचनेन । पद्ये—सौम्येन बुधेन । (“रौहिणेयो बुधः सौम्यः” इत्यमरः)
गुरुणा महता नितम्बविम्बेन । पद्ये—गुरुणा बृहस्पतिना । (“बृहस्पतिः सुराचार्यो
गोपतिर्धिवशी गुरुः” इत्यमरः) विकचेन विवक्षितेन विखोचनोत्पलेन नेत्रोत्पलेन ।
पद्ये—विगतः लक्षो बृहस्पतिपुत्री यस्यादिवक्त्रः शुक्रः । (“शुक्रो कैतो च विवक्ष
उत्पुल्ले च निगम्यते” इति विश्वः) शनैर्मन्दं चरति गच्छति तादृशेन पादेन, तस्या

मिव ; संसारभित्तिचित्रलेखामिव, त्रैलोक्यसौन्दर्यसङ्केतभूमि-
मिव, रसायनसिद्धिमिव यौवनमहायोगिनः, सङ्कल्पभित्तिमिव
शृङ्गारस्य, निधानमिव कौतुकस्य, त्रिभुवनविजयपताकामिव
मकरध्वजस्य, आविर्भूतिमिव मनसः, अभिभूतिमिव मदनस्य,
स्तम्भनचूर्णमिवेन्द्रियाणां, मोहनशक्तिमिव मन्मथस्य, विहार-
स्थलीमिव सौन्दर्यस्य, एकायतनशालामिव सौभाग्यस्य,
उत्पत्तिस्थानमिव लावण्यस्य, आकर्षणसिद्धिमिव मनसः,

गजगामितयेति भावः । पक्षे—शनैश्चरः सौरिः । (“समो सौरिशनैश्चरो” इत्यमरः)
तम इव तमस्तादृशीं केशपाशेन मादं वदेव्यं श्यामतादिगुणेन, अन्यपदार्थं च चतुर्गतिप्रति-
रोधकत्वादिति भावः । (“कचः केशः शिरोरुद्धः” । “पाशः पञ्चश इत्यंश कलापार्थाः
कचात् परे” इत्यमरः) पक्षे—तमसा राहुणा । (“तमस्तु राहुः स्वर्भानुः” इत्यमरः ।
सर्वत्रोपलक्षणे ततोया) राहुकेत्वोरेकत्वात् “शुक्ले केतौ च विकचः” इति विश्वकोषात्
विकचशब्देन वा केतोरपि संयुक्तः । “क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावली विदुः” ।
संसारभित्तिचित्रलेखामिव, चित्रलेखेवेयं शोभिकेति भावः । यौवनमहायोगिनः
रसायनसिद्धिमिव करान्याधिजित् सद्यश्चमत्कृतिकृत् स्वर्णरोप्यजनको वीरधि-
विशेषो रसायनम् । शृङ्गारस्य सङ्कल्पभित्तिमिव । (“सङ्कल्पः कर्म मानसम्”
इत्यमरः) कौतुकस्य कौतूहलस्य निधीयन्तेऽस्मिन् निधानमाश्रयः । (“कौतूहलं कौतुकं
च” इत्यमरः) मकरध्वजस्य कामस्य त्रिभुवनविजयपताकामिव, हनुमत्पताकादि-
वदिति भावः । (“पुष्पधत्वा रतिपतिमंकरध्वजः” इत्यमरः) मनस आविर्भूतिमिव ।
मदनस्याभिभूतिमिव अभिभवकारणमिवेत्यर्थः । इन्द्रियाणां धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां
स्तम्भनचूर्णमिव, एतद्दर्शनादेव स्तम्भनरूपसात्त्विकभावाविर्भाव इति भावः । मन्मथस्य
मोहनशक्तिमिव, मदनो यथा जगन्मोहयति सैवेयं मूर्तिमतीति भावः । सौन्दर्यस्य
विहारस्थलीमिव विहारः क्रोडा तदर्थं स्थली पुरुषेणासंस्कृता भूमिस्तामिव ;
एतेनेयमलङ्कारादिपुरुषसंस्कारहीनाऽपि रम्येवेति स्वाभाविकसौन्दर्यातिशयो ध्वनितः ।
तथा च कालिदासः,—“सरसिजमनुविहं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोलम्ब
लक्ष्यो तनोति । इयमधिकमनोज्ञा बल्ललेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं
नाकतोनाम् ॥” इति । सौभाग्यस्य सुभगताया एका प्रधाना आयतनशाला चैत्यशाला
तामिव । (“एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केषले तथा” । “चैत्यमायतनं तुल्ये”

चक्षुर्वन्धमिव मन्मथेन्द्रजालिनः, त्रिभुवनविलोभनसृष्टिमिव प्रजापतेः, कन्यकामष्टादशवर्षदेशीयामपश्यत् स्वप्ने । X)

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिबन्निव जनितेर्ष्येव निद्रया चिरसेवितया मुमुचे । विबुधस्तु विषसरसीव दुर्जन-
वचसीव निमग्नमात्मानं धारयितुं न शक्नुवत् ।

तथा हि, क्षणमाकाशतलमालिङ्गन् प्रसारितबाहुयुगलः
“एहोहि प्रियतमे ! क्व गच्छसि ?” इति दिक्षु लिखितामिवोत्-
कीर्णमिव चक्षुषि निखातामिव हृदये प्रियतमामाजुहाव ।
ततस्तत्रैव शय्यातले निमीलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो दत्त-
कपाटः परिहृतताम्बूलाहारादिसकलोपभोगस्तद्दिनमनयत् ।
तथैव निशामपि स्वप्नमागमेच्छाभिरनैषीत् ।

इत्यमरः) लावण्यस्त्रीत्पत्तिव्याप्तमिव । (“मुक्ताफलेषु क्वायायात्तरत्नत्वमिवान्तरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावण्यमिहोच्यते ॥” इति मेदिनी) मनस आकर्षणमिदमिव
स्वर्णाकर्षणभैरवादिमिदमिवेत्यर्थः । मन्मथेन्द्रजालिन इन्द्रजालविद्यानिपुणस्य चक्षु-
र्वन्धमिव । प्रजापतेर्ब्रह्मणस्त्रिभुवनविलोभनसृष्टिमिव ।

अथ स्वप्नदर्शनात्तरं प्रीतिविस्फारितेन विकसितेन चक्षुषा तां पिबन्निव, अत-
एव चिरसेवितया निद्रया जनितेर्ष्येव ; सयि विद्यमानायां मन्मथव्यात् पाप्माया-
मन्यासक्तिरस्येति सेष्यात्वम् ; “मतां माने स्नाने मरणमथवा दूरगमनम्” इति ।
मुमुचे मुक्तः ; स इति शेषः । विबुधस्तु जागरितस्तु विषसरसीव दुर्जनवचसीव निमग्न-
मात्मानं धारयितुं सावधानतया व्यवहारे प्रवर्तयितुं न शक्नुवत् ।

चक्षुःप्रीतिरित्यादिदशावस्थासु उन्मादावस्थां वर्णयति—क्षणं तावत्कालमाकाश-
तलमालिङ्गन्, आकाशतलमालिङ्गनेन मोहवशात् परितो दृश्यमानायाः प्रियतमाया-
मालिङ्गनं लक्ष्यते, अत एवाग्रे “क्व गच्छसि ? प्रियतमे !” इत्याद्युक्तम् । प्रसारितबाहुः
एहोहीति मुग्धमे इत्यम् ; प्रियतमे ! क्व गच्छसि ? इति दिक्षु लिखितामिव ।
चक्षुष्यस्त्रीर्णमिव विचित्रामिव । [कृ विक्षेपे] हृदये निखातामिव प्रियतमा-
माजुहाव । ततस्तत्रैव शय्यातले निमीलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो निवारित-
सकलोपभोगवर्गी दत्तकपाटः परिहृतताम्बूलादिसकलोपभोगः, व्ययत्वादिति भावः ।
तथा च भारविः,—“आतपे धृतिमता सह बध्वा यानिगोविरहिणा विह्वलीनः ।

तस्य प्रियसखी मकरन्दी नाम कथमपि लब्ध-
प्रवेशः कन्दर्पसायकप्रहारपरवशं कन्दर्पकेतुमुवाच,—“सखे !
किमिदमसाम्प्रतमसाधुजनोचितमध्वानमाश्रितोऽसि ? तवैत-
च्चरितमालोक्य वितर्कदोलासु निवसन्ति सन्तः, खलाः पुनस्तद-
निष्टमनुचितमेवावधारयन्ति, अनिष्टोद्भावनरसोत्तरं हि खल-
हृदयं, को नामास्य तत्स्वनिरूपणे समर्थः ? तथा हि, भीमोऽपि
न वक्कहेषी, आश्रयाशोऽपि मातरिश्वा, अतिकटुरपि महारसः,
सर्वपक्षेह इव करयुगललालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि न कटुत्वं
जहाति, तालफलरस इवापातमधुरः परिणामविरसस्तिताश्च,

सिद्धिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥” इति । तद्विषयमनवत् ।
(“कपाटमररं तुल्ये” इत्यमरः) तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव तस्याः स्वप्न समागम-
स्येष्टाभिनिर्गमप्यनयनम् ।

तादृगवस्थोत्तरं तस्य कन्दर्पकेतोः प्रियसखी मकरन्दी नाम कथमपि
कपाटविघटनादिमहाक्लेशाद्भवप्रवेशः कन्दर्पसायकपरवशान्तःकरणं कन्दर्पकेतु-
मुवाच । [प्रियसख इत्यत्र “राजाहःसखिभ्यष्टच्” इति समासान्तष्टच्] सखे !
किमिदमसाम्प्रतमनुचितमसाधुजनोचितमध्वानं व्यवहारमाश्रितोऽसि ? क्लृप्तस्य
प्रशासत्त्वयोरतिभूमेरेतच्चरितमालोक्य वितर्कदोलासु संशयदोलासु निवसन्ति,
संशयिता भवन्तीति भावः । काव्यलिङ्गेनाह—खलाः पुनस्तदनिर्वाच्यमनिष्ट-
मेवावधारयन्ति निश्चिन्वन्ति । अनिष्टोद्भावनेऽनभिमतप्रकाशने यो रसोऽनुरागस्तदुत्तरं
प्रधानं यस्य तादृक् । अथ खलस्य । भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि वक्कहेषी
वक्कहेष्टा नेति विरोधः । भीमो भयानकोऽपि नवकान् स्तुत्यान् हेष्टि तादृक्,
अपिशर्षे इत्यविरोधः । [अथ कवने] आश्रयाशो वक्रिपि मातरिश्वा वायुरिति
विरोधः । (“असनः स्यग्रंनो वायुर्मातरिश्वा सदामतिः” इत्यमरः) आश्रयमश्रयति
तादृक् : यमाश्रयति तस्यैव भवक इत्यर्थः । (“आश्रयाशो हुतवहे भवेदाश्रयनाशकः”
इति विश्वप्रकाशः) मातरि जनन्या, तत्सदृशे पीवके, अा कुकुरः, अनुचिताचरत्वात्
तत्सदृश इति भावः इत्यविरोधः । अतिकटुमंहारसः, अतिकटोमंहारसत्वं विरोधः ।
अतिकटुरतिकटुप्रकृतिर्महाराशासावरसश्चेति महारसः । सर्वपक्षेह इव करयुगल-
लालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि पादप्रक्षालनादिना । पक्षे—अधिकरणस्य करणत्वेन

पादपराग इवावधूतो मूर्च्छानं कषाययति, विषतरुप्रसव इव
यथा यथाऽनुभूयते तथा तथा मोहमेव दृढयति, न वारिविरहो
ऽस्य जायते नीचदेशस्येव, निदाघदिवस इव बहुमत्सरो वहति
तापं सुमनसाम्, अन्धकार इव दोषानुबन्धचतुरो विश्वकर्माव-
क्षीपनोद्यतश्च, विरूपाक्षोऽपि चक्रधरः, शक्राश्च इवोच्चैः श्रवा

वर्णनम् ; शिरसि धृतोऽपि कटुत्वं न जहाति । काटवमिति पाठस्तन्मन्त्रारण्य-
दुपेत्यः । ~~काटवमिति~~ इवापातमधुरो भोजनप्रारम्भ एव मधुरः परिणामविरह-
क्षिप्तश्च । पक्षे—पातो दोषस्तमभिव्याप्यापातं मधुरः हिताभासाचरणेन मधुरः,
परिणामे दोषज्ञानोत्तरं विरस उदासीनः, तिक्तः प्रतिजनं मर्मप्रकाशकः । ~~काट-~~
पराग इव चरणरेणुरिवावधूतः क्षिप्तस्तिरस्कृतश्च, मूर्च्छानं शिरः कषाययति धूसरयति
पीडयति च । (“परागः कोसुमे रेणौ खानोधादौ रजस्यपि” । “पादः
पदङ्गनिष्ठरश्मोऽस्त्रियाम्” । “मूर्च्छां ना मत्सरोऽस्त्रियाम्” इति विष्वप्यमरः) क्षिप्त-
प्रसव इव यथा यथा अनुभूयते सेव्यते, तथा तथा मोहमेव मूर्च्छां वेवित्य सा
दृढयति स्थिरीकरोति । नीचदेशस्येव निम्नभूभागस्येव वारिविरहो जलविरहो
न जायते । पक्षे—अव्ययानामनेकार्थत्वाद्वा-शब्द एवार्थे ; न वा नेवास्य खलस्यारि-
विरहः शत्रुविरहो जायते, सर्वनाशोद्यतत्वादिति भावः । (“रिपो वैरिसपत्नारि-
विषद्वेषणदुर्द्वैतः” इत्यमरः) निदाघदिवस इव ग्रीष्मसुन्दिवस इव बहुमत्सरो
बहुमच्छिकः सुमनसां पुष्पाणां तापं वहति । (“मच्छिका मत्सरा श्रेया धनराक्षो
च सा मता” इत्युत्तरतन्त्रम् । “मत्सरः कपणे काये मच्छिकासु च मत्सरः” इति
शरणिः । “स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्” । “निदाघ उणोपगम उण कक्षागमस्तपः”
इति इयोरप्यमरः) पक्षे—बहुमत्सरो बहुमात्सर्यवान् क्रोधी वा, सुमनसां युद्धान्तः-
करणानाम् । (“मत्सरोऽन्ययुग्मद्वेषः” इत्यमरः । “कचित् काधोऽपि मत्सरः” इति
इवक्रोषः) ~~चक्रधरः~~ इव दोषा रात्रिस्तथा अनुबन्धे चतुरः, विश्वकर्मा वादिथकसाव-
क्षीपनमक्षमनं ततोद्यतः । (“विश्वकर्मा देवशिल्पो विश्वकर्मा दिवाकरः” इत्युत्तर-
तन्त्रम्) पक्षे—दोषस्यानुबन्धे आरोपे चतुरः, विशेषां कर्म क्रिया तस्य अवलोपनं
क्लेशं ततोद्यतः । ~~विरूपाक्षः~~ शिवः चक्रधरो विष्णुरिति विराधः । विरूपाक्षो
विषमव्यवहारः, चक्रधरो दम्भभेदधरः इति परिहारः । (“वचो ज्ञानार्थशकट-व्यवहारे
ज्ञाप्रशक्ते” इति त्रिदिगीकरः । “ज्ञानावने समूहे च दम्भभेदरथाङ्गयोः । मन्त्रभेदे

नदेशजप्रशंसो च, सरस्येव विभिन्नस्यापि सतः स्नेहं दर्शयतो-
ऽपि तत्काट इव हृदयं विनोडयति, यच्चबलिरिवात्मघोषमुखरी
मण्डलभ्रमणकथकश्च, मत्तमातङ्ग इव स्ववशाऽऽनोलमुखोऽधरी-
कृतदानश्च, वृषभ इव सुरभियानविकलः, कामीव गोवत्खलन-
विधुरो वामाध्वानुरक्तश्च, अजौर्णविकार इव कलेवरे वचसि
मन्दिमानमावहति, वञ्चक इव कटपले रक्तो विभावरीरक्तश्च,

च स्नेहार्थं चक्रं चापि विहङ्गके" ॥ इति रत्निदेवः) मत्तमातङ्ग इवेत्याह इवोच्चेः श्रवा-
सुच्चेः श्रवः संज्ञकः । ("इय सुच्चेः श्रवाः" इतीन्द्रप्रकरणेऽमरः) नदेशात् समुद्राज्जात-
साट्टशशासौ प्रशंसावांस्तथाभूतः । पक्षे—सुच्चेः श्रवा वधिरः परकीयकार्यश्रवणे,
देशजान् प्रशंसितुं शीलमस्य तादृशी न भवति तथाविधः । सरस्येव दध्यधभागस्येव
विभिन्नस्यापि सङ्गतस्यापि सतः साधोर्विन्दमानस्य च स्नेहमनुरागं चैक्यं च
दर्शयतोऽपि तत्काट इव मन्यान इव हृदयं विनोडयति । ("सरो दध्यधभागः स्यात्"
इति रत्नकोषः । "भिन्नो दारितसङ्गती" इत्यमरः । "स्नेहोऽनुरागश्चैक्यं तैलेऽपि च
निगद्यते" इति धरणिः । "वैशाख्यो दधिचारः स्यात् तत्काटकरघर्षणौ" इति
हारावली) यच्चबलिरिवात्मघोषेण काकेन मुखरः काकशब्देन सुशब्दः, मण्डल-
भ्रमणं कुक्कुरभ्रमणं तत्कथकस्तत्सूचकः । ("ध्वाङ्गात्मघोषपरभृद्वलिभुग्वायसा
अपि" इत्यमरः । "कौलियकः सारमेयो मण्डलः श्वा गतवपः" इति व्याजः)
पक्षे—आत्मघोषेणात्मस्तुत्या मुखरः, मण्डले देशादौ भ्रमणं तत्कथकः । मत्तमातङ्ग
इव स्ववशायां निजकरिण्यामालोलं मुखं यस्य सः, अधरीकृतदानः मदगलस्याति-
वर्षणादधरीकरश्चम् । पक्षे—सुष्ठु अवशमवाच्यवाचित्वादाखोलं मुखं यस्य सः,
अधरीकृतं दानं वितरणं येन तादृशः । वृषभ इव सुरभेर्गोशनेन गमनेन विकली
विक्षब्धः तदनुधावनेन वा विक्षलः । पक्षे—सुरभिया देवभयेन न विकलः ।
("भौतिर्भीः साध्यं भयम्" इत्यमरः) कामीव गोवत्खलनं नामखलनं तेन विधुरः,
वामानां स्त्रीणामध्वा मार्गस्तवानुरक्तः । ("गोवं तु गान्नि च" "प्रतीपदर्शिनी
वामा वनिता महिला तथा" इत्युभयवाक्यमरः) पक्षे—गोवत्खलनं वंशजखलनं,
वामाध्वा विपरीताचरश्चम् । ("वामो वत्सुप्रतीपो च" इत्यमरः) अजौर्णविकार
इव कलेवरे शरीरे वचसि वचने मन्दिमानमावहति । ("वच कलेवरम् । गावं
मयुः सङ्गनतम्" इत्यमरः) पक्षे—कलेऽन्यत्तमधुरं वरे श्रेष्ठे वचसि वचने मन्दि-

परित इव बन्धुतापदर्शनः, परशुरिव भद्रश्रियमपि खण्डयति,
कुहाल इव दलितगोत्रः क्षमाभाजः प्राणिनो निक्कन्तति,
रतकील इव जघन्यकर्मलग्नो क्रेपयति साधून्, दुष्टशूर्पश्रुतिरिव
काननरुचिरनुगतमपि यवसं तप्तं नानुमोदते ।

मानमावहति, वाचाट इति भावः । ~~यस्य~~ इव शृगाल इव येन वा कटपत्ते
मृतमांसे रक्तः, विभावय्यां रात्रौ रक्तश्च । (“शृगालवच्चककोटु—” । “विभावरोतम-
स्त्रिभ्यो रजनी” इत्यभयवाप्यमरः । “प्रतारकचोरेषु वचकः परिकीर्तितः” इति
शान्तः । “कटः समयवन्धेऽपि तृणेऽपि मृतकेऽपि च” इति विश्वः । “पलः
प्रतारणे काले शय्यामांसे पलं मतम्” इति धरणिः) पक्षे—कटे समयवन्धे
पलः प्रतारणं तस्मिन् रक्तः अपचपूर्वकप्रतारक इति भावः । विभो स्वामिन्यरिः
क्षयः रक्तः घनलीभादिना । [चरोरक्त इत्यत्र “रो रि” इति लोपे “ठृकोपः” इति
दीर्घः] (“समयाः अपचाचार-कालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः) पक्षे इव बन्धुताया
बन्धुसमूहस्यापगतं दर्शनं यस्य । (“ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्षमाहावसमूहयोः”
इत्यमरः । “यामजनबन्धुभ्यक्तल्” इति तल्-प्रत्ययः) पक्षे—बन्धून् तापयति तादृशं
दर्शनं यस्य सः । ~~परशुरिव~~ भद्रश्रियं चन्दनं खण्डयति । (“भद्रश्रीचन्दनोऽस्त्रियाम्”
इत्यमरः) पक्षे—भद्रं कल्याणं, श्रियं लक्ष्मीम् । (“शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं
शुभम्” इत्यमरः) यद्वा—भद्रश्रियं साधुसम्पदम् । (“सश्रीके चन्दनेऽपि स्नाहृदयोः
साधुसम्पदि” इति धरणिः) कुहाल इव दलितगोत्रा पृथ्वी येन तादृशः, चनां
पृथ्वीं भजन्ति तादृशान् प्राणिनो वृक्षादीन् निक्कन्तति किनन्ति । वृक्षादीनां प्राणित्वं
“भक्षेरहिंसाघंस्य न” इति वार्तिके चाकरो स्पष्टम् । कुहालः “कुटाक्षी” इति
भाषायाम् । पक्षे—दलितगोत्रो नाशितवंशजः, क्षमाभाजः शान्तियुतान् प्राणिनो
मनुष्यान् । (“क्षितिक्षान्त्योः क्षमा” इत्यमरः) रतकील इव कुरुर इव जघन्यकर्मलग्नो
मार्गे एव सुरताडो प्रवृत्तः क्रेपयति साधून् । (“कुकुरी रात्रिजागरः । रसनालिट
रतपराः कीलगायित्रचान्दुकाः” इति हेमचन्द्रः । रतपरा रतशब्दात् पराः
कीलादयः, तथा च रतकीलादयश्चत्वारः शब्दा इति कोषाग्रः) पक्षे—जघन्यकर्म
नीचकर्म । दुष्टशूर्पश्रुतिरिव दुष्टगज इव कानने बने रुचिरस्य तादृशः, अनुगतं तप्तं
विष्टतं यवसं तप्तं नानुमोदते । (“दिपायिशूर्पश्रुतिकण्ठिसीमजा” इति डारावकी ।
“यवसं तप्तमर्जुनम्” इत्यमरः) पक्षे—का रूपात् काननरुचिर्वदनकान्तिर्यस्य लोकाणां

अबीजादेव जायन्ते, अकाण्डादेव प्ररोहन्ति खलव्यस-
नाङ्कुरा दुरुच्छेदा भवन्ति । असतां हि हृदि प्रविष्टो दोषलवः
करालायते, सतां तु हृदि न विशत्येव, यदि कदाचिद्विशति
पारद इव क्षणमात्रमपि नावतिष्ठते । साधवो मृगा इव
विनोदविन्दोः अवणवशगाः, सुखं जनाः शरत्समया इव
भवादृशाः, मित्रस्य हृदयं हरन्ति । न च सचेतना विसदृशमुप-
दिशन्ति, अचेतनानामपि मैत्री समुचितपक्षे निक्षिप्ता ।

षिकाराङ्गीनकान्निरिति भावः । [“द्वेषदष्टे च” इति आदेशः] अनुगतमपि यवर्षं
दत्तं तत्तं वीणादिवाद्यं च नागुन्मोदते । (“यवसो दक्षघासयोः” । “तत्तं वीणादि-
वाद्येऽपि विसारेऽपि तत्तं मतम्” इत्युभयत्रापि विश्वः) ।

खलव्यसनाङ्कुरा अबीजादेवाकारणादेव जायन्ते । अकाण्डादेवाप्रक्षावादेव
प्ररोहन्ति, अत एव ‘दुरुच्छेदा भवन्ति, यो हि बीजाज्जायते काण्डात्
स्कन्धात् प्ररोहति स सूच्छेदो भवति मूर्त्तत्वादिति भावः । (“हेतुर्ना कारणं
बीजम्” । “अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात्” इत्युभयत्राप्यमरः) असतां हृदि प्रविष्टो
दोषलवः करालायते भयावहो भवति, सतां हृदि तु न विशत्येव, दोषलव
इति शेषः पूर्वोत्तरयोरपि । यदि कदाचिद्विशति, पारद इव क्षणमात्रमपि
नावतिष्ठते, हृदये इति शेषः । (“रसः सूतस्य पारदः” इत्यमरः) अथ यदि वदति
किमयमुपदिशसि ? असदृशं वा ? न तमुपदेशमुरीकरोमीति तवाह—साधवः
सन्तो मृगा इव हरिणा इव विनोदविन्दोर्विनोदवोदतुः, मृगरमणपटोः पुंसः अवणै-
नाकथंनेन वशगा भवन्ति । (“ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः” इत्यमरः) वीणा श्रूयते मृदङ्गः
श्रूयते इत्यादौ तद्वनिवत् पुंसः अवणेन तद्गीतश्रवणं लक्ष्यते । तथा च साधः,—
“अत्रावि भूमिर्पातभिः अण्वीतनिद्रैरग्नं पुरी हरितकं मुदनादधानः । शौवाय-
खोलकलकिङ्किणिक्कानिनादमिश्रं दधद्दशनबुर्बुरशब्दमश्वः ॥” इति । पक्षे—विनोद-
विन्दोर्ज्ञातुः । [“आख्यातोपयोगे” इति पञ्चमी] अवणेन समुपदेशश्रवणेन वज्रमा-
स्तदधीनास्तादृशाः, शरत्समया इव भवादृशा जनाः सुखं जनयन्ति ; पिण्डीमित्यादौ
भक्षणादिक्रियाक्षेपवत् सुखमित्यनेन जननक्रियाक्षेपः ; अत एव मित्रस्य हृदयं
हरन्ति । पक्षान्तरे—शरत्समयाः सुखजनाः शोभनाः खड्गना येषु तादृशाः ।
(“खड्गरीटस्तु खड्गनः” इत्यमरः) सचेतनाः, मित्रस्येति शेषः, विसदृशसमीप्यं

तथा हि, माधुर्य्य-शैत्य-शुचित्व-सन्तापशान्तिभिः पयः पयः
इवेति मित्रतामुपगतस्य दुग्धस्य तत्सङ्गमाद्वर्द्धितस्य काथेन
ममैव पुरो युक्तः क्षय इति विचिन्त्येव वारिणाऽपि क्षीयते ;
तदिदमसाम्प्रतमाचरितं सखे ! गृहाण साधुजनोचितमध्वानं,
साधवो हि दिङ्मोहात् परमुत्पथप्रवृत्ता भवन्ति” ।

इत्यादि वदति तस्मिन् कथमपि स्मरशरनिकरप्रहारपर-
वशः परिमिताक्षरमुवाच कन्दर्पकेतुः,—“वयस्य ! दितिरिव
शतमन्युसमाकुला भवति मनोवृत्तिः ; नायमुपदेशकालः ।
पच्यन्ते इवाङ्गानि, कथ्यन्ते इवेन्द्रियाणि, भिद्यन्ते इव मर्माणि,

नोपदिशन्ति । अचेतनानामपि मैत्री समुचितपक्षे योग्यपक्षे निश्चिता, तर्हि सचेतन-
मैत्र्याः का कथा ? इति भावः ।

“समानशौलव्यसनेषु सख्यम्” इतीममर्थं द्योतयन्नुभयसाधारणानि विशेषणान्याह,
माधुर्य्येत्यादि ।—माधुर्य्य शैत्य-शुचित्व-सन्तापशान्तिभिर्गुणैः पयो कलं पय इव दुग्ध-
मिवेति मित्रतामुपगतस्य तत्सङ्गात् दुग्धसङ्गाद्वर्द्धितस्य बहुमूल्यतामापन्नस्य पुरः पूर्वं
ममैव क्षयो युक्त इति विचार्य्य वारिणा क्षीयते । [भावे प्रत्ययः] मीलितालङ्कारोऽयम् ।
“समेतलक्षणा वाऽपि वस्तुना यन्निगूह्यते । निज्जेनामन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति
कृतम् ॥” इति लक्षणात् । तत् तस्यादिदमाचरितमसाम्प्रतमयुक्तम् ; सखे !
साधुजनोचितमध्वानं व्यवहारं गृहाण । साधवो हि दिङ्मोहात् परं केवल-
मुत्पथप्रवृत्ता उन्मार्गीप्रवृत्ता भवन्ति न त्वसद्व्यवहारे इत्यर्थः ।

इत्यादि तस्मिन् मकरन्दे वदति सति, स्मरशरनिकरप्रहारपरवशः कामवाच-
न्यथाव्याकुलः, कथमपि महाक्लेशात् परिमिताक्षरमुवाच । वयस्य ! सखे ! चित्त-
वृत्तिर्दितिरिव दैत्यजननीव शतमन्युनेन्द्रण समाकुला व्याकुला भवति । पक्षे— शत-
सङ्क्रांता मन्थवक्त्रैः समाकुला [शक्रपार्थिवादिः] दितेर्गर्भनाशाय दितिप्रमादा-
द्वितिमर्गे प्रविष्टः शक्र एकं गर्भं सप्तधा विभज्य सप्तधा विभक्तं प्रतिव्यक्ति सप्तधा
वभञ्जति, त एवोनपञ्चाशदाता वभ्रुवुरिति पुराण्ये प्रसिद्धम् । (“वयस्यः स्निग्धः
सुवधाः” । “शतमन्युर्दिवस्पतिः” । “मन्युशोको तु शुक् स्त्रियाम्” इति त्रिविध्यमरः)
कस्ये चित्ते बुद्धयः सम्भवन्तीत्याह—नायमुपदेशकालः, कुतः ? अङ्गानि पच्यन्ते इव
शिशिकावयवानीव भवन्तीत्यर्थः । [कसंकर्तारि साधुः । एवमप्येऽपि] इन्द्रियाणि

निःसरन्तीव प्राणाः, उन्मूल्यन्ते इव विवेकाः, नष्टा स्मृतिः ; तदधुना यदि त्वं सहपांशुक्रीडनममदुःखसुखाऽमि, तदा मामनु-
गच्छ” इत्युक्त्वा परिजनालक्षितस्तेन सह नगराभिर्जगाम ।

अनन्तरं कतिपयनखशतमध्वानं गत्वा- अगस्त्यवचनसंज्ञित
ब्रह्माण्डगतशिखरमहसः, कन्दराऽन्तराल-लतागृहसुखसुप्त-
विद्याधर-मिथुनगीताकर्णनसुखितचमरीशतमारणोत्सुकितशबर-
शतसम्बाधकच्छः, कटककरिकराकृष्टभग्न-स्यन्दमानहरिचन्दना-
ऽऽमोदवाहि-मन्धवाहशिशिरितशिलातलः, सुदूरपतनभग्नताल-

कथ्यन्ते इव ; क्रायपाकयोर्भेदाच्च पौनरुक्त्यम् । सर्माश्च भिद्यन्ते इव विदोर्वाणि
भवन्तीत्यर्थः । प्राणा निःसरन्तीव । विवेका उन्मूल्यन्ते इव उत्पाद्यन्ते इव ।
स्मृतिर्नष्टा । मागधी रीतिरिव । ततोऽधुना यदि पांशुक्रीडने समदुःखसुखः ; एतेन
वाक्सुखत्वं ध्वनितम् । राजकुमाराचामेतादृक्क्रीडाऽसम्भवेऽपि लोकाप्रवादानु-
सरणम् ; तेन लोकोक्तिरलङ्कारोऽव । “लोकाप्रवादानुक्तिलोकोक्तिरिति भव्यते”
इति लक्षणात् । तदा मामनुगच्छेत्युक्त्वा परिजनेनालक्षितस्तेन मकरन्देन सह
नगराभिर्जगाम ।

अनन्तरं नगरादुद्वाहिर्गमनोत्तरं कतिपयनखशतं तावत्परिमितमध्वानं मार्गं
गत्वा, ताभ्यामिति शेषः, विन्ध्यो नाम गिरिरदृश्यतेति सम्बन्धः । (“किञ्चुर्हस्ते
वितस्तो च” “नत्वः किञ्चतुःशतम्” इत्युभयवाच्यमरः) अगस्त्यवचनेन संज्ञितं
ब्रह्माण्डगतं शिखरमहसं येन सः । (“कूटोऽस्त्री शिखरं शब्दम्” इत्यमरः) ।
अनप्राप्तेनाह—कन्दरा दूरी तदन्तराले लतागृहं तत्र सुखेन सुप्तानि विद्याधर-
मिथुनानि तेषां गीतं गानं तदाकर्णनेन सुखितं चमरीणां मृगभेदस्त्रीणां श्रुतं
तन्मारणोत्सुकितं शबरशतं तेन सम्बाधः सङ्कटः कच्छकटो यस्य सः । (“दूरी
तु कन्दरी वा स्त्री” । “निषादप्रपञ्चावन्ते-वासिषाख्यालपुङ्गवाः । मेदाः किरात-
शबर-पुलिन्दा स्नेह्यजातयः ॥” “गोकर्णपृषतैश्चर्य-रोहिताश्वमरो मृगाः” । “सङ्कटं
ना तु सम्बाधः कलिलं गहनं समे” इति चतुर्थ्यमरः । “कूलं प्रतापः कच्छ-
रोधणी । तटं तीरं प्रतीरं च” इति हेमः) “कच्छाक्षिः” इति भाषायाम् । कटकै
चद्रिजितस्ते कारकरैः हस्तिगुण्याभिराकृष्टान्यत एव भग्नान्यत एव स्यन्दमानानि
प्रसवनाचानि हरिचन्दनानि तैश्च आमोदोऽतिनिहोरिगन्धस्रहाहो गन्धवाही

फलरसार्द्रकरतलास्वादनीलकशाखामृगः, प्रलम्बमाननिर्भरोप-
विष्टजीवञ्जीवमिथुनलेलिह्यमानविविधफलरसामोदसुरभितपरि-
सरः, सरभसकेसरिसहस्रखुरनखुरधाराविदारितमत्तमातङ्गकुम्भ-
स्थलदिगलितमुक्ताफलशबलितशिखरतया शिरोलग्नं तारागण-
मिवोदहन्, सुग्रीव इव ऋक्षगवयशरभकेसरिकुमुदसेव्यमान-
पादच्छायः, पशुपतिरिव नागनिःश्वाससमुत्क्षिप्तभूतिः, जनार्दन

वायुसेन शिशिरितं शिशिरवदाचरितं शिलातलं यव सः । (“कटकोऽस्त्री नितम्बो-
ऽद्रेः” । “सामोदः सोऽतिनिर्हारो” । “मन्थवाहानिलाशुगाः” । “सुषीमः शिशिरो
जङ्घः । तुषारः शीतलः शीतः” । “पद्मेते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥” इति पञ्चमप्यमरः । “इक्षिनासा
करः शुष्का हस्तः” इति हेमः) [स्यन्द प्रसवणे] सुदूरपतनेन भग्नानि ताल-
फलानि तेषां रसेनार्द्रयोः करतलधोरास्वादेन लेहनेनोत्सृक्ताः शाखामृगा वानरा
यव सः । (“दक्षराजाह्वयस्तालः” । “शाखामृगवञ्जीमुखः मर्कटो वानरः कौशः”
इत्युभयवाप्यमरः) प्रलम्बमानान्वत एव निर्भरेषूपविष्टानि यानि जीवञ्जीवमिथुनानि
श्वकारमिथुनानि लेलिह्यमानानि पुनः पुनरास्वाद्यमानानि तादृशानि च तानि
विविधफलानि तेषां रसामोदेन सुरभितः परिसरः प्रान्तेयो यस्य सः तादृशः ।
[लेलिह्यमानेति षड्ङ्गुगन्तात् कर्मणि शानच्] (“जीवञ्जीवश्चकोरकः” । “पर्यन्तभूः
परिसरः” इत्युभयवाप्यमरः) सरभसं सुवेगं केसरिसहस्रस्य सिंहसहस्रस्य खुरनखुर-
धारया विदारितानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थलानि तेभ्यो विगलितानि मुक्ताफलानि तेः
शबलितशिखरतया शिरोलग्नं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिवोदहन् । (“हृदयः केसरी
हरिः” । “नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्” । “नक्षत्रमृक्षं भं तारा” इति विश्वप्यमरः)
पुनः शेषेणाह—सुग्रीव इव ऋक्षो जाम्बवान् गवयः शरभः केसरी कुमुद
एतत्संज्ञकैर्वागवैः सेव्यमानपादच्छायः । ते च रामायणे—“गो गवाक्षो
जवयः शरभो गन्धमादनः” इति । पक्षे—ऋक्षो भल्लुकः, गवयो वनगवः,
शरभः कुञ्जरद्विट्, केसरी सिंहः, कुमुदः कैरवं दिग्गो वा, तेः
सेव्यमाना पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां ह्याया यस्य सः । (“ऋक्षाच्छभल्लभल्लुकाः” ।
“पादाः प्रत्यन्तपर्वताः” इत्युभयवाप्यमरः । “गवयः स्याद्वनगवो गोसहस्रोऽश्ववारणः” ।
“शरभः कुञ्जरारातिरुत्पादकोऽहपादपि” इत्युभयवापि हेमः । “कपीन्द्रः कुमुदः

इव विचित्रवनमालः, सहस्रकिरण इव सप्तपत्रस्यन्दनोपेतः,
विरूपाक्ष इव सन्निहितगुहः शिवानुगतश्च, कामोव काम्तारोष-
रसानुगतः समदनश्च, श्रौपर्वत इव सन्निहितमल्लिकार्जुनः, नर-
वाहनदत्त इव प्रियङ्गुश्यामासनायः, शिशुरिव कृतधात्रीधृतिः,
वासरारम्भ इव गैरिकारुणपभापाटलितवनराजिः, कृष्णपक्ष इव

कोऽपि कुमुरो दिग्गजः" इति श्राव्यतः) पशुपतिरिव शिव इव नागनिःश्रासेन
सर्पनिःश्रासेन समुत्थिता भूतिभंश यस्य सः । पक्षे—नागनिःश्रासेन गजनिःश्रासेन
समुत्थिता भूतिः सम्पत्तिर्यस्य सः । यदा—नागानां निधिस्थानस्थितसर्पाणां
निःश्रासेनेत्यादि । जनादेन इव विष्णुरिव विचित्रा वनमाला यस्य सः । ("पापाद-
पक्षं या माला वनमालेति सा स्मृता" इति) पक्षे—विचित्रा वनमाला वनपरम्परा
यस्य सः । सहस्रकिरण इव सूर्य इव सप्त पत्राणि वाहनानि यस्मिन् तादृशः
स्यन्दनः रथः तेन उपेतः । ("पत्रं वाहनपक्षयोः" इत्यमरः) पक्षे—सप्तपत्रो
विषमच्छदः । स्यन्दनस्तनिभः । ("सप्तपर्णो विशालत्वक् शरदो विषमच्छदः" ।
"तिनिशे स्यन्दनो नेमिः" इत्युभयवाच्यमरः) विरूपाक्ष इव शिव इव सन्निहितो गुहः
कामांतिकेयो यस्य सः, शिवया पार्वत्या अनुगतश्च । पक्षे—सन्निहिता गुहा
गह्वरं यस्य सः, शिवामिधात्रीभिः क्रोष्ट्रीभिर्वा अनुगतश्च । ("शिवो गौरी शिवो
क्रोष्ट्रो भवेदामलको शिवो" इति श्राव्यतः । "देवस्त्रातविले गुहा गह्वरम्" । "शिवो
गौरीफेरयोः" इत्युभयवाच्यमरः) श्रौपर्वत इव सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य सः,
मल्लिकार्जुनो नाम हरः । पक्षे—सन्निहितो मल्लिकाऽर्जुनो यस्य सः । ("वृक्षशून्यं
मल्लिकायां त्रिषु स्थात् केतकोफले" इति विश्वमेदिन्यौ । "नदीसर्गो वीरतवरिन्द्रदुः
ककुभोऽर्जुनः" इत्यमरः) कामोव कामुक इव कामानां रोषरसाभ्यामनुगतः,
समदनश्च । पक्षे—काम्तारमूर्धरसा ऊपरभूमिस्तापाननुगतः, समदनः सधुस्तूरः ।
("काम्तारं वत्सं दुर्गमम्" । "ऊपरानूपरो दावप्यन्धलिङ्गो" । "धुस्तूरः कनकाक्षयः ।
मातुलो मदनश्च" इति विश्वव्यमरः) नरवाहनदत्तस्तत्रामनो राजा तद्वत् प्रियङ्गु-
श्यामया तत्रामवस्त्रिया सनायः । पक्षे—प्रियङ्गुः फलिनो, श्यामा रोचनी । ("प्रियङ्गुः
फलिनो फलो" । विभण्णो रोचनी श्यामा" इति इयोरप्यमरः) "श्वेतविधारा"
इति ख्यातम् । शिशुरिव बालक इव कृता धावरा चामलक्या धृतिरवस्थानं
येन सः । पक्षे—धावपमाता । ("धात्री स्त्रादुपमाताऽपि" इत्यमरः) वासरारम्भ
इव गैरिकाक्षपभया पाटलिता वनराजिवनपरम्परा गच्छसंहतिर्वा यस्य सः ।

बहुलतागहनः, कर्ण इवानुभूतशतकोटिदानः, भौष इव
शिखण्डिमुक्तैरर्द्धचन्द्रैराचितः, कामसूत्रविन्यास इव मञ्जनाग-
घटितः कान्तारसामोदश्च, हिरण्यकशिपुर्विव शम्बरकुलाश्रयः,
गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गमार्गणार्थमिवाकृणो नोपास्यमानः, शिखर-
गतसूर्याचन्द्रमस्तया विस्तारितलोचनोऽगस्त्यमार्गमिवोद्दीप्त-
माणः, सस्तान्त्रजाल इव जरदजगरभोगैः, कुम्भकर्ण इव

(“अव्यक्तरागस्वरूपः” । “श्वेतरक्तस्तु पाटलः” इति द्वयोरप्यमरः) गैरिकवदव्यक्त-
सूर्यसूतस्य प्रभा तथा (“सूरसूतोऽरुणोऽनूकः” इत्यमरः) कुम्भपक्ष इव बहुलता कृष्णता
तथा गहनः । [भावे तल्] (बहुलः कृष्णपक्षेऽग्नौ श्रितो च बहुला गवि” इति
विश्वप्रकाशः । कोषे श्रितो कृष्णे) पक्षे—बहुलताभिर्गहनः सान्द्रः । (“बद्धो तु
व्रततिलता” इत्यमरः) कर्ण इवानुभूतं शतकोटीनां तत्पञ्चाशदधनानां दानं वितरणं
येन सः । पक्षे—अनुभूतं शतकोटिना वज्रं च दानं खण्डनं छेदनं येन स तादृशः ।
[दो अवखण्डने] (“शतकोटिः स्वहः शम्भः” इत्यमरः) भौष इव शान्तनव इव
शिखण्डिमुक्तैरर्द्धचन्द्रैराचितः कदाचित्वाच्यैराचितो व्यासः । पक्षे—शिखण्डो बद्धं तदास्ति येषां
ते शिखण्डिभ्यो मयूरास्तेर्द्धचन्द्रैरर्द्धमेव काष्ठैः पक्षैः आचितः । अर्द्धचन्द्रेण तदा-
कारयुक्ता लल्यन्ते । (“शिखण्डस्तु पिच्छवर्धं नपुंसके” । “सभो चन्द्रकमेवको” इति
द्वयोरप्यमरः) कामसूत्रविन्यास इव मञ्जनागेन मुनिविशेषेण, पक्षे—गजविशेषेण
घटितो रचितो युक्तश्च । (“मञ्जनागोऽश्ममातङ्गे वात्स्यायनमुनावपि” इति विश्वप्रकाशः)
कान्तानां रसामोदो शङ्कारद्वर्षी येन स तादृशः । पक्षे—कान्तारे दुर्गवर्त्मनि कानने वा
सामोदोऽतिसुगन्धः । हिरण्यकशिपुर्विव शम्बरो दैत्यविशेषस्तत्कुलाश्रयः । पक्षे—
शम्बरो हरिणविशेषो जलं वा द्रव्यं वा । (“रङ्गशम्बररोहिषाः” । “नौरक्षीराम्बु-
शम्बरम्” इत्युभयवाप्यमरः । “शम्बरं सलिलं विप्ते बौद्धव्रतविशेषयोः । शम्बरो
दैत्यहरिण-मत्स्यशैलजिनान्तरे ॥” इति विश्वप्रकाशः) गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गस्य
मार्गणार्थमन्वेपथ्यार्थमिवाकृणो नोपास्यमानः । [मृग अन्वेषणे] शिखरगत-
सूर्याचन्द्रमस्तया [“देवतादन्ध च” इत्यानङ्] विस्तारितलोचनो विकसितनेत्रो-
ऽगस्त्यमार्गमुद्दीप्तमाण इव ; यावदहमागच्छामि तावत् त्वमुपविशेत्युक्ता गतो मुनि-
राधाति न वेति मार्गावलोकनमिति पुराणप्रसिद्धम् । जरदजगरभोगैर्दृग्दृशयुशरीरैः
सस्तान्त्रजालो विगच्छितान्त्रसमूह इव । (“अन्त्रं पुरीतत्” । “अगगरे त्रयुर्बाहस

दन्तान्तरालगतवानरव्यूहः, पिण्डालक्तकरागाङ्कितपादपङ्क्ति-
सूचित-सञ्चरित-शचीपतिवारविलासिनौसङ्केत-केतकीमण्डपः,
अकुलीनोऽपि सहंशभूषितः, दर्शिताभयोऽपि मृत्युफलदायी,
सप्रस्थोऽप्यपरिमाणः, सनदोऽपि निःशब्दः, भीमोऽपि कौचक-
सुहृत्, पिङ्गिताम्बरोऽप्युल्लसदंशुको विन्ध्यो नाम महागिरि-
रदृश्यत ।

इत्यभौ" इति इथोरप्यमरः) कुम्भकर्ण इव दन्तान्तराले दशनान्तराले गतो
वानरव्यूहो यस्य स तादृशः । पक्षे—दन्तः कटकः सानुतिव्यङ्गिनिर्गतः शिलाविशेषो
वा, तदन्तरालगतवानरव्यूहः । ("दन्तो गिरिनितम्बे च दशने सानुनि स्मृतः"
इति विश्वः । "दन्तकास्तु वहिस्तिर्यक्पदेशान्निसृता गिरिः" इति हेमः) पिण्डो-
भूतमलक्तकं पिण्डालक्तकं तद्रागेणाङ्कितानां पादानां चरणानां पङ्क्तिभिः
परम्पराभिः सूचितं सञ्चरितं सञ्चरणं येषु [भावे क्तः] तादृशाः शचीपति-
वारविलासिनीनामुवंश्यादीनां सङ्केतकेतकीमण्डपा यस्मिन् सः । विरोधाभासे-
नाह—अकुलीनोऽपि' निन्द्यगोत्रोऽपि सहंशेनोत्तमकुलेन भूषितो मण्डित इति
विरोधः ; न कौ पृथिव्यां लीनोऽकुलीनोऽत्युच्चत्वात्, शोभनेवैशेष्येभिरलङ्कित
इति परिहारः । दर्शितमभयं येन सः, मृत्युजनकं फलं दातुं शीलमस्य तादृश
इति विरोधः ; दर्शिता अभया इरीतकी येन सः, मृत्युफलं महाकालफलं कदलोफलं
वा दातुं शीलमस्य तादृशिति परिहारः । ("अभया त्वन्यथा पथ्या" इत्यमरः ।
मृत्युफलं महाकाले कदल्यां मृत्युफल्यपि" इति विश्वः) सप्रस्थः पारमाण्यविशेष-
विशिष्टः, अपरिमाणः परिमाणरहित इति विरोधः । ("कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः
परिमाणाः पृथक्" इत्यमरः) सप्रस्थः ससानुरित्यविरोधः । ("सुः प्रस्थः
सानुरस्त्रियाम्" इत्यमरः) । नदेन शब्देन सङ्कितः सनदो निःशब्द इति विरोधः ।
[अद अव्यक्ते शब्दे] नदेन शोणाख्यनदेन सङ्कितो निःशब्द इत्याविराधः । भीमोऽपि
युधिष्ठिरानुजोऽपि कौचकसुहृत् तन्नामविराटराजश्यालकसुहृत्, विराट्गृहावस्थितः
कौचकः पाञ्चाश्यां साभिलाषः इति भीमेन हत इति भारते प्रसिद्धमिति भीमस्य
कौचकसुहृत्त्वं विरोधः ; भीमो भयानकः, कौचका वंशविशेषास्तेषां सुहृत् । ("वैश्वः
कौचकास्ते स्मर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः" इत्यमरः) पिङ्गिताम्बरम्णादितवर्णः, उल्लसत्
स्फुरमाणमंशुकं वस्त्रं यस्य स इति विरोधः । ("चेलं वसनमंशुतमम्" इत्यमरः)
पिङ्गिताम्बादितमम्बरमाकाशी येन सः ; उल्लसन्तः स्फुरमाणा अश्रवः एवांशुकाः

यस्य प्रवृद्धगुल्मानयेव दृश्यमानबहुधातुविकारः, साधुरिव सानुग्रहप्रचारप्रकटितमहिमा, मीमांसान्याय इव पिहित-दिगम्बरदर्शनः ।

यस्य हरिवंशैरिव पुष्करपादुर्भावरमणीयेः, राशिभिरिव मीनमिथुनकुलीरसङ्गतैः, करणैरिव शकुनि-नाग-भद्र-बालव-कुलोपेतैर्देवखातैरुपशोभितोपान्तः ।

किरणा यस्य सः इति परिहारः । [स्वार्थे कः] (“चम्बरं व्योम्नि वाससि ।” “किरणोत्समयुक्तांशुः” इत्युभयवाच्यमरः) ।

श्लेषेणाह—यो विन्ध्यः प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धस्तम्बतयेव दृश्यमानो बहुधातूनामनेक-
गिरिकादोनां विकारो यत्र तादृक् । (“अप्रकाशे स्तम्बगुल्मो” । “धातुमनः-
शिलावद्रेः” इत्युभयवाच्यमरः) पक्षे—प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धप्रोद्धतया दृश्यमानो
बहुधातूनां रसादोनां विकारो यस्य सः । (“गुल्मस्तु प्रोद्धा पुंसि” इत्यमरः । “रसा-
सृक्षांसमेदोऽस्थि-मज्जशुक्राणि धातवः । सप्तैव दश चैकेषां रोमत्वक्स्नायुभिः सह ।”
इति हैमः । मता इति शेषोऽत्र) साधुरिव सानुग्रहः सकृपः प्रचारचरणं तेन
प्रकटित उद्योतितो महिमा स्वीकर्षो येन सः । पक्षे—सानुषु शिखरेषु यद्वाचां
सूर्यादोनां प्रचारेण भ्रमणेन प्रकटितो महिमौल्यं येन सः । मीमांसान्याय इव
तच्छास्त्रमिव पिहितं तिरोहितं दिगम्बरदर्शनं दिगम्बरमतं येन सः । पक्षे—पिहितं
छादितं दिगम्बरयोर्दिशाकाशयोर्दर्शनं येन सः ।

यो विन्ध्यो देवखातैरुपशोभितोपान्त इत्यन्वयः । हरिवंशैरिव पुष्करपादुर्भावं
आख्यातविशेषकेन, पक्षे—पुष्कराणां कमलानां गलानां वा प्रादुर्भावेण रमणीयेः ।
(“सहस्रपत्रं कमलं पुष्कराभोरुहाणि च” । “सलिलं कमलं गलं पुष्करं सर्वतोमुखम्”
इत्युभयवाच्यमरः) राशिभिरिव ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धैर्मेषादिराशिभिरिव मीनो
मिथुनं कुलीरः कर्कटकोः सङ्गतैः । पक्षे—मीनमिथुनं कुलीराश्च तैः सङ्गतैः । करणै-
रिव ज्योतिषागमवित्तैर्वैवादिकरणैरिव शकुनि-नाग-भद्र-बालवानां तत्संज्ञकानां कुलैः
समुदायेरुपेतैः । पक्षे—शकुनिः पक्षी नागो गजः सर्पो वा भद्रो मुस्ता बाल-
वकुलो लघुकेसरः, अथवा—बालं क्रीवेरं वकुलः केसरसौरुपेतैः । (“शकुनि-
पक्षिशकुनि-शकुन्तशकुनादजाः” । “मुस्ता मुस्तकमल्लियाम् । स्याद्वदमुस्तकः” । “बालं
क्रीवेरवर्हिष्ठोदीप्यम्” । “अथ केसरं वकुलः” इति चतुर्णामुपमरः)

यश्च कुसुमविचित्राभिः, वंशपत्रपतिताभिः, सुकुमार-
ललिताभिः, पुष्पिताग्राभिः, शिखरिणीभिः, प्रहर्षिणीभिर्लताभि-
र्दर्शितानेकवृत्तविलासः ।

यश्च मटकलकलहंससारसरसितौदुभ्रान्तभाः कूटविकटपुच्छ-
च्छटाभ्याधृतविकच-कमलखण्डविगलित-मकरन्दविन्दुसन्दोह-
सुरभितमलिनया, सायन्तनमज्जन-पुलिन्दराजसुन्दरी-नाभि-
मण्डलनिपीतमलिनया, मटमुखरराजहंसकुलकोलाहलमुख-
रितकूलपुलिनया, तटनिकटमत्तमातङ्गगण्डपिण्डविनिर्गतमद-
धारास्तवकितमलिनया तीरपरूढ-केतकीकानननिपतित-

यो विव्यो लताभिर्दर्शितानेकवृत्तविलास इति मन्वन्धः । कुसुमैर्विचित्राभि-
केशपत्रेषु पतिताभिः सुकुमाराश्च ललिताश्च ताभिः पुष्पितानि सज्जातपुष्पाण्यग्राणि
यासां ताभिः शिखरिणीभिः शिखरमयं तद्वतीभिः नायाभिरित्यर्थः, प्रहर्षिणीभिः
प्रकर्षेण हर्षकारिणीभिः [चन्तर्भावितयर्थोऽव हृभिः] । पक्षे—तत्तदभिधानै-
च्छन्दोभिः । “सौ ज्यो नस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्” । “रसै रुद्रेष्कुद्रा यमनसमखा
नः शिखरिणी” । “नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा” । “कुमारललिता जसौ ग्” ।
“दिस्यनि वंशपत्रपतितं भरमभनलगेः” ।

पुनरनुप्रासेनाह—यो विव्यो रेवयोपगूढ इत्यन्वयः । मटेन कलमव्यक्तमधुरं
कलहंसानां कादम्बानां सारसानां पुष्कराख्याणां रमितं शब्दस्तेनोदुभ्रान्ता भाः कूटा
मत्स्यविशेषाक्षेपां विकटपुच्छच्छटाभिव्याधृतविकचकमलखण्डादिगलितमकरन्दविन्दु-
सन्दोहेन सुरभितमलिनया । (“कादम्बः कलहंसः स्यात्” । “पुष्कराक्षसु
सारसः” इत्यभयद्राव्यमरः । “भाः कूटः कथ्यते मीनभेदे शैलान्तरेऽपि च” इति
विश्वप्रकाशः । “भेट्की” इति भाषायाम्) सायन्तने सायङ्कालिके [“सायं
चिरम्” इत्यादिना व्यस्तुडागमश्च] मज्जने पुलिन्दराजसुन्दरीणां शबरराजानां
नाभिमण्डलैर्निपीतमलिनया । मटमुखरराजहंसकुलस्य कोलाहलः कलकलसेन
मुखरितं कूलपुलिनं यस्यास्तथा । (“राजहंसास्तु ते चक्षुःचरचैर्लोहितैः
मिताः” । “कोलाहलः कलकलः” । “कूलं रोधश्च तीरं च” । “तोयोत्थितं
तत् पुलिनम्” इति चतुर्थप्यमरः । कोषे तदित्यनेन तटम्) तटनिकटमत्त-
मातङ्गगण्डपिण्डविनिर्गतमदधाराभिः स्तवकितं सज्जातस्तवकं मलिनं यस्यास्तथा ।

धूलिनिकुरम्बजातसैकतसुखोपविष्टतरुणसुरमिथुननिधुवनलीला-
परिमलसाक्षिकूलोपवनया, तटाटवौनिकटनिपतितजम्बूखण्ड-
मण्डपावस्थितजलदेवताऽवगाह्यमानतोयया, तीरप्ररूढवेतस-
लताभ्यन्तरलीनदात्युद्ब्यूहमदकलकुहकुडाऽऽरावकौतुकाकण्ट-
सुरमिथुनसंस्तूयमानाभोगया, उपकूलसञ्जातनलनिकुञ्जपुञ्जित-
कुलायुकुकुटघटाघृत्कारभैरवतीरया, जलमानुषीमृदित-
सुकुमारतीरया, उपवनवातान्दोलिततरलतरङ्गया, नल-

(“गण्डः कटो मदी दानम्” इत्यमरः) तीरप्ररूढकेतकौकानननिपतितधूलिर्निकुरम्बं
समूहस्तेन जातं यत् सैकतं तत्र या सुखोपविष्टतरुणसुरमिथुननिधुवनलीला
तस्यां परिमलो विमर्दजन्मा जनमनोहरो गन्धस्तत्साक्षि कूलोपवनं तीरख-
ण्डविमवनं यस्यास्तथा । उपवनस्य परिमलसाक्षित्ववर्णनेन सर्वथा जनसञ्चारराहित्यं
ध्वन्यते । अत्र सैकतशब्दप्रयोगस्तत्सदृशे औपचारिकः । (“मैथुनं निधुवनं रतम्” ।
“विमर्दीत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे” । “आरामः स्यादुपवनं कृत्स्नं वनमेव
यत्” इति विश्वप्यमरः) तटेऽटवौ वनं तस्याऽनकटे निपतितानि जम्बूखण्डानि तेषां
मण्डपेष्ववस्थितजलदेवताभिरवगाह्यमानतोयया । (“अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं
वनम्” इत्यमरः) तीरप्ररूढवेतसलताऽभ्यन्तरलीनदात्युद्ब्यूहः कालकण्ठकसमूह-
स्तस्य मदकली यः कुहकुडाऽऽरावः कुहकुहशब्दस्तेन कौतुकं तदाकण्टसुरमिथुनैः
संस्तूयमानाभोगः परिपूर्णता यस्यास्तथा । (“दात्युद्ब्यूहः कालकण्ठकः” । “आरवा-
रावसंरावविरावाः” । “आभोगः परिपूर्णता” इति विश्वप्यमरः) । उपवनोप-
भोग इत्यपि पाठः । उपकूलं [सामीप्येऽव्ययीभावः] तत्र सञ्जातो नलनिकुञ्जो
लतादिच्छादितो देशस्तत्र पुञ्जितः पुञ्जवदाचरितोऽनेक इत्यर्थः, कुलायो नौडं यस्याः
सा चासौ कुकुटघटा कुकुटसमूहस्तस्या घृत्कारेण तादृशशब्देन भैरवं भयानकं तीरं
यस्यास्तथा । “शैलीपत्रस्थनिपतद्रथनेमिधारा” इत्यादौ उपश्लेषशब्दस्यान्ते इवाव-
घटाशब्दस्य समुदाये प्रयोगो भाक्तः । (“नडस्तु धमनः पोटगलः” । “निकुञ्जकुञ्जो
वा कौवे लतादिपिहितोदरे” । “कुलायो नौडमस्त्रियाम्” । “कुकुटशरणायुधः” ।
“अथ भैरवम् । दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्” इति पञ्चस्य-
मरः) जलमानुषीमृदितसुकुमारतीरया, वनमानुषवज्जलमानुषः प्राणिविशेषः ।
[“जातेरस्त्री विषयान्” इति ङीष्] उपवनवातान्दोलिततरलतरङ्गया । एतेनाव

निकुञ्जपुञ्जनिविष्टावकोटककुटुम्बिनीनिरीक्ष्यमाणार्धशफरया,
 पीताधानलुब्धकोयष्टिकस्कभनभीमवेतसवनया, तरलतरङ्ग-
 मालासञ्चरदुहण्डपालदृशेनधावदतिचपलराजिलराजिरञ्जितोप-
 कूलसलिलया, कणाटीरमिथुनमैथुनदर्शनेनोपजातनिधियङ्ग-
 कौतुक-किरातशतखन्यमानतीरया, क्रुडयेव दर्शितमुखविभङ्गया,
 मत्तयेव खलितगत्या, दिनारम्भलक्ष्मोऽव वर्द्धमानवेलया,
 भारतसमरभूम्येव नृत्यत्वबन्धया, प्रावृषेव विजृम्भमाणशतपत्र-

वाते गुणवयं वर्णितम् ; तेन कामिनां सर्वदा सुखकारिताऽस्य ध्वनिता ।
 नखनिकुञ्जपुञ्जे निविष्टोऽवकोटको वकसत्कुटुम्बिनी स्त्री तथा निरीक्ष्यमाणो-
 ऽर्धशफरो दण्डपालो यस्यां तथा । (“वकोऽवकोटकस्याव वलाका तु वको स्मृता” ।
 “दण्डपालोऽर्धशफरः” इति द्वयोरपि हारावली) पीताधानं चुदाण्डमस्यसङ्घातस्तद-
 शुक्लकोयष्टिकस्य टिट्टिभकस्य स्कभनं शब्दसेन भीमं वेतसवनं यस्यास्तथा । [स्कभः
 सौवो धातुरनेकाग्रत्वाच्छब्दाग्रः] (“चुदाण्डमस्यसङ्घातः पीताधानम्” । “कोयष्टिक-
 टिट्टिभकः” इति द्वयोरप्यमरः) तरलतरङ्गमालायां सञ्चरदुहण्डपालो मस्यविशेष-
 स्तदृशेन धावदतिचपला या राजिलराजिर्दुग्धभसमूहसेन रञ्जितमुपकूलसलिलं
 यस्यास्तथा । (“भवेदुहण्डपालस्तु सर्पमत्स्यप्रभेदयोः” इति विश्वप्रकाशः । “समी
 राजिलदुग्धभो” इत्यमरः) कणाटीरः खञ्जनस्तन्मैथुनदर्शनेनोपजातं निधियङ्ग-
 कौतुकं येषां तादृक्किराताणां शतेन खन्यमानतीरया । (“कणाटीरः । खञ्जलेखस्तु
 खञ्जनः” इति हारावली । “कौतूहलं कौतूकं च” । “भेदाः किरातशबर-पुलिन्दा
 स्त्रेच्छजातयः” इति द्वयोरप्यमरः) तथा च वराहमिहिरः,—“तस्मिन् निधिर्भवति
 मैथुनमेति यस्मिन् यस्मिन् पुनर्वसति तत्र तलेऽस्ति काचः । अङ्गारमप्यपटिशन्ति
 पुरीषण्डेऽस्य तत्कौतुकाय नयनस्य खनेऽरित्रीम् ॥” इति । वसन्तराजोऽपि—
 “अङ्गारखण्डं किञ्च भूमिभागे तस्मिन् भवेत् यत्र करोति विष्ठाम् । यत्रावनो खञ्जनको
 विधत्ते रतं भवेत् तत्र मङ्गानिधानम् ॥” इति । क्रुडयेव दर्शितो मुखस्य
 वदनस्य विभङ्गं शोष्ठभुकुटीविकारादिर्यथा । पद्ये—मुखविभङ्गो निःसरण-
 तरङ्गो यथा । (“मुखं निःसरणाख्ययोः” इति धरणिः । “भङ्गतरङ्गं कर्मिर्वा” इत्यमरः)
 मत्तयेव खलितगतिर्यस्यास्तथा । पद्ये—खलितगतिर्यस्य गतिः प्रवाहो
 यस्यास्तथा । दिनारम्भलक्ष्मोऽव वर्द्धमाना वेलकाखी यस्यां तथा । पद्ये—

पिहितविषधरया, धनकामयेव कृतभूभृत्सेवया, रेवया प्रियः
तमयेव प्रसारितवीचिहस्तयोपगूढः ।

यच्च—

हरिखरनखरविदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैः ।

अद्यापि कुम्भसम्भवमाह्वयतीवोच्चतालभुजः ॥

ततो मकरन्दस्तमुवाच,—

“पश्योदच्चदवाच्चदञ्चितवपुः पश्चार्द्धपूर्वार्द्धभाक्

स्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनाग्भुग्नाग्रलाङ्गूलभृत् ।

दंष्ट्राकोटिविशङ्कटास्यकुहरः कुर्वन् सटामुत्कटा-

मुत्कार्णः कुरुते क्रमं करिपती क्रूराकृतिः केसरी ॥

वेला मर्यादा, (“अध्वान्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि” इत्यमरः) । भारतः
समरभूम्येव नृपत्कबन्धनपमूर्द्धकलेवरं यस्यां तथा ; पक्षे—कबन्धं जलं, (“कबन्धं
सलिले रुद्रे कबन्धो राक्षसान्तरे” इति विश्वः । “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्ध-
कलेवरम्” इत्यमरः) । प्रावृषेव विजृम्भमाणैः शतपत्रैर्मयूरैः, पिहिताः मयूर-
भक्षणभयादितस्तत्कृत्राः, विषधराः सर्पा यस्यां तथा ; (“शतपत्रः सितापाङ्गः
प्रचलाकी च चन्द्रकी” इति हारावली) पक्षे—विजृम्भमाणशतपत्रैः कुशेशयैः
पिहिताश्चक्राः, विषधराः जलधरास्तङ्गादयो यस्यां तथा, (“शतपत्रं कुशेशयम्”
इत्यमरः । “विषं स्लेडे जलेऽपि च” इति विश्वः) । धने द्रव्ये, कामोऽभिलाषो
यस्यास्तयेव, कृता भूयती राक्षः, पक्षे—विन्ध्यस्य, सेवा यया । प्रसारित-
वीचिहस्तया प्रियतमयेवोपगूढः ।

इतीति ।—यो विन्ध्यः, उच्चताल एव भुजो यस्य सः तादृशः, हरिखरनखर-
विदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैरद्यापि कुम्भसम्भवम् अगस्त्यम्, आह्वयतीवा-
गच्छागच्छेत्याह्वानं, करोतीवेत्यर्थः, (“कुञ्जरो वारणः करी” । “अगस्त्यः कुम्भसम्भवः”
इति द्वयोरप्यमरः) । उत्प्रेक्षालङ्कारः । आर्यां वृत्तम् ।

ततो गिरिदर्शनोत्तरं, मकरन्दसं कन्दर्पकेतुम्, उवाच ।

स्वभावोक्त्याऽऽह, पश्येति ।—उदच्चदुत्तिष्ठत्, अवाच्चदधोगच्छत्, अञ्चितं वपुः
पश्चार्द्धपूर्वार्द्धे भजति इति तादृक्, [“अपरस्यार्द्धे पश्यभावो वक्तव्यः” इति
प्राधादेशः] स्तब्धोत्तानितपृष्ठे निष्ठितं स्थितं तादृक्, मनागोषत्, भुग्मयमस्य

अपि च—

उत्कर्णोऽयमकाण्डवण्डिमपटुः स्फारस्फुरत्केसरः

क्रूराकारकरालवक्त्रविकटः स्तब्धोद्धलाङ्गूलभृत् ।

चित्त्रेणापि न शक्यतेऽभिलिखितुं सर्वाङ्गसङ्कोचनात्

चौत्कुर्वद्गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्यो हरिः” ॥

अनन्तरं नीचदेशनद्येव न्यग्रोधोपचितया, उत्तरगोग्रहसमर-
भूम्येव विजृम्भमाणहृहन्नलया, मरुदेशठक्कायात्रयेव घनसार-
सार्थवाहिन्या, विदग्धजनमधुपानगोष्ठेयव नानाविटपीतासवया,
नलक्ष्मवरचित्तवृत्त्येव सततधृतरभया, मत्तमातङ्गगत्येव घण्टा-
रवावेदितमार्गया, सदीश्वरसेवयेवादूरोद्गतबहुफलया, विराट-
लक्ष्मोऽवानन्दितकीचकशतया, विन्ध्याटव्या कतिचित् पदानि
गत्वा कामिन इव मदनशलाकाङ्कितस्य जम्बूद्वीपस्य शीतल-
च्छायायां विश्राम ।

ताडक्, लाङ्गूलं पुच्छः, तं विभर्ति इति ताडक्, दंष्ट्राकोटिभिर्विशङ्कटं बृहत्,
आस्यकुङ्करं मुखगर्भं यस्य ताडक्, उत् बृहद्, कर्णौ यस्य सः ताडशः, सटा-
मुत्कटां कुर्वन् क्रूराकृतिः केशरो सिङ्घः, करिपतौ गजवरे, क्रमं पादविचित्रं,
कुर्वते पश्य ; [“पश्य मृगो धावति” इत्यादाविवाक्य क्रियायाः कर्मत्वम्]
(“पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूलम्” । “विशङ्कटं पृष्ठं बृहत्” इति द्वयोरप्यमरः ।
“सटा गटाकेशरथाः” इति हैमः) । स्वभावातिरलङ्कारः, “स्वभावातिरल-
ङ्कारोऽपि जात्यादिष्वस्य वर्णनम्” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ;
“सूर्याश्वेसंज्ञकताः सगुरवः शार्दूलाविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ।

उत्कर्ममाणं वर्णयित्वा कान्तगजं वर्णयति, उत्कर्णं इति ।—उत्कर्णः, अकाण्ड-
वण्डिमपटुः, स्फार बहु, स्फुरन्तः केशरा यस्य ताडशः, क्रूराकारं करालं वक्त्रं मुखं,
तेन विकटो भयानका, स्तब्ध निश्चलम्, उद्धमुत्थितं, लाङ्गूलं विभर्ति ताडक्,
चौत्कुर्वन्, गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्योऽयं पुरावर्ती, हरिः सिङ्घः, सर्वाङ्ग-
सङ्कोचनाच्चित्त्रेणापि अभिलिखितुं न शक्यते । अत्र शिरःपदमधिकम् । (“पुर-
सिङ्घोः स्तब्ध-केशेषु दकुलदुसे । पुत्रागवचं क्रिञ्जल्के केशरः स्यात्” इति हैमः) ।

अत्रान्तरे भगवानपि मरीचिमात्यातपक्लान्तमत्तमहिष-

अनन्तरं सिंहावलोकनानन्तरं, विव्याट्या विव्यारण्येन, कतिचित् पदानि गत्वा
 क्षामिन इव मदनशलाकाऽङ्कितस्य जम्बूद्वीपस्य शीतलच्छायायां विश्रामेत्यन्वयः ।
 (“मदनशलाका सारियां पाठशालिनी” इति हारावली) पक्षे—मदनशलाका
 कामादयोषकां वर्तिविशेषः, (“मदनशलाकां कामो सिद्धौषधमप्यर्थं वहति” इति
 मर्गः । “स्यान्मदनशलाकाऽपि सार्थ्या कामादयोषधौ” इति विश्वप्रकाशः) नख-
 चतमिति केचित् । मीचदेशनयेव निम्नभागनयेव, न्ययोधोऽधःप्रदेशावरोधनं,
 तेनोपचितया वृद्धया ; पक्षे—न्ययोधैर्देः, उपचिता तथा, (“न्ययोधो बहुपादटः”
 इत्यमरः) । उत्तरगोश्वसमरभूम्येव विजृम्भमाणो वृद्धमूलोऽर्जुनः यस्यां तथा ; (“उत्त-
 रस्तु विराटस्य तनये दिशि चीतरं” इति विश्वप्रकाशः) पक्षे—वृद्धमूलो धमनश्च यस्यां
 तथा । ढक्काया ढक्काध्वनेः, याचा गमनं ढक्कायाया, मरुदेशस्य ढक्कायाया तयेव,
 घनो मेघः, तत्सारः पानीयं, तदर्थं सायं समूहः, तदादिनी तत्प्रापिका तथा ; यदा—
 ढक्कैत्यनेन तद्वनिः, सा चासौ याचा उत्सवः तथैव ; तदुक्तमुदकं कूपादित्येवरूप-
 स्तःत्या ; अन्यत् पूर्ववत् ; (“गमनोत्सवयोर्याचा” इति विश्वः) मरुदेशे जलार्थिनी
 ढक्काध्वनिश्रवणाज्जलमुद्गतमन्वीरिति निक्षपा प्रयान्तीति प्रसिद्धम् ; पक्षे—घनसारः
 कर्पूरं, पुष्पफलहीनः कर्बुरसमानाकारपत्रः क्षुपभेदो वा, (“घनसारस्तु कर्पूरे
 वृक्षभेदे जलेऽपि च” इति विश्वः) ढक्कशावेति त्वपपाठः । [“असंज्ञात्वात् छत्रापोः
 संज्ञाच्छन्दसोः” इत्यस्याप्रवृत्तेः] विदग्धजनमधुपानमोष्ठेव नानाविटैरनेकषिङ्गैः,
 पोत आसवा मद्यं यस्यां तादृशया ; (“षिङ्गः पाल्लविको विटः” । “भैरयमासवः शीघ्रः”
 इति हयोरप्यमरः) पक्षे—नानाविटपिषु इतं जातम्, आसवं खाद्यादिकं यस्यां तथा ।
 जलकूबरः कुबेरपुत्रः, तस्मिन्तव्यव सततं धृता रम्भा तन्नामिकाऽप्सरसी यया
 तादृश्या ; (“अस्येत्यनुवृत्तौ” पुत्रस्तु जलकूबरः” इति कुबेरप्रकरणेऽमरः) पक्षे—
 सततं धृता रम्भा कदली यया, (“कदली वारणबुसा रम्भा मोचाऽंशुमत्फला”
 इत्यमरः) । मत्तमातङ्गमत्येव घण्टाया रवः शब्दः, तेनावेदितमार्गेशा ; पक्षे—
 घण्टारवा वृक्षभेदः, (“घण्टारवा तु शण्णपुष्पिका” इत्यमरः) । सदोश्वरसेवयेवा-
 दूगेक्षतानि बहूनि बहुविधानि भूयांसि वा, फलानि यस्यां तथा ; पक्षे—अदूरं
 श्वेत्तम्, चक्षतानि बहूनि धनाद्यनिष्ठनिवारणादीनि फलानि यस्यां तथा । विराट-
 चक्ष्मवानन्दितं कीचकानां तच्छालाना, अतं यया ; पक्षे—कीचका वंशविशेषाः,
 (“वेणवः कीचकास्ते सूर्ये स्वनक्षत्रनिष्ठोद्धताः” इत्यमरः) ।

लोचनपाटलमण्डलश्चरमाचलशृङ्गमारुरोह । ततो मकरन्दः
फलमूलान्यादाय कथं-कथमपि तमभिनन्दिताहारपरिचय-
मकार्षीत्, स्वयं च तद्भुक्तशेषमशनमकरोत् ।

अथ तामेव प्रियतमां हृदयफलके सङ्कल्पा तूलिकया
लिखितामिवावलोकयन् निस्पन्दकरणग्रामः कन्दर्पकेतुर्मकरन्द-
विरचितपल्लवशयने सुष्वाप ।

अथार्द्धयाममात्रावखण्डितायां यामवत्यां तत्र जम्बूतरु-
शिखरे शुकसारिकयोर्मिथः कलहायमानयोः कलकलं
श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच—“वयस्य ! शृणुवस्तावदेतयो-
रानापम्” इति ।

ततः सारिका प्रकोपतरलाक्षरमुवाच—“कितव ! सारि-

चदान्तरेऽस्मिन्नवसरे, चातपक्कान्तमत्तमद्विषलोचनवत् पाटलो मण्डलो यस्य
ताटक्, सरोचिमालो सूर्यः, चरमाचलशृङ्गमस्तगिरिशिखरम्, आरुरोह । (“श्वेत-
वक्तुस्तु पाटलः” । “अस्तस्तु चरमः क्षाम्भत्” इति द्वयोरप्यमरः) । ततोऽस्तगमनोत्तरं,
मकरन्दः फलमूलान्यादाय तं कन्दर्पकेतुम्, अभिनन्दिताहारपरिचयमकार्षीत्, स्वयं
च तद्भुक्तशेषमशनमकरोत् ।

अथ फलाद्यशनोत्तरं, हृदयफलके हृदयपट्टे, सङ्कल्पा तूलिकया कूर्चिकया,
लिखितां तामेव स्वप्नदृष्टामेव, प्रियतमामवलोकयन् ध्याने पश्यन्, निस्पन्दकरणग्रामो
निश्चलसकलेन्द्रियः, कन्दर्पकेतुर्मकरन्दविरचितपल्लवशयने सुष्वाप । (“अथ तूलिका
कूर्चिका” इति हैमः) । नक्तत्रतकन्दमूलाशनपल्लवशयनशयनेन गिरौ तपसरणं
ध्वनितम् ।

गिरेः सद्यः फलदातृत्वं दर्शयति, अथेत्यादिना ।—अथ शयनोत्तरम्,
अर्द्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्था तत्र जम्बूतरुशिखरे तस्मिन् जम्बूतृक्षाये,
मिथः कलहायमानयोः शुकसारिकयोः कलकलं श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच ।
 (“निधोऽन्योऽन्यं रहस्यपि” । “द्वौ यामप्रहरो समौ” इत्युभयवाच्यमरः) । किमित्याह,
वयस्येति ।—वयस्येतयोरात्रापं तावच्छृणुव इति ।

ततः कलहानन्तरं, सारिका प्रकोपतरलाक्षरं [क्रियाविशेषणम्] उवाच—कितव !

काऽन्तरमन्विष्य समागतोऽसि ? कथमन्यथा रात्रिरियती
तव ?” इति । तच्छ्रुत्वा शुकस्तामवादीत्—“भद्रे ! अपूर्वाऽद्य
कथा मया श्रुता प्रत्यक्षीकृता च, तेनायं कालातिपातः” ।
अथ समुपजातकुतूहलया सारिकयाऽनुरुध्यमानः कथयितु-
मारभे ।

“अस्ति सुधाधवलैः, बृहत्कथारम्भैरिव शालभञ्जिकोपेतैः,
वृत्तेरिव समाणवकक्रीडितैः, करियूथैरिव समत्तवारणैः,
सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः, बलिभवनैरिव सुतलसन्निवेशैः,
वेश्मभिरुपशोभितम् ; धनदेनापि प्रचेतसा, अजापालेनापि

धृतं ।, सारिकाऽन्तरमन्विष्य, अन्विषणेन तथा सह सम्बन्धो लक्ष्यते ; समागतोऽसि ?
अन्यथा सारिकाऽन्तरमन्वन्त्याभावे, तत्रेत्यस्य तदागमने लक्षणा ; इयती रात्रिरिति ।
तच्छ्रुत्वा शुकस्तां सारिकाम्, अवादीत्—भद्रे ! अपूर्वा कथा श्रुता प्रत्यक्षीकृता च
कथायाः शब्दप्रबन्धस्य प्रत्यक्षासम्भवात् तदर्थभूतक्रियाया अपि प्रत्यक्षासम्भवात्
तदाश्रया जना लक्ष्यन्ते ; तेनायं कालातिपातः तदागमनेऽतिकाल इत्यर्थः । अथ
शुकवाक्प्रवणोत्तरं, समुपजातकुतूहलया सारिकयाऽनुरुध्यमानः अपथादिना भूयो
भूयोऽर्थमानः, शुकः इति शेषः, कथयितुमारभे ।

कुसुमपुरं नाम नगरमस्त्यन्वयः । क्रीडग्वेश्मभिरुपशोभितम् ? सुधाधवलैः
“कुङ्कुमी” इति प्रसिद्धं लेपनद्रव्यं, (“सुधा लेपोऽमृतं कुङ्कुमी” इत्यमरः) । बृहत्कथा
शुणञ्जतिः, तदारम्भैरिव शालभञ्जिकोपेतैः शालभञ्जिका नायिकाविशेषः ; पक्षे—
शालभञ्जिका पुत्तलिका, (“शालभञ्जो पाञ्चालिका च पुत्तलिका” इति हेमः) ।
वृत्तेरिव कुन्दोभिरिव, समाणवकक्रीडितैः साणवकक्रीडितं नाम कुन्दोविशेषः,
“साणवकं भातलगाः” ; पक्षे—साणवकाणां शिशूनां, क्रीडितानि तैः सङ्घितानि
तैः । करियूथैरिव समत्तवारणैः समत्तगजैः ; पक्षे—सनिर्यूहैः, (“मत्तवारणमिच्छन्ति
हानक्लिन्नकरे द्विपे । महाप्रासादवीथीनां वरगुहे चाप्यपाश्रये ॥” इति विश्वप्रकाशः ।
“निर्यूहो मत्तवारणम्” इति वैजयन्ती । “मत्तालम्बोऽपाश्रयः स्यात् प्रग्रीवो मत्तवारणः”
इति हेमः । “निर्यूहः श्रेष्ठरे हारे निर्यूसि नागदन्तके” इति विश्वप्रकाशः) ।
सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः गवाक्षो वानरविशेषस्तसङ्घितैः ; पक्षे—सगवाक्षैः
सवातायनैः । बलिभवनैरिव सुतली पातालविशेषे, सन्निवेशो धिषां तैः ; पक्षे—

रामेण, प्रियंवदेनापि पुष्पकेतुना, भरतेनापि शत्रुघ्नेन, तिथि-
परेणाप्यतिथिसत्कारपरेण, असङ्गेनपि सङ्गावता, अमर्म-
भेदिनाऽपि वीरतरेण, अपतितेनापि नानासवासक्तेन, सुदर्शने-
नाप्यचक्रेण, अजातमदेनापि सुप्रतीकेन, अपक्षपातिनाऽपि
हंसेन, अविदितस्त्रैहचयेणापि कुलप्रदोषेन, अग्रस्थिनाऽपि वंश-
योतेन, निदाघदिवसेनेव वृषविवर्द्धितरुचिना, माघविराम-
दिवसेनेव तपस्यारम्भिणा, अग्रहेणापि काव्यजीवज्ञेन, पौरजने-
नानुगतम् ; घनागमदिवसेनेव दर्शितखण्डाभ्रेण, वेलातटेनेव

शोभनस्तनसन्निवेशो येषां तैः । पौरजनेनानुगतमित्यन्वयः । घनदेनापि कुबेरेणापि,
अचेतसा वरुणेनेति विरोधः ; घनदो घनदाता, प्रकृष्टं चेतो यस्य स इत्यविरोधः ।
अजापालो जावालः, रामः पशुविशेष इति विरोधः ; केचित् त्वजापालो रामपूर्वजः,
रामो दाशरथिरिति विरोधः ; (“जावालः स्यादजाजीवः” । “रामः सुमरो गवयः
अश्वः । इत्यादयो मृगेन्द्राद्याः” इत्युभयवाक्यमरः) अकारो वासुदेवः, तस्माज्जातोऽजः
क्वामः, तमापालयति ताटक्, अत एव स्मयतीति रामः [अजन्तादच्, ततोऽण्]
स्तोत्रां क्रोडाकारकस्तादृशेनेत्यविरोधः । प्रियंवदो गन्धर्वविशेषः, पुष्पकेतुः काम
इति विरोधः ; प्रियं वदतीति ताटक् तेन, [“प्रियवशेः वदः खच्” इति खच् ।
“अरुर्हिषत्” इति सुम्] पुष्पकेतुः पुष्पाभरणस्तेनेत्यविरोधः । भरतः कैकेयीतनयः,
शत्रुघ्नः सौमित्रिरिति विरोधः ; भे नक्षत्रे रतस्तेन ज्यौतिषिकेण, शत्रुघातकेनेति
परिहारः । तिथौ विहिततत्तत्तिथिकर्मणि, परेण रतेन, न तिथिसत्कारपरोऽतिथि-
सत्कारपर इति विरोधः ; अतिथीनामायन्तूनां सत्कारपरेणेति परिहारः, (“आगन्तु-
रतिथिर्ना गृह्णागते” इत्यमरः) । असङ्गेन बहुत्वाङ्गणनारहितेन, सङ्गावता
सङ्गासहितेनेति विरोधः ; असङ्गेनायुक्तेन, सङ्गावता पण्डितेनेत्यविरोधः,
(“मृधमास्तन्दनं सङ्गाम्” । “सङ्गावान् पण्डितः कविः” इत्युभयवाक्यमरः) । अमर्म-
भेदिनाऽपि वीरतरेण काण्डेन, काण्डस्य मर्मभेदित्वं प्रसिद्धं, तद्विघ्नत्वेन वर्णनं
विरोधः ; (“अजिह्वगो वीरतरोऽस्त्रकण्टकः” इति हारावली) मर्मं रहस्यं, तदभेदकेन,
वीरतरेणातिशूरेणेति परिहारः । अपतितेन भूमावपतितेन, नानासवासक्तेनानेक-
मद्यासक्तेनेति विरोधः ; (“मैरेयमासकः शोधः” इत्यमरः) अपतितेनाप्रायश्चित्तार्हेण,
माना सवा अनेकयज्ञाः, तेष्वसक्तेनेति परिहारः, (“यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः”

प्रबालमणिमण्डितेन, देवाङ्गनाजनेनेवेन्द्राणीपरिचयविदग्धेन,
वनगजेनेव पल्लवपल्लवितरुचिना, कोकिलेनेव परपुष्टेन, भ्रमरे-
णेव कुसुमेषु लालितेन, जलौकसेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन, याज-
केनेव सुरतार्थिना, महानटवाहुनेव वल्गाङ्गजङ्गेन, गरुडेनेव
विलासिहृदयतापकरेण, अम्बासुरेणेव शूलानामुपरिगतेन,
वेश्याजनेनाधिष्ठितं कुसुमपुरं नाम नगरम् ।

इत्यमरः ।) अजातमदेनासम्भूतदानेन, सुप्रतीकेन तन्नामकगजेनेति विरोधः ;
अजातमदेनासञ्जाताङ्कारेण, सुष्ठु प्रतीकमङ्गं यस्य तेनेति परिहारः, (अङ्गं प्रतीको-
ऽवयवः" इत्यमरः) । सुदर्शनेनाचक्रेण, विष्णुचक्रस्य सुदर्शन इति संज्ञेति विरोधः ;
अचक्रेणादग्नेन, ("जनावने समूहे च दग्ने भेदरथाङ्गयोः" इति रत्निदेवः) शोभनं
दर्शनं यस्येत्यविरोधः । न पक्षेण गरुता, पततीत्यपक्षपाती तेन, हंसेन पक्षिणेति
विरोधः ; अकारे विष्णौ, पक्षपाती तादृशेन, हंसेन विष्णुकेन निर्लोभेन वेति
परिहारः, ("अकारो वासुदेवः स्यात्" इत्येकाक्षरः । "हंसी विष्णुके निर्लोभे श्रेष्ठे
च विद्वद्गान्तरे" इति विश्वः) । न विदितः स्नेहस्य तैलस्य, चयो येन तेनापि
कुलप्रदोषेनेति विरोधः ; न विदितः स्नेहचयोऽनुरागचयो येन, कुलस्य वंशस्य,
प्रदोषेन प्रकाशेनेति परिहारः । अगन्धिना पर्वरहितेन, वंशपोतेन वंशाङ्कुरेणेति
विरोधः ; अगन्धिना शुद्धहृदयेन, वंशपोतेन सत्कुलाभकेणेत्यविरोधः । निदाघ-
दिवसेनेव वृषेण वृषभसङ्गमणेन, विवर्द्धितरुचिना प्रवृद्धतापेनेत्यर्थः ; पक्षे—वृषे धर्मे,
विवर्द्धितरुचिना । माघविरामदिवसेनेव तपस्यस्य फाल्गुनस्य, चारम्भिणा ; ("स्यात्
तपस्यः फाल्गुनिकः" इत्यमरः) पक्षे—तपस्या तपस्वरणं, तदारम्भिणा । अगद्वेषापि
काव्यजीवनेन युक्तगुरुबुधेन ; पक्षे—काव्यस्य जीवनेनाश्रयज्ञेन । वेश्याजनेनाधि-
ष्ठितमित्यन्वयः । घनागमदिवसेनेव दर्शितखण्डाभेण दर्शितखण्डमेधेन ; पक्षे—
खण्डाभं दन्तचतविशेषः, तथा च वामनः,—"विचित्रमौषत्यरिमण्डलं च चतैः
समन्तादिशटैरुपेतम् । खण्डाभमेतद्दृश्यायलेखं विस्वाधरोत्सङ्गविभूषणाय ॥" इति ।
वेङ्कतटेनेव प्रबाला विटुमाः, मणयश्च तैर्मण्डितेन ; पक्षे—प्रबालैरुत्तमकेशैर्विटुमैर्वा,
मणिभिर्मण्डितेन ; यदा—प्रबालमणिर्दन्तचतविशेषः, तथा च वामनः,—"गाढं
दन्तौष्ठसंयोगात् स प्रबालमणिर्भवेत्" इति । देवाङ्गनाजनेनेवेन्द्राणी शची, तस्याः
परिचयादिदग्धेन ; पक्षे—इन्द्राणी रतौ बन्धविशेषः, "निजबन्धदयसङ्गतानुभवा

यत्र च सुरासुरमौलिमालालालितचरणारविन्दा, शुभ-
निशुभमहावनदावज्वाला, महिषमहासुरगिरिवज्रसार-
धारा, प्रणयप्रणतगङ्गाधरजटाजूटस्वलितजाङ्गवीजलधारा-
धीतपादपद्मा, भगवती कात्यायनी वेतालाभिधाना स्वयं
प्रतिवसति ।

भवति चाभ्यासात् । इन्द्राक्षीरचितत्वादित्वाणीत्याख्यया वचः ॥” इति । वनगजेनेव
पल्लवे किसलये, पल्लविता विहङ्गा, रुचिरिच्छा येन तेन ; पक्षे—पल्लवेः पल्लवेषु वा
विटैर्विटेषु वा, विवर्द्धितरुचिना, (“पल्लवः किसलये विट्गे विसारे विटपेऽपि च”
इति विश्वः) । कोकिलेनेव परस्मान् पुष्टेन ; पक्षे—परमत्यर्थं, पुष्टेन । अमरेणेव
कुसुमेषु पुष्पेषु, लालितेन ; पक्षे—कुसुमेषुणा कामेन, लालितेन । जलौकसेव
रक्ताक्रष्टिः रुधिराक्रष्टिः, तव निपुणेन ; (“रक्तक्षतजशोणितम्” इत्यमरः) [“जलौक-
सेन” इति पाठे—पूर्वमोकःशब्दात् स्वार्थेऽण् पश्चात् समामः] पक्षे—रक्ताना-
मनुरक्तानाम्, आक्रष्टिस्तव निपुणेन । (शाब्दिकेस्तुः जलौकाभिः कथितोऽयं जलौकसः”
इति शब्दभेदप्रकाशः) । याजकेनेव सुरता सुरत्वं, तदर्थिना ; [भावे तल्, “तलन्तं
स्त्रियाम्” इति स्त्रोत्वम्] पक्षे—सुरतं निधुवनं, तदर्थिना । मृद्वानटवाहुनेव
शिवमुजेनेव, बलाद्गुणज्ञेन, पक्षे—बलाद्द्विलासिना, (“भुजङ्गोऽद्विलासिनः”
इति विश्वः) । गरुडेनेव त्रिले चासितमुपवेष्टुं शीलं येषां तेषां सर्पाणां, हृदयताप-
करेण ; पक्षे—विलासिनां स्वामङ्गतस्त्रिलसमशीलानां, हृदयतापकरेण । अन्धा-
सुरेणेव शूलानामुपरिगतेन ; [दारा इत्यादाविवान्वयवाभिप्रायेण बहुवचनम्]
अन्धासुरो भेरवेण शूलाये रोपित इति कथा ; पक्षे—शूलानामुपरिगतेन अन्यत्र
स्थिताभ्यो वेद्याभ्योऽभिकेनेति भावः, (“सृथौ प्रहरणे शूलः केतने धीमरीगयोः ।
खलादंश्च वधार्थाय कीलकं पण्यधीषति ॥” इति विश्वप्रकाशः) ।

यत्र कुसुमपुरे, वेतालाभिधाना स्वयं प्रतिवसतीति सम्बन्धः । सुरासुरेति
स्पष्टम् । शुभनिशुभावेव महावनं तस्य दावज्वाला आरण्याग्निशिखा, (“दवदावो
वनारण्यवङ्गो” इत्यमरः) । महिषेति रूपकं, “विषयभेदताट्टूप्यरञ्जनं विषयस्य यत्”
इति लक्षणात् । प्रणयेन प्रीत्या, प्रणतो यो गङ्गाधरस्तस्य जटाजूटात् स्वलिता या
जाङ्गवीजलधारा तथा धीतपादपद्मा ; एतेन न केवलं भर्त्सेव प्रणयाम, किन्तु
सपत्न्याऽपि पादच्छादनमाचरितमिति ध्वनितं, तेनातिवज्रभावं ध्वनितम् ।

यस्य च परिसरे सुरासुरमुकुटकुसुमरजोराजिपरिमल-
वाहिनी, पितामहकमण्डलुघर्मद्रवधारा, धरातलगतसगरसुत-
शतसुरनगरसमारोहणपुण्यरज्जुः, ऐरावतकटकषण्णकम्पिततट-
हरिचन्दनस्यन्दनसुरभितसलिला, सलीलसुरसुन्दरीनितम्ब-
विम्बाहृतितरलिततरङ्गा, स्नानावतीर्णसप्तर्षिजटाटवीपरिमल-
पुण्यवेणिः, एणतिलकमुकुटजटाजूटविकटकुहुरभ्रान्तिजनित-
संस्कारतयेव कुटिलावत्तां, धरणीव सार्वभौमकरस्पर्शोप-
भोगक्षमा, जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमद्भ्रमरमाला-
ऽनुमीयमानजलमग्नकुमुदपुण्डरीका, कन्दोविचित्रिरिव मालिनी-
सनाथा, हतान्वतमसाऽपि तमसाऽन्विता, वीचिकलिताऽप्य-
वीचिदुर्गमा, भगवती भागीरथी वहति ।

यस्य पुरस्य, परिसरे प्रान्ते, भागीरथी गङ्गा, वहतीति सम्बन्धः । सुरासुरेति ।
पितामहस्य ब्रह्मणः, कमण्डलोघर्मद्रवरूपा धारा । धरातलगतसगरसुतशतस्य
सुरनगरसमारोहणार्थं पुण्यरज्जुः । ऐरावतस्य कटकषणेन गण्डस्थलघर्षणेन,
कम्पिततटहरिचन्दनस्य स्यन्दनेन प्रसवणेन, सुरभितसलिला । सलीलं [क्रिया-
विशेषणं] सुरसुन्दरीनितम्बविम्बाहृतिभिस्तरलिततरङ्गा । स्नानावतीर्णसप्तर्षिजटा-
टव्याः परिमलपुण्यवेणिः पुण्यप्रवाहा । एणतिलकश्चन्द्रः, मुकुटे यस्य तस्य जटाजूट-
विकटकुहरे भ्रान्तिभ्रमणं, तेन जनितसंस्कारतयेव कुटिल आवर्तो जलधमस्तद्वती,
(“आदावर्तोऽन्धसां भ्रमः” इत्यमरः) । धरणीव सार्वभौमश्चक्रवर्ती ; पक्षे—
सार्वभौम उत्तरदिग्गजः, तस्य करस्पर्शोपभोगक्षमा, उभयोरेकदिक्स्थत्वादिति भावः,
(“स्पर्शः स्पर्शनदानयोः” इति विश्वः) । जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमन्ती
आमो भ्रमरमाला तथा अनुमीयमानानि जलमग्नकुमुदपुण्डरीकाणि यस्यां सा ;
पक्षे—कुमुदपुण्डरीको दिग्गजौ । कन्दोविचित्रिर्ग्रन्थविशेषः, तद्वन्मालिनी कन्दोविशेषः,
तेन सनाथा ; “नममययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” ; पक्षे—मालिनीनामिका
नदी । हतान्वतमसाऽपि नाशितान्वकाराऽपि, तमसा अन्धकारेण, अन्वितेति विरोधः ;
तमसानामिकया नद्या, अन्वितेति परिहारः । वीचिभिस्तरङ्गैः, कलिता व्याप्ताऽपि,
न वीचिर्दुर्गमेति विरोधः ; पक्षे—अवीचिर्नरकभेदः, (“तद्भेदास्तपनावीचिमहा-
दोरवरोरवाः” इत्यमरः) ।

यच्च दिशि दिशि तारागणमिव कुसुमनिकरमुदङ्गिः,
सत्तन्मिमतजलदैः, अनूरुकरकशाभिघातपरवश-रविरथतुरगयास-
विषमितपङ्क्तवैः, चन्द्रचमूरुचरणसङ्क्रान्तामृतकणनिकरसेक-
मञ्जातबहलसुकुमारनवकिसलयसहस्रदर्शिताकालसन्ध्याविभ्रमैः,
भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः, महावीरैरिव नारिकेली-
धरैः, असंस्कृततरुणैरिवातिदूरप्रसारिताक्षैः, मत्तमातङ्गकुम्भ-
स्थलदारणोद्यतसिंहैरिवोद्यतकेसरैः, सारिष्टैरपि चिरजीविभिः,
उपवन-पादपैरुपशोभितम्, अदितिजठरमिवानेक-देव-कुला-
ध्यातितं, पातालमिव महाबलिशोभितं भुजङ्गाधिष्ठितं च,
सुरालयैरपि पवित्रं, भोगिभिरपि निरुपद्रवम् ।

यत्र च सुरतभरखिन्नसुप्तसीमन्तिनीरत्नताटङ्गमुद्राङ्कित-
बाहुदण्डः, प्रचण्डप्रतिपक्षलक्ष्मीकेशपाशकुसुममालाऽऽमोद-

सन्ध्यातिशयोक्त्याऽऽह । उपवनपादपैरुपशोभितमित्यन्वयः । दिशि दिशोति
स्यष्टम् । अत एवोत्तन्मिमतजलदैः । अनूरुरिति । ("अश्वादेस्ताङ्गनी कशा" इत्यमरः) ।
यासो भक्षणम् । श्रेष्ठं स्यष्टम् । भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः ; पक्षे—सन्-
श्रेष्ठः, य आरामस्तदाश्रितैः । असंस्कृततरुणैरिवातिदूरं प्रसारिते अक्षिणी यैस्तैः,
कटाक्षदर्शनानभिज्ञावादिति भावः, [बहुव्रीहौ "सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षष्" इति षष्]
यदा—अतिदूरं प्रसारिता अक्षाः पाशकाः यैस्तैः ; ("अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे"
इत्यमरः) पक्षे—अक्षा विभीतकाः, ("विभीतकाः । नाऽक्षस्तुरः कर्षफलो भूतावासः
क्षलिद्रुमः" इत्यमरः) । मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यतसिंहैरिवोद्यतकेसरैरुद्यतस्तम्भ-
केशैः, जातिवर्णनमेतत् ; पक्षे—केशराः वृक्षाः, ("चाम्पेयः केशरो नागकेशरः" इत्य-
मरः) । सारिष्टैरपि मरणसूचकयोगविशेषसहितैरपि, चिरजीविभिः ; पक्षे—
सारिष्टैः फेनिलवृक्षसहितैः, ("अरिष्टः फेनिलः समो" इत्यमरः) । अदिति-
जठरमिव देवमातुल्यदरवत्, अनेकं देवकुलं देवसमूहः, तेनाध्यासितम् ; पक्षे—
देवकुलं देवगृहम् । सुरालयेमंयगृहैरपि, पवित्रमिति विरोधः ; सुरालयेदेवगृहै-
रिवविरोधः । भोगिभिः सर्वैरपि, निरुपद्रवमिति विरोधः ; भोगिभिः सुखिभिः
इति परिहारः ।

सुरभितकरकमलः, प्रशस्तकेदार इव बहुधान्यकार्यसम्पादकः,
शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसति ।

यो बलभित् पावको धर्मराट् निऋतिः प्रचेताः सदागतिः
धनदः शङ्कर इत्यष्टमूर्तिरप्यनष्टमूर्तिः, पार्थ इव सुभद्रोपेतः
सभीमसेनश्च, कृष्ण इव सत्यभामोपेतः सबलश्च ।

सुराणां पाताऽसौ स पुनरतिपुण्यैकहृदयो
ग्रहस्तस्यास्थाने गुरुचिन्तितमार्गं स निरतः ।
करस्तस्यात्यर्थं वहति शतकोटिप्रणयितां
स सर्वस्वं दाता तृणमिव सुरेशं विजयते ॥

यत्र कुसुमपुरनामनगरे, शृङ्गारशेखरा नाम राजा प्रतिवसतीति सम्बन्धः ।
सुरतेति स्पष्टम् । प्रशस्त इति स्पष्टम्, अनेन कवयश्च पूर्वकमारुह्योः स्वायत्तो-
क्तति ध्वनितम् । प्रशस्तकेदार इव विजयवेगमिव, बहुधान्यकार्यसम्पादकः ;
(“पुत्रपुंसकयावन्तः केदारः चेतम्” इत्यमरः) पक्षे—बहुधा बहुप्रकारेण,
अन्यकार्यसम्पादकः ।

यः शृङ्गारशेखरः, बलभिच्छत्रुबलभेता, पावकः पवित्रकर्ता, धर्मराजते धर्म-
राट्, निर्गता ऋतिः अर्द्धा यस्य तादृशः, (“ऋतर्गतो हृष्यायां च स्पृहायां च शुभेऽपि
च” इति रमसः) प्रकृष्टं चेतो यस्य स प्रचेताः, सतान् भा साकल्येन, गतिनिर्वाह-
यत्नात् तादृशः, धनदो धनदाता, शङ्करः कल्याणकारी ; पक्षे—बलभिदिन्द्रः,
पावको बलिः, धर्मराट् यमः, निऋती राजसः, प्रचेताः वरुणः, सदागतिर्वायुः,
धनदः कुबेरः, शङ्करः शिवः, इत्यष्टमूर्तिरष्टगुणावेष्टिता मूर्तिरस्येत्यष्टमूर्तिरप्य-
नष्टमूर्तिः नाष्टौ मूर्तयोऽस्येत्यनष्टमूर्तिरिति विरोधः । अनष्टा मूर्तिरस्येत्यनष्टमूर्तिरिति
परिहारः । पार्थ इवार्जुन इव, सुभद्रोपेतः, भीमसेनश्च सहितः अभीमसेनः ;
पक्षे—भीमभद्रश्च कल्याणेन युतः, भीमश्च सेनः सहितः । कृष्ण इव सत्य-
भामोपेतः, सबलः सबलभद्रः ; पक्षे—सत्यं स. भ. दातृश्च, मा च लज्जाश्च,
आभिर्युतः, सबलः ससैन्यः ।

सुराणामिति ।—असाविन्द्रः, सुराणां देवानां पाता रक्षकः, मद्यपि प्रत्यपि
श्रेष्ठमहिम्ना अर्थः, शृङ्गारशेखरः पुनरतिपुण्यं पावकम, एकं हृदयं यस्येत्युत्कर्षं
कृत्वा, तस्मिन्नेष्ट्य, आस्थाने अभायां, गुरुर्भूदस्यातः, यद्वा यद्वा पठितः, तस्मिन्नेष्ट्य

जीवाकृष्टिं स चक्रे मृधभुवि धनुषः शत्रुरासीद्गतासु-

खन्नासिर्मार्गणानामभवदरिबले तदग्रशस्तेन लब्धम् ।

मुक्ता तेन क्षमेति त्वरितमरिबलैरुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा

पञ्चत्वं द्वेषिसैन्ये स्थितमवनिपतिर्नाप सङ्ग्रान्तरं सः ॥

यत्र च राजनि राजनीतिचतुरे चतुरुदधिमेखलाया भुवो
नायके शासति वसुमतीं पितृकार्ये वृषोत्सर्गः, शशिनः कन्या-
तुलारोहणं, योगे शूलव्याघातचिन्ता, दानच्छेदः करिकपोलेषु,

अस्थाने गुरुर्महान्, यद्वा निर्वन्ध इत्यर्थः, (“निर्वन्धोपरागाकादयो यद्वाः” इत्य-
मरः) स राजा, उचितमार्गे निरतः सक्तः, तस्येन्द्रिय, करो हस्तः, शतकोटिप्रणयितां
वज्रप्रणयितां, वदति, (“शतकोटिः स्वः शब्दो दम्भालिरशनिर्दंशोः” इत्यमरः)
शतकोटिसङ्ग्रहकद्रव्यप्रणयिता साभिलाषतेति याचकरूपोऽर्थः, स राजा, सर्वस्वं
दाता, [“न लोका—” इति निषेधात् कर्मणि षष्ठो न] सुरेशमिन्द्र, त्वणमिव विजयते,
[“विपराभ्यां जेः” इत्यात्मनेपदम्] विरोधाभासोऽलङ्कारः । शिखरिणी कन्दः,
“रश्मैरुद्रैश्चित्रा यमनसभला गः शिखरिणी” ।

जीवेति ।—स शङ्कारशेखरः, मृधभुवि धनुषो जीवायाः प्रत्यञ्चायाः, आकृष्टि-
भाकर्षणं, चक्रे, शत्रुर्गतासुरासीत् ; धनुषो जीवाकृष्टिः शत्रोर्मरणमित्यसङ्गत्यलङ्कारः ;
अपलातिशयोक्तिश्च । (“मोर्वी जीवा गुणो गत्या शिञ्जा बाणासनं गुणे” इति हैमः)
अरिबले मार्गणानां खन्नासिरभवत्, तेन राज्ञा, तेषामरोणां, यशो लब्ध, तेन राज्ञा,
क्षमा क्षान्तिः, मुक्तेत्यरिबलैस्त्वरितमुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा मुक्ता, द्वेषिसैन्येऽरिबले, पञ्चत्वं
लभ्युः, स्थितं, (“स्यात् पञ्चता काखधर्मः” इत्यमरः) स राजा, सङ्ग्रान्तरं
युद्धान्तरं, न आप प्राप, एकस्मिन्नेव युद्धे रिपूणां नाशादिति भावः, (“मृध-
मास्तन्दनं सङ्ग्रामम्” । “लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च” इति इयोरप्यमरः) । शेषोऽप्यत्र ।
सम्भरा कन्दः, “सन्नेयाणां त्रयेण तिसुनियतियुता सम्भरा कोत्तितेयम्” ।

यत्र यस्मिन्, चतुरुदधिमेखलाया भुवो नायके राजनीतिचतुरे राजनि
वसुमतीं वृषिणीं, शासति सति । परिसङ्ग्रया आह । पितृकार्ये वृषस्य नीलस्य
अन्यस्य वा, उदाहपूर्वकस्यागः, वृषो धर्मश्च, एवकारः सर्वत्र योज्यः । यद्यपि
प्रदार्थान्तरेणापि परिसङ्ग्रयोपपद्यते, तथाऽपि ससन्ततिकस्यैव मृतिरिति ध्वनयितुम-
शङ्कस्य पितृकार्यस्य वर्णनमिति भावः । शशिन एव कन्या तुला च शशिः, तस्या-

दक्षिणवामकरणं दिङ्निश्चये, शरभेदो दधिषु, शृङ्खलाबन्धो वर्ण-
ग्रथनासु, उत्प्रेक्षाऽऽक्षेपः काव्यालङ्कारेषु, लक्षदानच्युतिः सायकानां
क्षिपां सर्वविनाशः, कोशसङ्कोचः कमलाकरेषु, जातिहीनता
दुष्कलेषु न पुष्पमालासु, शृङ्गारहानिर्जरत्कारिषु न जनेषु,
दुर्वर्णयोगः कटकादिषु न कामिनीकान्तिषु, गान्धारविच्छेदो
रागेषु न पौरवनितासु, खर्माभावो नीचसेवकेषु न परिजनेषु,

मारोड्यं, तुलारोड्ययोग्यस्यान्वसापराधिनोऽभावादिति भावः । योगे विष्कम्भादि-
योगे एव, सूत्रव्याघातो योगविशेषो, तथीचिन्ता, न तु शूलेन व्याघातकाडनं, तस्य
चिन्ता । करिकपोलेषु एव दानस्य मदस्य, विच्छेदः, न तु वितरणस्य विच्छेदः
दिङ्निश्चये एव दक्षिणवामकरणम् अस्मादयं दक्षिणोऽस्मादयं वाम इति, दक्षिण-
वामौ हस्तौ पादौ कर्णौ वा, तयोः करणं छेदनं, [कञ्, हिंसायाम् । बाङ्गलका-
भावे ल्युट्] । दधिष्वेव शरभेदः शरस्य दध्ययभागस्य, भेदो नाशः, न तु शरेबाणौ-
भेदः । वर्णग्रथनास्त्रेव काव्यप्रतिबन्धविशेषेष्वेव, शृङ्खलाबन्धः, न तु शृङ्खलया
पाटव्येन, बन्धः । काव्यालङ्कारेष्वेवोत्प्रेक्षाऽऽक्षेपः उत्प्रेक्षाऽऽक्षेपावलङ्कारौ, तदयुक्तः
शब्दो लक्ष्यते इत्येकवचनोपपत्तिः ; उत्प्रेक्षा अनवधानं, तथा आक्षेपो निन्दा,
अतोऽन्वयः नास्ति, ("उत्प्रेक्षाऽनवधानेऽपि काव्यालङ्कारयेऽपि च" इति विश्वः ।
"अवर्णक्षेपनिर्वाहः परीवादापवादवत्" इत्यमरः) । सायकानामेव लक्ष्यस्य दानं
खण्डनं, तस्य च्युतिः, न तु लक्षदानस्य वितरणस्य, च्युतिः । क्षिपामेव सर्वविनाशः
सर्वनाशः, [व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम्] न तु सर्वेषां बीजां पक्षिणां, नाशः ।
कमलाकरेष्वेव कोशस्य कुण्डलस्य, सङ्कोचः, न तु कोशस्य सकृद्धीतधनस्य, सङ्कोचः
दुष्कलेष्वेव जात्या सामान्येन, हीनता, न पुष्पमालासु, तव जातीनां तत्कृतमानां,
सत्त्वात्, ("जातिजातं च सामान्यम्" इत्यमरः) । जरत्कारिष्वेव शृङ्गारहानिर्मण्डन-
हानिः, न तु जनेषु शृङ्गारस्य रसस्य, हानिः, ("रसे नाज्ये च शृङ्गारः करि-
मण्डन एव च" इति विश्वः) । कटकादिष्वेव अभरणेष्वेव, दुर्वर्णस्य रजतस्य, धोवः, न तु
कामिनीकान्तिषु कुत्सितवर्णयोगः, ("दुर्वर्णे रजतं कप्यम्" इत्यमरः) । रागेष्वेव
गान्धारस्य स्वरस्य, विच्छेदः, न तु पौरवनितासु गान्धारं निन्दूरं, तस्य छेदः,
एतेन न काऽप्येतद्राज्ये विधवेति ध्वनितम् ; ("निषादवर्णगान्धार—" इत्यमरः ।
"गान्धारं रक्तचूर्णे च सिन्दूरं रक्तवालुकम्" इति हारावली) । नीचसेवकेष्वेव

मल्लिनाम्बरत्वं निशासु न जनेषु, चलरागता गीतेषु न विदग्धेषु,
 वृषहानिर्निधुवनलीलासु न पौरिषु, भङ्गुरत्वं रागविकृतिषु न
 चित्तेषु, अनङ्गता कामदेवे न परिजने, मारागमो यौवनो-
 दयेषु न प्रकृतिषु, द्विजाघातः सुरतेषु न प्रजासु, रसनावन्धो
 रतिकलहेषु न दानानुमतिषु, अधररागिता तरुणीषु न परि-
 जनेषु, कर्त्तनमलकेषु न पुरन्ध्रीषु, निस्त्रिंशत्वमसौनां न
 पुरुषाणां, करवालनाशो योधानां परं व्यवस्थितः ।

यस्य च महिषी दिग्गजकपोलमदलेखेवानन्दितालिगणा,

खर्मस्य परम्पराशुद्धेः, अभावः, न तु परिजनेषु खर्मस्य वस्त्रभेदस्य पौरुषस्य वा,
 अभावः, ("खर्मः परम्पराशुद्धौ वस्त्रभेदेऽपि पौरुषे" इति धरणिः) । निशास्त्रेव मल्लि-
 नाम्बरत्वं, न जनेषु, अम्बरं वस्त्रमाकाशश्च । गीतेष्वेव गानेष्वेव, चलरागता, न
 विदग्धेषु, रागो मालवादिनुरागश्च । निधुवनलीलास्त्रेव वृषस्य शुक्रस्य, हानिः,
 न पौरिषु वृषस्य धर्मस्य, हानिः, ("ज्येष्ठाऽम्बुधर्मशुक्लेषु स्मृतोऽसौ वृषभे वृषः"
 इत्युत्पलिनौ) । रागविकृतिष्वेव भङ्गुरत्वं, न चित्तेषु भङ्गुरत्वं कुटिलत्वम् । काम-
 देवे एवानङ्गता अशरीरत्वं, न परिजनेऽनङ्गता असम्बन्धिता । यौवनोदयेषु एव
 मारस्य कामस्य, उदयः, न प्रकृतिषु मारस्य मारणस्य, उदयः, [मृड्
 प्राणत्यागे । भावे घञ्] । सुरतेष्वेव द्विजैर्दन्तैः, आघातः, न तु प्रजासु
 राज्याङ्गेषु प्रजासु, द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणां वा, घातः । रतिकलहेष्वेव
 रसनायाः काञ्चाः, बन्धः, न दानानुमतिषु रसनाया जिह्वायाः, बन्धो जडता,
 ("स्त्रीकल्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रसना तथा" । "रसज्ञा रसना जिह्वा" इत्यु-
 भयब्राह्मणम्) । तरुणीष्वेवाधरस्याधरोष्ठस्य, रागिता, न परिजनेष्वधरे गीते,
 अनुरागिता । अलकेष्वेव कर्त्तनं छेदनं, न पुरन्ध्रीषु स्त्रीषु, सूत्रोत्पादनं, ("दाराः
 स्यान् तु कुटुम्बिनी । पुरन्ध्री" इत्यमरः । "कर्त्तनं च द्वयोर्मूढे गारीणां सूत्रनिर्मितौ"
 इति विश्वः) । असौनामेव खड्गानामेव, निस्त्रिंशत्वं निर्गतास्त्रिंशद्भ्योऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंश-
 त्वत्वं, ["सङ्गायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः" इति डच्] न पुरुषाणां निस्त्रिंशत्वं
 क्रूरत्वं निष्कृपत्वं वा, ("निष्कारुणेऽथ निस्त्रिंशः क्रूरे खड्गेऽपि चेष्यते" इत्युत्तर-
 तत्त्वम्) । योधानामेव परं केवलं, करवालेन खड्गेन, नाशो व्यवस्थितः, नाशस्तु
 करस्य राशभागस्य दक्षस्य वा, बालानां शिशूनां केशानां वा, नाशः ।

पार्वतीव सुकुमारा, सर्वान्तःपुरप्रधानभूताऽनङ्गवती नाम ।
तयोश्च मध्यमोपान्ते वयसि वर्त्तमानयोः कथमपि दैववशात्
त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिः, पुलोमतनयेवानन्दितसहस्रनेत्रा,
तनया वासवदत्ता नाम बभूव । अथ सा रावणभुजेवोक्तासित-
गोत्रा, परिणाममुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्थौ ।

एकदा तु विजृम्भमाणसहकारकोरकनिकुरम्बनिपतित-
मधुकरमालामदकलभङ्गारजनितपथिकजनसंज्वरः, कोमल-
मलय-मारुतोद्धूत-चूतप्रसवरसास्वाद-कषायकण्ठ कलकण्ठकुहू-
कृतभरितसकलदिङ्मुखः, विकचकमलखण्डलीयमानमत्तकल-
हंसकुलकोलाहलमुखरितसकलसरोवरः, परभृतनखकोटि-
पाटितपाटलिकुद्वल-वृन्तविवरविनिर्गतमधुधारासारशीकरकण-
निकरसमालम्ब-दक्षिण-समीरणवाणव्रणितपथिकजनबधूहृदयः,

यस्य शङ्कारशेखरस्य, महिष्यनङ्गवती नामेति प्रसिद्धावित्यन्वयः । दिग्गज-
कपोलमदलेखेवानन्दितोऽलीनां, पक्षे—चालीनां सखीनां, गणो यथा सा, पार्वतीव
शोभनः कुमारः कार्तिकेयो यस्याः, पक्षे—सुकुमारा अतिमृदुला, सर्वेष्वन्तः-
पुरेषु प्रधानभूता, (“प्रधानं क्लीबमेकत्वे प्रधानस्तूतमे पुमान्” इति मेदिनी) ।
तथोरनङ्गवतीशङ्कारशेखरयोः । कथमपि यत्नेन । यत्रस्यापि स्वतोऽप्रभुत्वादाह,
दैववशात्, त्रिभुवने विलोभनीयाकृतिरभिलषणीयाकृतिः, अत एव पुलोमतनयेव
शचीव, आनन्दितः सहस्रनेत्र इन्द्रो यथा सा, पक्षे—आनन्दितं सहस्राणां नेत्रं
यथा सा, वासवदत्ता नाम तनया बभूव । अथ सा वासवदत्ता, रावणभुजेवोक्तासितो
गोत्रः पर्वतः, पक्षे—गोत्रं कुलं यथा सा । (“दोर्दोषा च भुजा भुजे” इति
मेदिनी) । परिणाममुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्थौ ।

एकदा वसन्तकाल आगमामेत्यन्वयः । विजृम्भमाण इति ।—भङ्गारः शब्द-
विशेषः । कोमलेति—कषायः सुरभिः, कण्ठः स्वरः यस्य, (“द्रवेऽङ्गरागे सुरभौ
रसे वर्णे कषायः” इति विश्वः । “सुरभिः स्यान्मनोहेऽपि” इति रत्नकोशः । “कण्ठो
मले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे” इति विश्वप्रकाशः) कलकण्ठः कोकिलः,
(<“ताम्राक्षः कोकिलः पिकः कलकण्ठः काकपुष्टः” इति हेमः) कुहूकृतं भरितं
पूरितम् । विकचचेति । परभृतेति ।—कोटिरयम् । शीकरा विन्दवः, (“शीकरोम्ब-

मधुमदमुदितकामिनौगण्डूपसौधुसेकपुलकितवकुलः, मदनरस-
परवशविलासिनीतुलाकोटिविकट-चटलचरणारविन्दमन्दप्रहार-
प्रहृष्ट-कङ्कलितरुशतः, प्रतिदिशमल्लीलप्रायगीयमानगौतमवणो-
त्सुक-पिङ्गजन-प्रारब्धचर्चरीगीताकर्णनमुह्यमानानेकपथिकशतः,
दुर्जन इव सतामरमः, दुष्कल इव जातिहोनः, रावण इवापीत-
लोहितपलाशशतसेवितः, महाशृङ्गारोव सुगन्धवहः, सुराजैव
समृद्धकुवलयः, वास्तविक इव विवर्द्धितसुखाशः, सत्कविकाव्य-
बन्ध इवावद्धतुहिनः, सत्पुरुष इव दोषानुबन्धरहितः, कैवर्त्त

कथाः स्मृताः" इत्यमरः) समालम्ब्यो मिलितः । अणितं सव्रणम् । मधुमदंति—
नवाङ्कुरोद्गमेन सपुलक इवाचरित इति भावः, तथा चोक्तं—“पादाहतः प्रमदया
विकसत्यशोकः शोकं कटाति वकुलो मुखमोधुसितः” इति । तुलाकोटिर्मञ्जोरं,
तेन विकटं विरहिणां चटलं चचलं, यसरणारविन्दम् । प्रतिदिशमिति [बोझायाम-
व्ययीभावः । शरदादित्वादृच्] अश्लोकापार्थं याम्यप्रायम् । चर्चरी “चाचर” इति
भाषायां प्रसिद्धम् । दुर्जन इव सतां साधूनाम्, अरमोऽपीतिजनकः; पक्षे—
तामरसेन कमलेन सहितः सतामरसः, (“पङ्केरुहं तामरसम्” इत्यमरः) । दुष्कल इव
जातिः सामान्यं, तेन हीनः, (“जातिर्जातं च सामान्यम्” इत्यमरः) पक्षे—जाति-
मालती, (“सुमना मालती जातिः” इत्यमरः) । रावण इवापीतं लोहितं रुधिरं
यैलादृशेः, पलाशशतैः रक्तमां शतैः, सेवितः, (“रुधिरैऽसृग्लोहिताम्-रक्तचतज-
शोणितम्” इत्यमरः । हरिदण्यै राक्षसस्य पलाशशृङ्गद्वयः स्मृतः” इति हेमः) ।
पक्षे—आपीतैरौषत्पीतवर्णैः, लोहितैः रक्तैः, पलाशशतैः पलाशवृक्षशतैः, सेवितः,
(“लोहितो लोहितो रक्तः” इत्यमरः) । शृङ्गारोव सुगन्धं सुगन्धद्रव्यं, वहति
ताडयः; पक्षे—शोभनो गन्धवहो वायुर्गन्धिन् सः, (“पृषदश्वो गन्धवहो गन्ध-
वाहानिलाशुगाः” इत्यमरः) । सुराजैव [“न पूजयत” इति निषेधाच्च टच्] समृद्धः
कुवलयो भूवलयो यस्मात्; पक्षे—समृद्धानि कुवलयानि यस्मिन् । वास्तविक इव
वास्तविकपदार्थ इव, विवर्द्धिता सुखव्याशा येन ताडयः; पक्षे—वि शरदपेक्षया विशेषेण,
वर्द्धितः सुखाशो राजतिमिषः, केचित् तु वास्तविको वाटिकापाल इत्याहुः,
[“सुखाशो राजतिमिषः शोभनाश्रापचेतसोः” इति विश्वः) । सत्कविकाव्यबन्ध
इवावधान्यप्रयुक्तानि, तु हि नाव्ययानि यत्र ताडयः; पक्षे—तुहिनं हिमम् ।

इवावद्धराजीवोत्पलशालः, समृद्धकासारशकुनिसार्धं इव
निन्दितमरुवकः, शक्र इवेन्द्राणीरुचिः, महावीर इवाधरी-
कृतदमनकः, पिङ्ग इवास्नानसुभगः वसन्तकाल आजगाम ।

अतिदूरप्रवृत्तेन मधुना जगति को वा न विक्रियते ? यद-
तिमुक्तको मुनिरपि विचकास । कुसुमशरस्य नवचूतप्रसवशर-
मूलनिलीना मधुकरालो यन्त्रणेव रेजे । वृन्तविनिर्गत-

सत्पुरुष इव दोषस्यानुबन्धेन रहितः ; पक्षे—दोषा राविः, तदनुबन्धेन रहितः,
राविः कासारशकुनित्वात् तदपक्षपातितेति भावः । “मीने मेघे वसन्तः स्यात्” ।
मीनराशिस्त्वसूर्यस्य नवांशोत्तरं दिनमानं—३०.३। राविमानं—२८।५७ इति
प्रसिद्धं ज्योतिषे । कैवर्त्त इव दाश इव, आवद्धाः राजीवोत्पलशालाः मत्स्यभेदा-
द्येन सः, (“राजीवाख्या मृगे मत्स्ये पक्षे राजोपजीविनि” इति विश्वप्रकाशः ।
“कैवर्त्ते दाशधीवरौ ।” “रहितो मङ्गुरः शालो राजीवः शकुलक्षितिः” इति
इयोरप्यमरः) पक्षे—राजीवं पद्मम्, उत्पलं कुवलयं, शाला वृक्षाः, (“खादुत्पलं
कुवलयम्” इत्यमरः । “शालः पादपमात्रे स्यात् प्राकारे शकुलद्रुमे” इति
विश्वप्रकाशः) । समृद्धकासारशकुनिसार्धं पक्षिसमूहः, (“कासारः
सुरसौ सरः” । “शकुन्तिपक्षिशकुनि” । “समीरणी मरुवकः” इति त्रिष्यप्यमरः)
“मरुवा” इति लोके, यदा—मरुवकः पिण्डीतकः, “मेनफल” इति लोके,
(“पिण्डीतको मरुवकः असनः करडाटकः” इत्यमरः) पक्षे—मरुवको
मरुदेशस्यो वकः । शक्र इवेन्द्राणी शची, तस्यां रुचिरभिलाषो यस्य तादृशः ;
पक्षे—इन्द्राणी निर्गुण्डी, “मेउडी” इति ख्याता लोके, (“सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डी-
न्द्राणिकेत्यपि” इत्यमरः) । वसन्तप्रकरणे एव दमनकश्लेषवर्णनान्महावीर इवेति
प्रचिन्तः पाठः । विङ्ग इव विट इव, अस्नानसुभगः ; पक्षे—अस्नानेमहासहाभिः,
“कठसरैया” इति ख्याता, सुभगः, (“अस्नानस्तु महासहा” इत्यमरः) ।

अतिदूरप्रवृत्तेन मधुना वसन्तेन मध्येन वा, जगति को न विक्रियते ? [कर्मणि
खट्] । अतिमुक्तको मुनिरपीति खटम् ; पक्षे—अतिमुक्तकः पुण्ड्रकः, मुनि-
रगस्त्यः, विचकास । उत्पलशया आह, कुसुमशरस्येति ।—(“शराणां पवरचनहं
वृन्तया परिकीर्त्तिता” इति हारावली । “यन्त्रणं स्वाग्रियमने बन्धने रञ्जयेऽपि
य” इति विश्वप्रकाशः) मेघं खटम् । वृन्तेति ।—वृन्तात् प्रसववन्तानात्,

विचकिलकलिकातले मञ्जु गुञ्जन् मधुकारो मकरकेतोस्त्रिभुवन-
विजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार । नवयावकपङ्कपल्लवित-
सनूपुरतरुणीचरणप्रहारानुरागवशान्नवकिसलयच्छलेन तमिव
रागमुदवहदशोकः । मधुरमधुपरिपूरितकामिनीमुखकमल-
गण्डपसेकाटिव तद्रसमात्मकुसुमेषु विभ्रद्वकुलतरु रराज ।
अन्तराऽन्तरा निपतितमधुकरनिकरकिर्मोरितः कङ्कलिगुच्छो-
ऽर्द्धनिर्वाणमनोभवचिताचक्रानुकारी पथिकजनहृदयदाह-
मुवाह । विकचविचकिलराजिरलिकुलशबलेन्द्रनीलमणिमयी
मुक्तावलीव मधुश्रयो रुरुचे । विरहिणां हृदयमथनाय कुसुम-
शरस्य चक्रमिव नागकेसरकुसुममशोभत । पथिकजनहृदय-
मत्स्यं ग्रहीतुं मकरकेतोः पलाव इव पाटलिपुष्पमदृश्यत ।
कन्दर्पकेलिसम्पल्लम्पट-लाटीललाटतट-धम्मिल्लमलनमिलितपरि-
मलसमृद्धमधुरिमगुणः, कामकलाकलापकुशलचारुकर्णाट-

विनिर्गतानां विचकिलानां मल्लिभेदानां, कलिकास्तासां तले मञ्जु गुञ्जन् मधुकारी
मधुव्रतः, मकरकेतोस्त्रिभुवनविजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार (“सृती विचकिलो
मञ्जी-प्रभेदे मदनेऽपि च” इति विश्वप्रकाशः) । अशोको नवयावकपङ्केन नवलाचारसेन,
पल्लवितं रक्तं, सनूपुरं समञ्जीरं, तरुणीचरणं तस्य प्रहारस्तदनुरागवशान्नवकिसलय-
च्छलेन तं रागमिवोदवहत्, (“भवेत् पल्लवितं लाचा-रक्ते सप्रसवे तते” इति
विश्वप्रकाशः) वकुलतरुमधुना मद्येन, परिपूरितं यत् कामिनीमुखकमलं तच्च
गण्डपसेकात् तद्रसमात्मकुसुमेषु विभ्रदिव रराज, [तच्च रराजेत्यत्र “रो रि” इति
लोपे “दृलोपः” इति दीर्घः] । अन्तरा निपतितो मधुकरैः किर्मोरितश्चिवः,
कङ्कलिगुच्छोऽशोकगुच्छः, अर्द्धनिर्वाणमर्द्धपशान्तं, यन्मनोभवचिताचक्रं तदनुकारी
विरहिणां हृदयदाहं मनसापम्, उवाह [वह प्रापणे] (“निर्वाणमशङ्कामनम्”
इति विश्वः) । अलिकुलशबला विकचविचकिलराजिर्मधुश्रिय इन्द्रनीलमणिमयी
मुक्तावलीव रुरुचे । विरहिणामिति स्पष्टम् । पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं
कुसुमकेतोः पलाव इव पलेन नासेन, अवाति मत्स्यानां दृष्टिं जनयति इति का
मलागो वक्षिणं, तद्वत् पाटलिपुष्पमदृश्यत, सदरैरिति शेषः, (“पाटलिः पाटलिः

सुन्दरीस्तनकलशघुसृणधूलिपरिमलामोदवाही, करणरसिक-
कान्त-कुन्तलौकुन्तलोक्तासनसङ्क्रान्त-परिमल-मिलितालिमाला-
मधुरतरभङ्गाररवमुखरितनभस्तलः, नवयौवनरागतरलकेरली-
कपोलपालिपत्रावली-परिचयचतुरः, चतुःषष्टिकलाकलाप-
विदग्धमुग्धमालव-नितम्बिनी-नितम्बविम्ब-संवाहनकुशलः, सुरत-
श्रमपरवशान्ध्रोनौरन्ध्र-पीनपयोधर-भारनिदाघ-जलकणनिकार-
शिशिरितः मलयानिलो वधौ ।

अत्रान्तरे वासवदत्तासखीजनाद्विदिताभिप्रायः शृङ्गार-
शेखरः स्वसुतायाः स्वयंवरार्थमशेषधरणितलभाजां राज्ञा-
मेकत्र सङ्गममकरोत् । ततो दग्धकृष्णागुरुपरिमलामोद-

मोघा" इत्यमरः) "पाङ्गला" इति लोके । बायोः शृङ्गारितां पुरस्कृत्य
तत्तद्देशाङ्गनाभिः सह सम्भोगमनुप्राप्तेनाह । मलयानिलो दवाविति सम्बन्धः ।
कन्दर्पकेलिसम्पत् कामक्रीडासम्पत्तिः, तस्यां लम्पटाः सक्ताः, लाट्यो लाटदेशस्त्रियः,
तासां ललाटतटः, धम्मिल्लः संयताः केशाः, तयोर्भलनेन मिलितः परिमलो जन-
मनोहरो गन्धः, तेन समृद्धमधुरिमगुणः, ("धम्मिल्लः संयताः केशाः" इत्यमरः) ।
कामकलाकलापे कुशलाः प्रवीणाः, याः कर्णाटसुन्दर्यस्तद्देशाङ्गनाः, तासां स्तन-
कलशेषु घुसृणं वृद्धलिपरिमलस्तदामोदोऽतिनिर्हारी गन्धः, तदाही ; स्तनस्पर्शो
ध्वनिरत्र ; ("कुङ्कुमं पीतकावेरं घुसृणं कुसुमान्तकम्" इति हारावली । "आमोदः
सोऽतिनिर्हारी" इत्यमरः) । करणेषु गीताङ्गहारसंवेशक्रियादिषु, रसिकाः
कान्ताः कुन्तल्यः कुन्तलदेशाङ्गनाः, तासां कुन्तलानां केशानाम्, चङ्कासनेन
सङ्क्रान्तपरिमलस्तेन मिलितालिमाला भ्रमरपङ्क्तयः, तासां मधुरतरभङ्गारै रवैर्मुख-
रितनभस्तलः ; अनेन कचयद्वयं मणितं च ध्वनितम् ; ("करणं साधने चेवे
कायकायस्यकर्मसु । गीताङ्गहारसंवेश-क्रियाभेदेन्द्रियेषु च ॥ बालवाहो च
करणः श्रुतः शूद्राविशोः सुते ॥" इति विश्वप्रकाशः) । नवयौवनरागतरलकेर-
लीनां कपोलपालिपत्रावलीपरिचये सम्बन्धे चतुरः ; अत्र परिचयेन निर्माणमपि
ध्वनितम् । नितम्बसंवाहनं तत्स्पर्शोऽपि स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे वासवदत्तायाः सखीजनाद्विदिताभिप्रायः शृङ्गारशेखरः स्वसुतायाः
वासवदत्तायाः, स्वयंवरार्थं समसङ्गपत्नीनां सङ्गममकरोत् । ततो भूभुजां सुक्रेषु

मोहितमधुव्रतव्रातवहलगुमगुमायितसुखरितम्, अतिरभस-
हासच्छटादौधितिधवलमपरिमिलितम्, अनेकपरिहासकथा-
कलापविदग्धशृङ्गारिजनसमाकुलं, दह्यमानसुगन्धिसौरभाक्कष्ट-
पुरोपवनषट्पदकुलसमाकुलम्, अर्जुनसमरमिव नन्दिघोष-
सुखरितदिगन्तरं मञ्चमाकरोह वासवदत्ता ।

तत्र च केचित् कलाङ्कुरा इव विजितनगरमण्डनाः,
अपरे पाण्डवा इव दिव्यचक्षुःकृष्णागुरुपरिमलिताः, अन्ये

नोत्तरं, वासवदत्ता मञ्चमाकरोहेत्यन्वयः । दग्धः कृष्णागुरुः कालागुरुः, तदा-
मोदमोहितमधुव्रतव्रातानां बहलगुमगुमायितेन प्रचुराव्यक्तशब्देन, सुखरितम् ।
अतिरभसेति । छेटीनामित्यादिरस्य । अनेकेषां भूपतीनां परिहासः कुलवयो-
रुपगुणहीनत्वेन परिहासः, कथाकलापः योग्यानां वंशादिवर्णनसमुदायः, तत्र
विदग्धसतुरसज्ज्ञः, यः शृङ्गारिजनो लोकः, नायिकानायकरसभावाभिज्ञः सखीरूपः,
तेन समाकुलं व्याप्तं, (“जनो लोके महर्लोकात् परलोके च पामरे” इति विश्व-
प्रकाशः) “कपोलाचिह्नतोलासी भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् । विदीर्घास्त्रय मध्या-
नामधमार्गाः सशब्दकः ॥ सहासः” इति वाग्भटालङ्कारः । तथा च कालिदासः,
—“ततो नृपाणां श्रुतव्रतवंशा” इति ; यदा—अनेकपरिहासकथाकलापे इयोः
परस्परानुरागानन्तरमनेकपरिहासकथाकलापे, विदग्धः । शेषं पूर्ववत् । तथा
च कालिदासः,—“तदागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखीं वेदधरा बभाषे । आर्ये !
अजामोऽन्यत इत्यथैनां बधूरनूयाकुटिलं ददर्श ॥” इति । दह्यमानेति पूर्व-
विशेषणन गतार्थम् । अर्जुनसमरमिव नन्दिघोषेण तदभिधानेन रघेन, सुखरित-
दिगन्तरम् ; तदुक्तं—“गाण्डीवं धनुरेतस्य हनूमान् ध्वजभूषणम् । नन्दिघोषो
रघवास्त्र गतिस्तस्य न भूतले ॥” इति ; पक्षे—नन्दिरानन्दनः, घोषस्तूर्यादिशब्दः,
तेन सुखरितदिगन्तरं, (“नन्दिरानन्दने प्रोक्तः प्रतोहारो हरस्य च” इति विश्व-
प्रकाशः) यदा—नन्दिजामातृसुहृज्जन इत्यर्थः, तेषां घोषेणेति पूर्ववत्, (“नन्दिरा-
नन्दनजामातृ-निघोषोरपि श्रेष्ठे” इत्युत्तरतन्त्रम्) ।

तत्र तेषु, केचित् कलाङ्कुरा इव मूलदेवा इव, विजितनगरमण्डना विजिततदभि-
धानवेद्याः, कलाङ्कुरेण कामशास्त्रकलाऽभिज्ञतया नगरमण्डना वेद्या जितेति वार्ताः ;
[“कवीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः” इति चारावली] विजितं नगरम्

शरद्विवसा इव सुंदूरप्रवृद्धसुखाशाः, इतरे व्याहन्तुमुद्यता इव
स्ववत्तार्थिनः, केचिद्ग्राधा इव शकुनश्रावकाः, केचिदाखेटका
इव रूपानुसारप्रवृत्ताः, केचिज्जैमिनिमतानुसारिण इव तथा-
गतमतध्वंसिनः, केचित् खञ्जना इव सांवत्सरफलदर्शिनः,
केचित् सुमेरुपरिसरा इव कार्तस्वरमयाः, केचित् विकच-

मण्डनं भूषणं येके, सर्वोत्कृष्टभूषणधारणादिति भावः ; पक्षे—विना गवडेन,
जितं नगरं वाणपुरं, तस्य मण्डनाः, वाणासुरतुल्याः, राक्षसा इवेत्यपह्वासोऽपि ।
अपरे पाण्डवा इव दिव्यचक्षुः कण्ठाः, कण्ठा द्रौपदी, गुरवो द्रौणादयो द्रौपदी-
गुरवो वा, तेर्मिलिताः ; पक्षे—दिव्यचक्षुषः सुलोचनाश्च, ते कण्ठागुरुपरि-
मिलिताश्च कालागुरुष्वपधूपायितसर्वाङ्गास्ते ; पक्षे—दिव्यचक्षुषोऽन्धाः, कण्ठाः श्याम-
वर्णाः, अगुरुपरिमिलिता वृद्धरक्षसवर्णिता इत्यपह्वासः । (“दिव्यचक्षुः सुनयने कण्ठोऽस्य
सिंहकोऽपि च” इति धरणिः । “विदुः परिमलं गन्धे रक्षसोऽपि च” इति विश्वः) ।
अन्ये शरद्विवसा इव सुदूरं प्रवृद्धाः सुखाशा राजतिमिषा येभ्यस्ते, सुखाशानां
वसन्ते वृद्धेरिति भावः ; पक्षे—सुदूरं प्रवृद्धा सुखस्य वासवदत्तारतिमहोत्सवस्य,
आशा येषां ते ; पक्षे—सुदूरं प्रवृद्धा सुष्ठु खनिवाकाशमिव, आशा येषां ते,
ईक्षितास्तत्त्वेर्ऋथत्वादिति भाव इत्यपह्वासः । अपरे व्याहन्तुं परान् हन्तुम्, उद्यता
इव स्ववत्तार्थिनः स्ववृत्त्यर्थिनः ; पक्षे—सुष्ठु शोभना, अवला वासवदत्ता, तदर्शिनः ;
स्वस्ते बलं पराक्रमम्, अग्रंयन्ते वैयादिभ्यस्ते इत्यपह्वासः । केचिदाखेटो मृगयां,
तदासक्ता रूपस्यानुसरणे प्रवृत्ताः । केचिज्जैमिनिमतानुसारिणी मौमांसाऽनु-
सारिणः, ते इव तथागतानां नाशिकाणां, मतध्वंसिनः ; (“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो
धर्मराजस्तथागतः” इत्यमरः) पक्षे—तथाऽऽगतानां यथा स्वर्गेहे स्थितास्तथाऽऽगतानां,
न तु सभोचितवस्त्रभूषणधारिणां सौन्दर्याभिमानजुषां, मतं “किमिव हि मधुराणां
मण्डनं नाकतोनाम” इत्येवंकथं, तद्वंसिगस्तन्निन्दकाः ; पक्षे—तथाऽऽगतं कुल-
परम्परोचितं, मतं श्रेवादिमतं, तद्वंसिगो नाशकाः, आचारहीनताऽतोपह्वासवीजम् ;
तथा च श्लोऽर्थः,—“जनः किलाचारमुचं विगायति” इति । केचित् खञ्जना इव
सांवत्सरो ज्योतिषिकः, तद्वत् फलदर्शिनः, यथा ज्योतिषिको निध्यादिप्रश्ने निधि-
रूपफलं दर्शयति, एवं खञ्जना अपि सुरतादिना निध्यादिफलं दर्शयन्तीत्यर्थः ; पक्षे
—सांवत्सरं फलं वर्षफलं, दर्शयन्ति स्त्रीपुत्रादिलाभार्थं तादृशास्ते, (“सांवत्सरो
ज्योतिषिकः” इत्यमरः) “दीपादन्धजादपि मध्यादपि जलानिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

कुमुदाकरा इव भास्वदर्शननिमीलिताः, केचिद्धार्तराष्ट्रा इव विश्वरूपावलोकनजनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, केचिदात्मनि वारण-
बुद्ध्या बलवन्तोऽपि सुवाहाः, केचित् पाणिग्रहणार्थिनोऽप्य-
सुकरं मन्यमानाः, केचिदधरीभूता अपि स्थिराः, केचित्

जानीय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥” इति निश्चयरहितत्वे-
नाधीरत्वं व्यङ्ग्यमुपहासवीजम् । केचित् सुमेरुपरिसरा इव प्रान्तभूमय इव,
कार्तस्वरं सुवर्णं, तन्मयाः ; पक्षे—कार्तस्वरमयाः सुवर्णमयाः ; पक्षे—का र्वेषत्,
कार्तस्वरमया वा, (“रक्तं कार्तस्वरं जाम्बूनदम्” इत्यमरः) रङ्गवतीपहास-
वीजम् । केचिद्विकचकुमुदाकरा इव भास्वदर्शनेन सूर्यदर्शनेन, निमीलिताः
सङ्कुचिताः, कुमुदानां सङ्कीर्णस्तदाशये मञ्चाः क्रीडन्तीतिवदुपचारात्, (“भास्व-
दिवस्वत्सप्ताश्व—” इत्यमरः) पक्षे—भास्वतोऽतितेजोयुतस्य जनस्य, दर्शनेन
निमीलिता निमीलितमयनाः, वासवदत्तादर्शनादेव येषामयं प्रकारस्तेषामये का
वतिरिति स्पष्ट एवोपहासः । केचित् धार्तराष्ट्रा इव विश्वरूपस्य कृष्णदर्शितविश्वरूपस्य,
दर्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, अनेन मायाजालमेव कृतमिति धार्तराष्ट्राभिप्रायः ;
पक्षे—विश्वस्य जगतः, रूपं सौन्दर्यं यस्यां सा वैलोक्यसमवायिसौन्दर्यपरमाणु-
निर्मिता वासवदत्ता, तस्या दर्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, तथा च कन्दर्पकेतुवर्णन-
प्रस्तावे मूलकार एव स्वस्यैव नैपुण्यस्य सौन्दर्येत्यादि स्पष्टमेव वक्ष्यति, अतो इयोर-
भूतपूर्वं सुकपयोः संयोजनम्, अत एव स्वप्रदर्शनोत्तरं कन्दर्पकेतो साभिलाषा वृष्ये-
वेत्यादिनाऽनुरूपभर्तृसङ्गता अन्त्या निन्दयिष्यति ; अतस्त्वज्ञत्वमत्र व्यङ्ग्यम् । केचिदा-
त्मनि स्वधिन्, वारणबुद्ध्या गजबुद्ध्या, बलवन्तोऽपि सबला अपि, सुवाहाः सुखेन
वाहो वहनं येषां तादृशाः, [वह प्रापये घञ्] यो ह्यतिबलः पुमान् स न
पुरुषान्तरेण सुखोद्दहनीय इति विरोधः ; पक्षे—शोभना वाहा अन्त्या येषां ते,
यथा—वाहा भुजा येषां ते, (“वाहो बाहुतुरङ्गयो.” इति शाश्वतः) पक्षे—सुवाहाः
शोभनाश्रजातिपुरुषाः, ते वृषजातिपुरुषा इव न यथाकथञ्चिदपि जातिवयमायि-
कोपयुक्ता इति दिक् ; प्रपञ्चस्तु रतिरहस्यादौ द्रष्टव्यः, एवोपहासवीजं तत्
एवावधेयम् । पाणिग्रहणार्थिनो वासवदत्तापाणिग्रहणार्थिनः, असुकरं दुष्करं,
मन्यमानाः, स्वेच्छासत्वेऽपि स्वयंवराधीनत्वात् तस्य ; पक्षे—असुकरमसवः प्राणाः,
तत्कारकं प्राणप्रदम् । केचिदधरीभूता अप्यपृथ्वीभूता अपि, स्थिराः पृथिव्य इति
विरोधः ; (“विश्वम्भरा स्थिरा धरा धरिनी” इत्यमरः) पक्षे—अधरीभूता

पाण्डुपुत्रा इवाक्षहृदयाज्ञानहृतक्षमाः, केचित् बृहत्कथानुबन्धिनो
गुणाढ्याः, केचित् तिर्य्यगतयः सुगन्धवाहाः, केचित् कौरव-
सैनिका इव द्रोणाशस्त्रचकाः, केचित् कुमुदाकरा इवासीढ-
शूरभासः स्थिता राजपुत्राः । तानेकैकशः समवलोक्य
विरक्तहृदयाऽसौ कुमारिका तस्मात् कर्णवंशादवततार ।

हीनतामापादिता अपि, स्थिरा निश्चला इति परिहारः, स्फुटमेवावोपहासवोजं
निलंजितारूपम् । केचित् पाण्डुपुत्रा इवाक्षहृदयस्य पाशकतत्त्वस्य, अज्ञानाहृतक्षमा
हृतभूमयः ; पक्षे—अज्ञाणां वासवदत्तासम्बन्धिनामिन्द्रियाणां, हृदयस्य तत्त्वस्य
मनसो वा, अज्ञानेनानवबोधनेन, हृतक्षमा गतशान्तयः, इयमङ्गीकरिष्यति न
वेति व्याकुलीभूता इति भावः । तरलताऽत्र दोषः । केचित् बृहत्कथाऽनुबन्धिनो
बृहत्कथाव्ययव्यक्तार्ताः, गुणाढ्यास्तन्नामानः कवयः ; [बहुवचनं पूजार्थम्] पक्षे—
बृहत्कथाऽनुबन्धिनो बहुकथावक्तारः, गुणाढ्या गुणैः सम्यादिभिरन्यैश्चाढ्याः ; पक्षे—
गुणैर्बांगुरादिभिः, आढ्याः, सर्वदा सुगयासक्ततया व्यसनिता दोषः । केचित्
तिर्य्यगतयः कुटिलमार्गगामिनः, सुगन्धवाहाः सुगन्धधारिणः ; पक्षे—तिर्य्यगतयो
वायवः, वायोस्तिर्य्यगमनं वैशेषिकभाष्ये, सुगन्धवाहाः शोभनवायवः । केचित्
कौरवसैनिका इव द्रोणाचार्यादाशा जयाशा, तत्सूचकाः द्रोणाचार्योऽस्यसेनापति-
रिति नास्माकं पराजय इत्येव परस्परसूचकाः ; पक्षे—द्रोणः काकः, तस्मादाशा
वासवदत्ताप्राप्ताशा, तत्सूचकाः, उक्तं च स्थानस्थितप्रकरणे वसन्तराजे—“इष्टायंदो-
ऽश्वादिष्ववाहनस्यश्वादिष्वसंस्थस्यैवातिकारी । बध्वागमं जल्पति तोरणस्यो
हृदयार्थदो हृदयतस्थितस्य ॥” इत्यादि । (“द्रोणः कपीपतौ कण-काके
स्यादाढकेऽपि च” इति विश्वप्रकाशः) । केचित् कुमुदव्रजा इवासीढशूरभासो-
ऽसीढसूर्यकान्तयः ; पक्षे—शूरी वीरः, तालव्यादिः शूरशब्दः सूर्यवाचकोऽपि,
(“शूरसारुभटे सूर्ये” इति विश्वः । “सुभटे शूरः सूर्ये च दास्यत्येऽपि” इत्युभ-
विवेकः) । तानेकैकशः समवलोक्य विरक्तहृदया, वणिंतदोषदर्शनात्, असौ कुमारिका
कर्णवंशान्मृचात्, अवततार, [“सङ्क्षेपकवचनाय वीसायाम्” इत्यत्र चकारो
वीसायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, सङ्क्षेपकवचनावीसायां च, चात स्मार्थेऽपि, स
स्माभिधानस्यभावादेकशब्दादेव, तेनेकशब्दावीसायां शस्याभावे । ब्रवंचनेऽत्यन्तस्मार्थिके
सूचि पक्षे जातेकैकश इत्येतत्सिद्धिः] (“कर्णवंशो भवेत्सङ्क्षेपः” इति हारावली) ।

अथ तस्यामिव रात्रौ स्वप्ने बालिनमिवाङ्गदीपशोभितं,
कुङ्कुमकण्ठमिव हारिकण्ठं, कनकमृगमिव रामाकर्षणनिपुणं,
जयन्तमिव वचनामृतानन्दितवृद्धश्रवसं, कृष्णमिव कंसहर्षं न
कुर्वन्तं, महामिथमिव विलसत्करकम्, आदिकन्दं रूपपादपद्म,
आरोहणगिरिं शृङ्गाररत्नस्य, प्रभवगिरिं सुन्दरकथानदीनां,
सुरभिमासं वैदग्ध्यसहकारस्य, आदर्शतलं सौजन्यमुखस्य,
आदिवीजं विद्यालतानां, स्वयंवरपतिं कीर्त्तः, स्यर्द्धागृहं लक्ष्मी-
सरस्वत्योः, आदिगृहं शीलसम्पदां, कोशमिव महासौन्दर्यस्य,
त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिं युवानं ददर्श । स च चिन्तामणि-

अथागतेषु राजकुमारेषु विरागोत्तरं, तस्यामेव तद्विवससम्बन्धिन्यामेव, रात्रौ
स्वप्ने निद्रायां, सा युवानं ददर्शेत्यन्वयः । बालिनमिवाङ्गदेन तन्नामकवानरेण ;
बालिनमिवेत्यादिषमं राजमाचकाङ्क्षदित्यन्ते माधुर्यं गुणः ; पक्षे—अङ्गदेन केयूरेण ।
कुङ्कुमकण्ठमिव कुङ्कु इति कण्ठो ध्वनिरस्य तमिव कोकिलमिव, हारिकण्ठं मनोहर-
स्वरम् ; पक्षे—हारौ हारयुक्तौ मनोहरो वा, कण्ठो गलौ यस्य तम् । कनक-
मृगमिव रामस्य दाशरथेः, आकर्षणनिपुणम् ; मारीचनामा राक्षसः कनकमृगी
बभूवेति प्रसिद्धं रामायणे ; पक्षे—रामाणां स्त्रीणाम् । जयन्तमिवेन्द्रपुत्रमिव,
वचनामृतेनानन्दितो वृद्धश्रवा इन्द्रो येन तम् ; (“वृद्धश्रवाः युगाधीरः पुरुषतः
सुरन्दरः” । “जयन्तः पाकशासनिः” इति दयोरप्यमरः) पक्षे—वचनामृतैरानन्दिते
वृद्धानां श्रवसौ श्रोत्रे येन तं, (“श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः” इत्यमरः) । कृष्णमिव
कंसस्य हर्षसं न कुर्वन्तं, तदन्तकत्वादित्यर्थः ; पक्षे—कं जनं, न स हर्षं कुर्वन्तम् ?
अपि तु सर्वमेव । महामिथमिव विलसत्करकं स्फुरद्दर्शोपलम्भम् ; (“दर्शोपलम्भस्तु
करका” इत्यमरः) पक्षे—करो हस्त एव करकः [समाधानतः कप्-वा] । रूप-
पादपद्मं सौन्दर्यतरोः, आदिकन्दम् । शृङ्गाररत्नस्य आरोहणगिरिं प्रादुर्भावादिम् ।
[वृद्ध वीजप्रादुर्भावे] । सुन्दरकथानदीनां रम्यकथानदीनां, प्रभवगिरिमुत्पत्ति-
गिरिम् । सुरभिवंसन्तः, तत्पण्डितमासमिव वैदग्ध्यसहकारस्य । सौजन्यमेव सुखं
तस्यादर्शतलम् । विद्यालतानामादिवीजम् । कीर्त्तः स्वयंवरपतिम् । लक्ष्मी-
सरस्वत्योः स्यर्द्धागृहम् ; तथा च कालिदासः,—“निसर्गभिन्नास्यदमेकसंख्यमाकम्
पुण्यं श्रोतुं सरस्वती च” इति । शीलसम्पदानादिगृहम् । महासौन्दर्यस्य कोशमिव ।

नाम्नी राजस्तनयः कन्दर्पकेतुर्नाम । सा च स्वप्ने एव नामा-
दिकमश्रीषीत् ।

(X अनन्तरमहो ! प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं, मन्ये
स्वस्यैव नैपुण्यस्य सौन्दर्यदर्शनीत्युक्तमनसा कमलभुवा जगत्त्रय-
समवायिरूपपरमाणूनादाय विरचितोऽयम्, अन्यथा कथ-
मिवास्य कान्तिविशेष ईदृशी भवति ? इत्येव दमयन्ती नलस्य
कृते वनवासवैशसमवाप । मुधैवेन्दुमती महिष्यप्यजानुरागिणी
बभूव । अफजमेव दुष्मन्तस्य कृते शकुन्तला दुर्वाससः शाय-

विभ्रुवने विभ्रुवनस्य वा विलोभनीया विलोभनकर्त्री, आकृतिर्दस्य तम् । [कर्ण्य-
नीयर] । स इति स्पष्टम् ।

अनन्तर जायदवस्थायाम्, इति बहुविधं भाषमाणं सखीजनेन समं सुमूर्च्छेय-
न्वयः । “प्रथमे त्वभिलाषः स्याद् द्वितीये चिन्तनं भवेत् । तृतीये तु स्मृतः प्रीतिः
चतुर्थे गुणकोर्तनम् । पञ्चमे प्रीतिः विलापः षष्ठ उच्यते । सप्तमे
प्रीतिः भवेद्व्याधिरुणाऽष्टमे । नवमे जडता प्रीतिः दशमे मरणं भवेत् ॥”
इति भरतीदिता दशावस्था वर्णयश्चतुर्थीं दशां वर्णयति । अहो ! प्रजापते रूप-
निर्माणकौशलमिदं मन्ये उत्प्रेवे । “मन्ये शब्दे भुवं प्राया नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेवे व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः ॥” स्वस्यैव नैपुण्यस्य प्रजानिर्माण-
नैपुण्यस्य, सौन्दर्यदर्शनीत्युक्तमनसा कमलभुवा जगत्त्रय-
समवायिरूपपरमाणू-
नादाय निर्मितः । इत्येवेत्यादि । इन्दुमती भोजराजतनया, अजे तदभिधाने
राजनि अनुरागिणी इत्येव बभूव, अजस्येन्दुमत्यपेक्षया हीनरूपत्वादिति भावः,
तथा च कालिदासः,—“कुलेन बान्धा वयसा गुणेन गुणैश्च तैस्तौर्वनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तु न्यममुं वृणोष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥” इत्यत्रात्मनस्तु न्यमित्यने-
नापमानकल्पनेनास्या अधिकगुणवत्त्वप्रतिपादनात्, अत एव रत्नं काञ्चनेन समा-
गच्छात्विति सङ्गच्छते । कन्दर्पकेतुपेक्षयाऽजादीनां कुरूपत्वमिति तासां तेष्वनु-
रागो इत्येवातं तु स्पष्टमेव । महिष्याः कैरभ्याः, अजे कृगे, अनुरागो विरोधा-
भावः, एतन्मूलकोऽपि परिहासः, यद्यप्यजवरणसमये इन्दुमत्या न महिषीत्वं,
इत्याऽपि वासवदत्तापरिहासदशायां तत्सत्त्वेन न काऽप्यनुपपत्तिः । अफजमेव

मनुवभूव । निरर्थकं मदनमञ्जरी नरवाहनदत्तं चकमे ।
निष्कारणमेवोरुयुगविनिर्जितरम्भा रम्भा नलकूबरमचीकमत ।
विफलमेव धूमोर्णा स्वयंवरायागतानेकदेवगणगन्धर्वसहस्रेषु
धर्मराजमाचकाङ्क्षदिति बहुविधं चिन्तयन्ती विरहमुर्मुर-
मध्यमधिरुदेव, बाडवाग्निशिखाकबलितेव, कालाग्निरुद्र-
पावकग्रस्तेव, पातालगुहाप्रविष्टेव, शून्यकरणग्रामे हृदये

दुष्प्रसन्नस्य राज्ञः, [“न लोकाव्यय—” इति निषेधस्तु कारकवृत्तौविषयः] कृते
तादर्थ्ये, [अव्ययम्] दुर्वाससः शापं यस्मिन्नासक्तहृदया स जनस्त्वां न स्मरिष्यतीत्येवं
रूपम्, अनुवभूव, (“अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्यं वक्तव्यं वयम्” इति कीशसारः)
स्पष्टं चैतदभिज्ञानश्राकुत्तले—“विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा तपोधनं वेत्ति न
मामुपस्थितम् । स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन् कथां प्रमत्तः प्रथमं
कृतानिव ॥” इति ।, मदनमञ्जरी तन्नामिका स्त्री, नरवाहनदत्तं राजविशेषं,
निरर्थकमेव चकमे । ऊरुयुगविनिर्जितरम्भा रम्भा स्ववेश्या, निष्कारणमेव नलकूबरं
कुबेरसूनुम्, अचीकमत, अवाप्यसमता ; तथा च श्रौढर्षः,—“अस्मत्किञ्च
श्रीवसुधां विधाय रम्भा चित्रं भामतुलां नलस्य । तदातुरक्ता तमनाप्य भेजे
तन्नामगत्वाङ्गलकूबरं सा ॥” उत्तमोपभोगिनो नीचे प्रवृत्तिनिन्दाहेतुः ; तथा च
भर्तृहरिः,—“मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भकबलयासैकवडस्पृहः किं जीर्णं दृष्टमस्ति मान-
मदतामयेसरः केसरी ?” [कमेर्लुङि “कमेर्णिङ्” इति स्वार्थे णिङि “णिश्री”
इति चङि “णेरनिटि” इति लोपे “णौ चङि” इत्युपधाङ्गस्ते “चङि” इति
हितम् । “सन्वल्गुनि” इति सन्वल्गावे “सन्वतः” इतीत्वेऽभ्यासस्य “दीर्घो लघोः”
इति दीर्घः । अट्] धूमोर्णा स्वयंवरागतानेकदेवगणगन्धर्वसहस्रेषु, [“वृत्तौ
आनादरे” इति चकारादनादरे सप्तमी] ताजनादृत्य धर्मराजं पितृपतिं, विफल-
मेवाचकाङ्क्षत् [काञ्चि वाञ्चि माञ्चि काङ्क्षायाम् । लुङ्] इति बहुविधं चिन्तयन्ती ।
विरहमुर्मुरेत्यादिनाऽष्टमीमवस्थां वर्णयति । विरहसुषानलमधिरुदेव, (“सुर्मुरस्तु
सुषानलः” इति वैजयन्ती) । बाडवाग्निर्बाडवानलः, तच्छिखा ज्वाला, तथा
कबलितेव, (“बाडवो बडवानलः” । “बङ्गेर्दंयोर्वाञ्चि लो” इत्युभयवाप्यसरः) ।
कालाग्निर्यो रुद्रपावकः शिवाज्जकनेत्रजगत्या, तेन यस्तेव । इति विरहदाहमभि-
प्रेक्षां वर्णयति । पातालगुहायां प्रविष्टेव । शून्यकरणग्रामं शून्येन्द्रियवर्गं,

लिखितमिव, उत्कीर्णमिव, प्रत्युत्तममिव, कीलितमिव, निगलित-
मिव, वज्रलेपघटितमिव, अस्थिपञ्जरप्रविष्टमिव, मर्म-
न्तरस्थितमिव, मज्जासारशबलितमिव, प्राणपरीतमिव, अन्तरा-
त्मानमधिष्ठितमिव, रुधिराश्रयद्रव्यभूतामिव, पललसंविभक्त-
मिव कन्दर्पकेतुं मन्यमाना उन्मत्तेव, बधिरेव, मूकेव, शून्येव,
निरस्तकरणग्रामेव, मूर्च्छागृहीतेव, ग्रहग्रस्तेव, यौवनसागर-
तरङ्गपरम्परापरिगतेव, रागरज्जुभिरपवारितेव, कन्दर्पकुसुम-
बाणैः कीलितेव, शृङ्गारभावनाविषघूर्णितेव, रूपपरिभावना-
शस्यखिलितेव, मलयानिलापहृतजीवितेव, प्रियसखि ! अनङ्ग-
लेखे ! वितर हृदये पाणिपद्मं दुःसहो विरहसन्तापः । मुग्धे !
मदनमञ्जरि ! सिद्ध चन्दनोदकेन । सरले ! वसन्तसेने !
संवृणु केशपाशम् । तरले ! तरङ्गवति ! विकिर केतकीधूलिम् ।
वामे ! मदनमालिनि ! बीजय शैवलदलेन । चपले ! चित्र-
लेखे ! लिख चित्रे चित्तचौरं जनम् । भाविनि ! विलासवति !
निक्षिप मुक्ताचूर्णनिकरम् । रागिणि ! रागलेखे ! स्थगय

यद्दृश्यं तत्र लिखितमिव । अन्तरात्मानमधिष्ठितमिवान्तरात्मनि स्थितम्, [“अधि-
शीङ्ख्यासां कर्म” इति कर्मसंज्ञा] । पललं मांसं, तत्र विभक्तमिव । सप्तमी-
मवस्थां दर्शयति, उन्मत्तेव । अष्टमीमवस्थां व्याधिमाह, बधिरेव मूकेव । नवमी-
मवस्थां जडतामाह, शून्येवेत्यादि । मदनव्याधिनिराकरणार्थं शिबिरोपचारं
वर्णयन् पुनराष्टमीमवस्थां सूचयति । प्रियसखि ! अनङ्गलेखे ! अनङ्गस्य लेखा
यस्यां सा द्रव्यदुहृतमन्यथे ! विरहवेदनाऽनभिज्ञतया शिष्यं तदुपचारेषु, हृदये
पाणिपद्मं वितर देहि, दुःसहो विरहसन्तापः । मुग्धे ! अनभिज्ञे ! मदनमञ्जरि !
चन्दनोदकेन सिद्ध । सरले ! मन्मथविकारानभिज्ञे ! वसन्तसेने ! केशपाशं
केशकलापं, संवृणु, (“पाशः पञ्चसु हस्तसु कलापायाः कषात् परे” इत्यमरः) ।
तरले ! चञ्चलचित्ते ! तरङ्गवति ! केतकीधूलिं केतकीपरागं, विकिर । वामे !
विपरीताक्रवाकारिणि ! मदनमालिनि ! मलिनीदलेन बीजय । चपले ! चित्रलेखे !
चित्रे चित्तचौरं जनं लिख । भाविनि ! भावामिज्ञे ! मुक्ताचूर्णनिकरं

नलिनीदलसमूहेन पयोधरभारम् । कान्ते ! कान्तिमति ! मन्द-
मपनय वाष्पविन्दून् । एहि भगवति ! निद्रे ! अनुगृहाण माम् ।
धिगिन्द्रियैरपरैः, किमिति लोचनमयान्येव समाङ्गानि न
कृतानि विधिना ? भगवन् ! कुसुमायुध ! अयमञ्जलिस्तो, अनु-
चरो भव भाववति तादृशे जने । मलयानिल ! सुरतसमुत्करणा-
दीक्षामुरो ! वह यथेच्छम्, अपगता मम प्राणा इति बहु-
विधं भाषमाणा सखीजनेन समं समूर्च्छ ।

अनन्तरं परिजनप्रयत्नोच्छसितजीविता सती क्षणमति-

निक्षिप । रागिणि ! रागवति ! नलिनीदलसमूहेन पयोधरभारं आगयाच्छादय ।
कान्ते ! कान्तिमति ! मन्दं वाष्पविन्दूनपनय, विन्दूनिति बहुवचनं पीडाबदित-
सूचकम् ; तथा च भरतः, — “वायो नामाशुचः पूर्वमशौ सञ्जायते विधा । निमित्त-
व्यसम्बन्धादानन्देर्ष्याः सञ्भवः ॥ आनन्दे विस्तुठन् भवतीर्ष्यायां सतरङ्गितायासः ।
आतां वज्रस्ताविकलवद्वहलविन्दुसन्दर्भः ॥” इति । सप्तमीमवस्थामुत्पादं वर्णयति ।
व्यभिचारी चोत्पादः, अत्र विभावः प्रियविद्योमविभवसंज्ञादयः, अनुभावो वृथा-
ऽऽलपितवचारीदनादयः । भगवति ! सर्वेन्द्रिययुते ! प्रसन्नेयं तं पुनर्दृष्टिगोचरं
करिष्यतीति स्तुतिः, निद्रे ! मामनुगृहाण, पूर्वं तत्सम्बन्धात् यथा सुखमनुभूतमेवं
पुनरपि सुखानुभवं यथा करवे तथा रचयेत्यनुग्रह इत्यर्थः । अपरैरिन्द्रियैः किम् ?
तददर्शनेनानुपयुक्तत्वादुत्प्रेक्षा, [कृतेत्यस्य गम्यमानत्वात् तृतीया, गम्यमानाऽपि क्रिया
कारकविभक्तौ प्रयोजिका] वेधसः लोचनमयान्येव समाङ्गानि न कृतानीति तं
धिग् ; [“उभयसंतसोः काव्यां धिनुपय्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽसेषिताम्बे
ततोऽन्यथापि दृश्यते ॥” इति शेषे तमित्यत्र द्वितीया] । भगवन् ! कुसुमायुध !
अयमञ्जलिर्ममस्तारः, भाववत्यभिप्रायाभिज्ञे, तादृशे जनेऽनुचरो भव तस्य सेवको
भवेत्यर्थः, यथा मां पीडयसि तथा तमपि पीडयेति त्वतिवास्तव्यादयोग्यत्वाच्च
लाभवाधि ; सन्त्यग्ं विना मुखाविष्काराभावेनाल्परूपत्वेन हीनत्वादनुचरलोक्तिः ।
मलयानिल ! समुत्करणादीक्षामुरो ! यथेच्छं वह, यथेष्टवहनात् सोऽप्युत्कृष्टतो
भविष्यतीत्यभिप्रायात् प्रार्थना, [प्रार्थनायां लोट्] । मे प्राणा अपगताः,
[वर्तमाने ततः] (“पुंसि भूमासवः प्राणाः” इत्यमरः) ।

शिशिरघनसाररसनिम्नगाकूलपुलिने, क्षणमतिस्तुङ्घिनमलयज-
रससरित्परिसरे, क्षणमरविन्दकाननपरिवारितसरस्तटविटपि-
च्छायासु, क्षणमनिलोज्जासितदलेषु कदलीकाननेषु, क्षणं
कुसुमशय्यासु, क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु, प्रलयकालोदितद्वादश-
रविकिरणकलापतीव्रविरहाम्निदह्यमानामतिक्रशां विप्राणामिव
तनुं विभ्रती, प्रचलदमन्दमन्दरान्दोलितदुग्धसिन्धुतरलतरङ्ग-
च्छटाधवलहासच्छुरिताधरपङ्कवं तन्मुखारविन्दं, द्विजकुलमिव
श्रुतिप्रणयि तदीक्षुष्युगलं, सङ्गजसुरभिमुखपरिमलमात्रातु-
कामेव सुदूरविनिर्गता सा नासावंशलक्ष्मीः, कलङ्कमुक्तेन्दुकला-
कोमला पीयूषफेनपटलपाण्डुरा सा द्विजपङ्क्तिः, तददृष्ट-
चरमनङ्गमतिशयानं रूपं, धन्यानि तानि स्थानानि, ते च
जनपदाः, पुण्यानि नामाक्षराणि च तानि सुकृतभाञ्छि
यान्धमुना परिष्कृतानीति मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती, दिक्षु
विदिक्षु लिखितमिव, नभस्युत्कीर्णमिव, विलोचने प्रतिविम्बित-
मिव, चित्रफलके लिखित्वा पुरो दर्शितमिवेतस्ततो विलोकयन्ती
व्यतिष्ठत । X)

अनन्तरं परिजनप्रयत्नेनोष्कृतं कौवितं यस्यास्तादृशी सत्यतिशिशिरघन-
साररसनिम्नगाकूलपुलिनेष्वतिश्रीतक्षरपूरजलनदीतीरे पुलिनेषु, क्षणमतिस्तुङ्घिन-
मलयजरससरित्परिसरेष्वतिश्रीतचन्दनजलनदीषु, क्षणमरविन्दकाननपरिवारित-
स्तटसरस्तटविटपिच्छायासु, क्षणमनिलोज्जासितानि दलानि येषां तादृशेषु
कदलीकाननेषु, क्षणं कुसुमशय्यासु, क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु नलिनीदलसंस्तरेषु,
प्रलयकालोदितद्वादशरवीणां किरणकलापवत् तीव्री यो विरहानलसेन दह्यमाना-
मत एवातिक्रशां विप्राणां तनुमिव विभ्रती अर्थात् तनुमिति, मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती
दिक्षु लिखितमिवेत्यादौतस्ततो विलोकयन्ती व्यतिष्ठतेत्यन्वयः । मुखकोतनरूपं
चतुर्थीं दशां प्रचलदित्यादिना वर्धयति । प्रचलदमन्दो मन्दरसदान्दोलितः कल्पितः,
दुग्धसिन्धुसल तरलतरङ्गच्छटाधवलसो हासो हासः, तेन कुरितमधरपङ्कवं यथा
सुहृदं तन्मुखारविन्दं कन्दर्पकीपुसुखमननम् । द्विजकुलमिव ब्राह्मणसमूहमिव

अथ तस्याः सारिका तमालिका नाम तत्सखीभिः सह-
लोच्य कन्दर्पकेतोर्भावमाकलयितुं प्रस्थिताऽऽगता च मयैव
सार्द्धमत्रैव तरोरधस्तात् तिष्ठति” इत्युक्त्वा विरराम ।

अथ मकरन्दः सहर्षमुत्थाय तमालिकां विदितवृत्तान्ता-
मकरोत्; सा च कृतप्रणामा मकरन्दाय पत्रिकासुपानयत् ।
अथ स तां स्वयमेवावाचयत् ।

“प्रत्यक्षदृष्टभावाऽप्यस्थिरहृदया हि कामिनी भवति ।

स्वप्नानुभूतभावा द्रढयति न प्रत्ययं युवतिः ॥”

वंशमिव वा, स्मृतिर्वेदः कर्णश्च, तत्र प्रणयि प्रणयवत्, तदीक्षययुक्तम् । सहजेति
कलङ्कमुक्तेति स्पष्टम् । अनङ्गमतिग्रथानं तदनिर्वचनीयं, उपमदृष्टचरम् । [भूतपूर्वं
चरत्] धन्यानि तानि स्थानानि, ते च जनपदाः, यत्र स वसतीति शेषः । तानि
नामाचराण्यभिधानवर्णानि, सुकृतभास्त्रि पुष्पानि, शान्त्यमुना परिष्कृतान्यलङ्कृतानि,
इति परिभाषयन्ती चिन्तयन्ती, दिक्षु विदिक्षु लिखितमिव, नभस्याकाशे, उत्कीर्णमिव
विकीर्णमिव, विलोचने प्रतिविम्बितमिव, चित्रफलके लिखित्वा पुरो दर्शितमिवेतस्ततो
विलोकयन्ती, अननुभूतमपि सङ्कल्पेनावलोकयते ; तदुक्तं—“कामक्रोधभयोन्मादाचौर-
सर्पाद्युपद्रवात् । असत्यान्वपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥” इति, व्यतिष्ठत,
[“समवप्रविभ्यः स्याः” इति तङ्] ।

पत्रहारिणी दूतीयम् ; “कामिन्याः कामिनस्यापि सन्देशार्थां तु पत्रिकाम् ।
प्रापयत्यचिरेणैतामाहुः पत्रस्य हारिकाम् ॥” इति । अथ तस्याः सारिका तमालिका
नामेति प्रसिद्धौ, तत्सखीभिः सहालोच्य कन्दर्पकेतोर्भावं वासवदत्ताऽनुरागम्,
आकलयितुं प्रस्थिता मयैव सार्द्धं सह, आगता चात्रैव तरोरधस्तात् तिष्ठतीत्युक्त्वा
विरराम ।

अथ शुक्लवाक्यश्रवणोत्तरं, मकरन्दः सहर्षमुत्थाय तमालिकां विदितो वृत्तान्तो
यस्मात्सादृशीमकरोत्, सा च तमालिकाऽपि, कृतप्रणामा सती मकरन्दाय पत्रिका-
सुपानयत् । अथ स मकरन्दः, तां पत्रिकां, नवि सत्येतावन्मात्रमपि प्रयासोऽस्य
मा भूदित्यभिप्रायात् स्वयमेवावाचयत् ।

प्रार्थयन् आह । प्रत्यक्षं दृष्टो भावः पुरुषाभिप्रायोऽनया तादृश्यापि कामिनी

तच्छ्रुत्वा कन्दर्पकेतुरमृतार्णवमग्न इव सर्वानन्दानामुपरि
वर्त्तमानो मन्दमुत्थाय प्रसारितबाहुयुगलस्तमालिकामा-
लिलिङ्ग । अथ तथैव साहं किं करोति ? किं वदति ? कथ-
मास्ते ? इत्यादि सकलं वासवदत्तावृत्तान्तं पृच्छंस्तत्र तां निशां
दिवसमप्यतिवाह्य कन्दर्पकेतुश्चाल । अत्रान्तरे भगवानपि
मरीचिमाली तं वृत्तान्तमिव कथयितुं मध्यमलोकमवततार ।

अथ वासरताम्रचूडचूडाचक्राकारः, चक्रवाकचक्र-
सङ्ग्रामितसन्तापतयेव मन्दिमानमुदहन्, मन्दारस्तवकसुन्दरः,
सिन्दूराहतसुरराजकुम्भिकुम्भविभ्रमं विभ्राणः, ताण्डवचण्ड-
वेगोच्छलितधूर्जटिजटाजूटकूटबन्धबन्धुरविकटवासुकिभोगमणि-
ताटङ्गसनाभिमण्डलः, सन्यासन्धिनीसरसयावकपटचारुः,
वारुणीवारविलासिन्यरुणमणिकुण्डलकान्तिः, कालकरवाल-
कृतवासरमहिषस्कन्धचक्राकारः, मधुपूर्णकपालपात्रमिव
कालकपालिनः, अम्लानकुसुमस्तवक इव नभःश्रियः, गगना-
शोकतरुस्तवक इव, कनकमयदर्पण इव प्रतीचीविलासिन्याः,
भगवान् दिनमणिसरमाणवपयसि तरलतरङ्गवेगोच्छलित-
विद्रुमविटपाकृतिर्ममज्ज ।

इति यतः, अस्मिन् हृदया मय्यनुरक्त एवासावित्यनियत्तावृत्ता, भवति, स्वप्रागुभूत-
भावा युवतिः प्रत्ययं स्वप्रदृष्टं स्वानुरक्तत्वनिश्चयं, न दृढयति न दृढीकरोतीत्यर्थः,
प्रत्यक्षदृष्टे यत्रानिश्चयस्तत्र परोक्षे का वार्त्तेति भावः । काव्यार्थापत्तिरलङ्कारः,
“कैमुल्लेनायंसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” इति । आर्या रुन्दः, “लक्ष्यैतत् सप्त
गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमाख्यायाः ॥
षष्ठे द्वितीयलात् परके ज्ञे मुखलाच्च सयति पदनिधमः । चरमेऽर्धे पञ्चमके
ज्ज्यादिह भवति षष्ठो लः ॥” इति लक्षणात् ।

तच्छ्रुत्वेति स्पष्टम् । अथ तथैवेत्यपि स्पष्टम् । अत्रान्तरे भगवान् मरीचि-
माल्यपि वृत्तान्तं वासवदत्तावृत्तान्तं, कथयितुमिव मध्यमलोकं भूलोकम्, अवततार ।

अथ परमार्णवपयसि समज्जेति सन्तुष्टः । वासवमेव ताम्रचूडस्तत्र चूडा-

क्रमेण च रजोविलुठितोत्थितकुलायार्थिपरस्परकलह-
विकलकलविहङ्गकुलकलकलवाचासशिखरेषु शिखरिषु, वसति-
काङ्क्षेषु ध्वाङ्क्षेषु, अनवरतदह्यमानकालागुरुधूपपरिमलोद्गारेषु
वासागारेषु, दूर्वाऽञ्चिततटिनीतटनिविष्टविदग्धजनप्रस्तूयमान-

चक्राकारः । चक्रमङ्गाणां चक्रं समूहः, तत्र सङ्क्रान्तः सन्तापी येन तद्भावः,
तथैव मन्दिमानमल्यतेजस्वम्, उदङ् । मन्दारस्तवकसुन्दरः । सिन्दूरेणाहतो-
ऽभिभूतः, क्रादितः, यः सुरराजकुम्भकुम्भसद्विभ्रमं तदाकारत्वादल्येकत्वान्नास्तीति
विशिष्टममं विद्यासं च, विभाषः । [पूर्ववार्थेऽन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र भृञ्] (“दिपावि-
युप्तं सुतिकुम्भसोमजाः” इति हारावली) । द्वावचखलवेगेनीच्छलितेन धूर्जटि-
जटाजूटकूटबन्धेन बन्धुर उन्नतानतः, अत एव विषमविन्यासो यो वासुकिस्तस्य
भीममणिः फणामणिः, स एव ताटङ्गः स्त्रीणां कथंभूषणं, तत्सनाभिस्तुल्यरूपः,
मण्डलो यस्य सः ; वर्तुलत्वाद्ये ताटङ्गरूपकं, (“बन्धुरं तून्नतानतम्” इत्यमरः) । सन्ध्येव
सन्धिव्यक्तालदुग्धा उवाक्रान्ता वा गोः, तस्याः सरसयावकपटवशातः ; “पीनाया-
स्यातिदुग्धाया गोः शृङ्गाराय मानवाः । रक्षयन्ति शिरोदेशमन्यच्च बहुधा किल ॥”
कश्चिद्यावकपटलेति पाठः ; अस्मिन् पाठे—यावकपटलशब्देन यावकपटलनिव
यावकपटलं लोकाप्रसिद्ध-“मैहदी” इति पत्रविशेषं रक्षयन्ति लोकां विवक्षितम् ; (“सन्धिनी
तु उवाक्रान्ताकालदुग्धगवोः स्मृता” इति विश्वप्रकाशः) सन्ध्यापुरन्धीति पाठः सुगमः ।
अन्यथेव वारविद्यासिनी तस्या चक्षुषमणिकुण्डलवत् कान्तिरस्य सः । कालचर-
वालेन कृतश्चित्रः, वासरमहिषस्तन्वत्तश्चक्राकारः (“करवालः कृपायवत्”
इत्यमरः) । कालचरपालिनी मधुपूर्णकपालपात्रमिव । गमःश्रियोऽज्ञानकुसुमस्तवच्च
इव, तत्कीदृगायेति भावः । गगनमेवाशोकतरुस्तस्य सवक इव । प्रतीचीविद्यासिन्धाः
जनकमयदर्पणं इव । हिममणिभंगवांसरमाचं वपयसि ममज्ज ।

क्रमेण भगवतो सन्ध्या समदृश्यतेत्यन्वयः । पूर्वोक्तोविलुठितानि पञ्चादृक्कि-
तानि कुलायार्थोत्थित एव परस्परकलहविकलानि कलविहङ्गकुलानि तेषां कलकलीक
वाचाकानि शिखराण्यपि तेषां तादृशेषु शिखरिषु वक्ष्येसु सन्तु ; (“कलविह-
चिन्मृदो गृहणीको उवाचचः” इति हारावली । “शिरोऽयं शिखरं वा ना” इति
सुहृन्मन्त्रोऽमरः) । वक्ष्येति वाचकान्तः, काङ्क्षेया तेषां तादृशेषु, ध्वाङ्क्षेषु वाच्येषु ।

काव्यकथाश्रवणोत्सुकशिशुजनकलकलनिवारणक्रुद्धेषु हृदेषु,
आलोलिकातरलरसनाभिः कथितकथाभिर्ज्वरतीभिरतिलघुकर-
तालजनितसुखे शिशयिषमाणे शिशुजने, विरचितकन्दर्पमुद्रासु
चुद्रासु, कामुकजनानुबध्यमानदासोजनविविधाश्लौलवचनश्रुति-
विरसीकृतमन्यावन्दनोपविष्टेषु शिष्टेषु, रोमन्यमन्यरकरङ्ग-
कुटुम्बकाध्यास्यमानम्रदिष्टगौष्ठौनपृष्ठास्वरण्यस्थलीषु, निद्रालु-
द्रोणकुलकलितकुलायेषु कानननिकायेषु, कापेयविकलकपि-
कुलेष्वाश्रमतक्षु, निर्जिगमिषति जरत्तरुकोटरकुटीर-
कुटुम्बनि कौशिककुले, तिमिरतर्जननिर्गतासु दहनप्राविष्टदिन-
करकरशिखास्त्रिव प्रस्फुरन्तीषु दीपलेखासु, मुखरितधनुष

जनवरतेति स्पष्टम् । कूर्माभिरचितं यत् तटिनीतटं तव निविष्टविदग्धजनैः
प्रसूयमानानां काव्यकथानां श्रवणोत्सुकाः, अत एव शिशुजनकलकलनिवारणार्थं
क्रुद्धास्तादृशेषु हृदेषु । आलोलिकायां बालानां निद्रार्थं क्रियमाणे “हरलोख” इति
लोकप्रसिद्धे मुखध्वनिविशेषे, तरला रसना जिह्वा यासां ताभिः, कथितकथाभि-
र्ज्वरतीभिरतिलघुकरतालजनितसुखे शिशयिषमाणे श्रयितुमिच्छौ, शिशुजने,
तदुक्तम्—“आलोलिका मुकुलिका सलिलमुखघण्टिका” इति । विरचिता
कन्दर्पमुद्रा प्रसाधनं यामिनासु, चुद्रासु वेश्यासु, (“चुद्रा वेश्यानटीकण्ट-कारिका-
सरवासु च” इति विश्वप्रकाशः) । कामुकेति स्पष्टम् । रोमन्येन चरितकाव्य
पुनश्चक्षणेन, मन्यरेण कुरङ्गकुटुम्बकेनाध्यास्यमानं सदिष्टं सदुत्तरं, गौष्ठौनानां
भूतपूर्वगोष्ठानानां, पृष्ठं पृष्ठवत् पृष्ठं यासु तादृशीप्वरण्यस्थलीषु सतीषु, (“गोष्ठं
गोष्ठानकं तत्तु गोष्ठोभं मृतपूर्वकम्” इत्यमरः) । निजकुलकुलं काककुलं, तेन
कलितकुलायेषु व्याप्तगोष्ठेषु, कानननिकायेषु काननसमूहेषु, (“निकायस्तु पुमान्
सत्ते सधर्मिप्राप्तिसंज्ञतो” इति विश्वप्रकाशः) । कपिकुलं कपिकर्म, तेन विकलानि
कपिकुलानि येषु तेष्वश्रमतक्षु, [“कपिशालोदंक्”] । कुरङ्गकुला विरलनटवाणां,
कोटरा निष्कुहाः, ते एव कुटीराणि तेषु कुटुम्बनि कुटुम्बवति, कौशिककुले
निर्जिनमिषति निर्मिषति, (“निष्कुडः कोटरं वा ना” इति “वाचः कुटी”
इति च इयोरप्यमरः) [“कुटीरमोयुष्माभ्यो रः” इत्यस्यत्वे रः] । तिमिरतर्जनाद्यं

वर्षति शरनिकरमनवरतमशेषसंसारश्रेमुषीमुषि मकरध्वजे,
 सुरतारम्भाकल्पशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषां
 भुजिष्याजने, सैरिन्ध्रीबध्यमानरशनाकलापजल्पाकजघनस्थलीषु
 जनीषु, विश्रान्तकथाऽनुबन्धतया प्रवर्तमानानेकजनगृहगमन-
 त्वरेषु चत्तरेषु, समावासितकुक्कुटेषु निष्कुटेषु, कृतयष्टि-
 समारोहणेषु बर्हिणेषु, विहितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु गृहस्थेषु,
 सङ्कोचोदञ्चदवाञ्चत्केसरकोटि-सङ्कुट-कुशेशय-कोशकोटर-कुटीर-
 शायिनि षट्चरणचक्रे, अथानेन वर्त्मना भगवता भानुमता
 समागन्तव्यमिति सर्वपट्टमयैर्वसनैरिव मणिकुट्टिमालिरिव
 विरचिता वरुणेन, कालकृत्तस्य दिवसमहिषस्य रुधिरधारेव,

निर्गतास्त्रिव दहनप्रविष्टदिनकरकराणां किरणानां, शिखासु प्रस्फुरन्तीषु दीपलीखासु,
 “सौरं तेजः सायमग्निं सङ्कुमते” । “आदित्यः सायमग्निं प्रविशति” इत्यादिश्रुतिः ।
 सुखरितधनुषि [समासान्तविधेरनित्यत्वान्नानङ्] शरनिकरं वर्षति, अनवरत-
 मशेषसंसारश्रेमुषीमुषि सकलसंसारमतिहारके, मकरध्वजे, (“धीः प्रज्ञा श्रेमुषी
 मतिः” इत्यमरः) । सुरतारम्भकल्पेन वेशेन, शोभिनि शम्भलीनां कुट्टनीनां,
 भाषितं वचनं, भजति तादृशि, भूषां भजति भुजिष्याजने प्रेष्याजने, (“आकल्पवेशो
 जेपय्यम्” । “शम्भली कुट्टनी समे” । “नियोज्यकिङ्करप्रेष्य-भुजिष्यपरिचारकाः”
 इति विश्वप्यमरः । “भुजिष्या प्रेष्यमात्रे स्यात् स्वतन्त्रायामपि श्रुता” इति
 धरणिः) । सैरिन्ध्रीमिवध्यमानरशनाकलापेन काञ्चीकलापेन, जल्पाकजघनस्थलीषु
 जनीषु बधूषु, (“सैरिन्ध्री परवेश्मस्य स्ववशा शिल्पकारिका” । “स्राज्जल्पाकस्तु
 वाचाक्षः” इति दयोरप्यमरः । “जनी सीमन्तिनीबध्वोरुत्पत्तौ च जनिमन्ता” इति
 विश्वः) । विश्रान्तकथाऽनुबन्धतया प्रवर्तमानानेकजनेषु गृहगमनत्वरा येषु तेषु
 चत्तरेष्वङ्गेषु, (“चक्रं चत्तराजिरे” इत्यमरः) । निष्कुटेषु गृहारामेषु, समा-
 वासितकुक्कुटेषु, (“गृहारामास्तु निष्कुटाः” इत्यमरः) । बर्हिणेषु मयूरेषु, कृत-
 यष्टिसमारोहणेषु, (“मयूरो बर्हिणो बर्ही” इत्यमरः) । गृहस्थेषु विहितसन्ध्या-
 समयव्यवस्थेषु । सङ्कोचेति स्पष्टम् । अथानन्तरं, वरुणेनानेन वर्त्मना भानुमता
 समान्यमिति सर्वपट्टमयैर्वसनैर्मणिकुट्टिमालिर्मणिकुट्टिमूलिरिव, रचिता, (“कुट्टिनीऽक्षी

विद्रुमस्ततेवाम्बरमहार्णवस्य, रक्तकमलिनीव गगनतडागस्य,
काञ्चनसेतुरिव कन्दर्पगमनस्य, मञ्जिष्ठारागारुणपताकेव
गगनहर्म्यतलस्य, लक्ष्मीरिव स्वयंवरपरिगृहीतपीताम्बरा,
भिन्नुकीव तारानुरक्ता रक्ताम्बरधारिणी, भगवतो सन्ध्या
समहृष्यत ।

अथेन च क्षणदारागरचनाचतुरासु सन्ध्याशिष्यास्त्रिव
वेश्यासु, तुलाधारशून्यायां पण्यवीथ्यामिव दिवि, घनघटमान-
दलपुटासु पुटकिनीषु, तिमिरप्रतिहस्तकेष्विव तत इतः
परिभ्रमत्सु कमलसरसि मधुकरेषु, विकलकुररीकृतच्छलेन
रविविरहविधुरासु विलपन्तीष्विव सरोजिनीषु, गणके इव
नक्षत्रसूचके प्रदोषे, हरकण्ठकाण्डकालिमसनाभि, दैत्यबल-

निबद्धा भूः" इत्यमरः) । कालकृतेत्यादि अष्टम् । लक्ष्मीरिव स्वयंवरपरिगृहीतः
पीताम्बरो विष्णुर्यथा ; पक्षे—पीताम्बरं पीतनभः । भिन्नुकीव तारायां देवतायाम्,
अनुरक्ता, रक्ताम्बरधारिणी रक्तवस्त्रधरा ; पक्षे—तारा नक्षत्राण्यनुरक्ता यस्याम्,
[आहिताग्न्यादिः] रक्तमम्बरमाकाशो यस्याम् ।

अथेन गणके इव नक्षत्रसूचके प्रदोषे तिमिरमकुलतेत्यन्वयः । अथेन राविः,
तस्या रागरचना तत्र चतुरासु सन्ध्याशिष्यास्त्रिव वेश्यासु ; पक्षे—क्षणदा आ-
साकल्येन, रागा भैरवादयः, तेषां रचना यथायथं स्वरयामसूक्ष्मासहितं गानं, तत्र
चतुरासु ; यथा—क्षणदानां स्वमुखप्रदानाम्, आ साकल्येन, रागरचना प्रीतिरचना,
तत्र चतुरासु । तुलाधारा वणिजः, तैः शून्यायां पण्यवीथ्यामिव दिवि ; पक्षे—तुला
राशिराधारो येषां ते चन्द्रादयः, तैः शून्यायाम् ; तथा च माघः,—“अविभाष्यतारक-
मदृष्टद्विमद्युतिविम्बमस्तमितभानु नभः । विगतोरुतापमतमिस्त्रमभादपदोषतेव विगुणस्य
गुणः ॥” इति, (“तुलाधारस्तुलाराशौ भवेद्वाणिजकेऽपि च” इति विश्वः) । कर्म
निविडं, घटमानदलपुटासु पुटकिनीषु कमलिनीषु ; राजादेर्योग्यस्यापदि विपणिनी
विपणमपसारयन्ति, सश्रीकाश्च सुदारपिधानमाचरन्तीति लोकव्यवहारो ध्वनितः,
“हरताम्” इति भाषायां, (“नालीकिनी पुटकिनी विपणालिम्ब पद्मिनी”
इत्युत्पत्तिः) । कमलसरसि तिमिरप्रतिहस्तकेष्विवेतस्ततो भमरेषु परिभ्रमत्सु,
(“प्रतिहस्तकोऽपरहस्तकः”) “गुमास्ता” इति भाषायाम् ; [संज्ञायां कर्मा]

मिव प्रकटतारकं, भारतसमरमिव वर्द्धमानोन्नतकलकलं,
 धृष्टद्युम्नवीर्यमिव कुण्ठितद्रोणप्रभावं, नन्दनवनमिव सञ्चर-
 त्कौशिकं, कृष्णवर्त्मवाखिलकाष्ठापहारकं, सगर्भमिव घनतर-
 पाषाणकर्करासु गिरितटीषु, सचक्षुरिव सिंहमयनदीधिति-
 च्छटाकपिलेषु सानुषु, सजौवमिव तमोमणिभिः, संवर्द्धित-

मालिन्येन सम्यात् प्रतिहस्ततोत्प्रेक्षणम् ; प्रभौ पराभूते शुद्धः परहस्तदारादीन् समया
 स्त्रमृगान् लक्ष्मीनिष्ठयया प्रेषयत्येवेति लोकप्रसिद्धो ध्वनितः । कृष्णवर्त्मवाखिलकाष्ठापहारकः
 एव विकलकुरुरोरुतच्छलेन पक्षिविशेषशब्दमिवेण, विलपन्तोष्विव सरोजिनीषु ।
 मृगमिव देवके इव, नक्षत्रसूचके शुभाशुभकार्योपयोग्याश्वत्यादिनक्षत्रसूचके ; पक्षे—
 नक्षत्राणि ताराः, तत्सूचके द्योतके, प्रदीपे, (“देवज्ञगणकावपि” इत्यमरः) । कृष्ण-
 कण्ठशार्ङ्गं गलस्तम्भः, तत्काञ्चिमसनाभि । दैत्यवल्गुमिव प्रकटः श्रेष्ठः, तारको
 दैत्यविशेषो यव ; (“काण्डं चावसरे बाणे नाले स्तम्भे च शाखिनाम् । स्तम्भे रक्षांस-
 च” इति भरणिः) पक्षे—प्रकटतारका भौमादिनक्षत्राणि यव, तथा च माघः,—
 “सर्वतुल्यवाङ्मयं दृष्टंऽपि न यः स तमो तमोभिरधिगम्य तताम । द्युतिमयह्रीद-
 यदगमो लघवः प्रकटीभवन्ति मालिनाग्रयतः ॥” भारतसमरमिव वर्द्धमान उन्नतकल-
 कलवीर्यमिव धृष्टद्युम्नकुनिपुवस्त, कलकली यव ; पक्षे—उन्नतः पेशकाः, (“उन्नतः
 कुम्भेर्द्वेऽपि पेशके जन्मभेदिनि” इति विश्वः) [सङ्ग्रामे प्रयोजनयोग्य इत्यर्थः] ।
 धृष्टद्युम्नवीर्यमिव द्रुपदपुत्रवीर्यमिव, कुण्ठितो द्रोणस्याचार्यस्य, प्रभावो येन ; पक्षे—
 कुण्ठितो द्रोणाणां काकानां, प्रभावो यव, (द्रोणो ना दग्धकाके स्थादश्वत्याम्नो
 गतावपि” इति रुद्रः) । नन्दनवनमिवेन्दवनमिव, सञ्चरन् कौशिक इन्द्रो यव ;
 पक्षे—कौशिका उलूकाः, (“कौशिकः पेशके शक्रे विश्वामित्रे च कौशिकः” इति
 विश्वः) । कृष्णवर्त्मवाखिलकाष्ठानामित्यनानाम, अपहारकम् ; पक्षे—काष्ठा दिशः,
 तासामपहारकमाच्छादकम् ; यदा—कृष्णवर्त्मनमिव दुराचारमिव, चखिलकाष्ठा-
 नामाखिलोत्प्रेक्षणम्, अपहारकं माशकं, (“कृष्णवर्त्मा हुताग्ने स्थादुराचारे विधत्ते” ।
 “काष्ठा ठाकडरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थादृशि ध्यानभावे च काष्ठमाख्यात-
 नित्यने ॥” इति विश्वप्रकाशः) । सगर्भमिव समत्त्वमिव, अधिकमिति यावत्,
 कञ्चित् सगर्भमित्यपि पाठः, घनतराः पाषाणाः कर्करासु यव तासु गिरितटीषु,
 “काकर” इति मात्रायाम् । सचक्षुरिव सिंहमयनदीधितिच्छटाकपिलेषु सानुषु ;

भिवाग्निहोत्रधूमलेखाभिः, मांसलितमिव कामिनौकेशपाश-
संस्कारागुरुधूमपटलैः, उद्दीपितमिव घनतरलीनमधुकर-
पटलमेचकितपेचकिकपोलतलदानधाराश्रीकरैः, पुष्पीकृतमिव
वितततमालमालाच्छायासु, लीयमानमिव कज्जलश्यामभोगि-
भोगेषु, प्रावरणमिव रजनीपांशुलायाः, पलितौषधमिव वृद्ध-
वारविलासिन्याः, अपत्यमिव रजन्याः, सुहृदिव कलिकालस्य,
मित्रमिव दुर्जनहृदयस्य, बौद्धदर्शनमिव प्रत्यक्षद्रव्यमपङ्गुवानं,
तिमिरं व्यजृम्भत ।

सुप्तसिंहेति पाठस्तु भ्रामकत्वादुपेक्षितः । तमोमणिभिर्व्योतिरिङ्गणैः, सजीवमिव,
इतस्ततो भ्रमणादिति भावः, (“ध्वान्तोन्मेषखद्योतस्तमोमणिर्व्योतिरिङ्गणः” इति
व्याङ्गिः) । अग्निहोत्रधूमलेखाभिः संवर्द्धितमिव । कामिनीकेशपाशसंस्काराद्यंमगुरु-
धूमपटलानि तैर्मांसलो बलवान्, तद्वदाचरितमिव, [सिद्धादित्वाङ्गः] (“बलवान्
मांसलोऽंशुलः” इत्यमरः) । घनतरं निविडतरं, लीनानामुपविष्टानां, मधुकराणां
पटलैर्मेचकितानां श्यामवदाचरितानां, पेचकिनां गजानां, कपोलतलदानधारा-
श्रीकरैरुद्दीपितमिव, (“उल्के करिणः पुच्छ-मूलोपास्ते च पेचकः” । “काल-
श्यामलमेचकाः” इति इयोरप्यमरः) प्रौढोक्तिः । कज्जल- या तमालमाला
तच्छायासु पुष्पीकृतमिव । कज्जलश्यामभोगिभोगेषु संपंशरीरेषु, लीयमानमिव ।
रजनीपांशुलाया रात्रौ कणाभिसारिकायाः, प्रावरणमिव, (“स्त्रैरिणी पांशुला
च स्यात्” इत्यमरः) । वृद्धवारविलासिन्याः पलितस्य जराकृतकेशश्रीकृतस्य,
औषधं तन्निवारकमिव, अत्यतमस्य केशानां विशेषानुपलम्भादिति भावः, पलितं
वेष्टानां जीविकाभङ्गहेतुरिति ता एव वर्णिताः, (“पलितं जरसा श्रीकृतं
केशादौ” इत्यमरः) । रजन्या रात्रेः, अपत्यमिव, तत उद्भूतत्वादिति भावः ।
सुहृदिव, सदाचारनाशकत्वान्मालिन्याश्च साम्यात् सुहृत्वम् । दुर्जन-
हृदयस्य मित्रमिव । बौद्धदर्शनमिव बौद्धशास्त्रमिव, प्रत्यक्षमपि चक्षुरिन्द्रियनोचरमपि,
न तु परमाख्यादिबदतीन्द्रियं, द्रव्यमपङ्गुवानं, सर्वं ज्ञानमयं जगदिति मन्त्र-
मानास्ते—“सूर्याचन्द्रसमौ ल्योम ताराचक्रं वसुन्धरा । सरितः सामराः श्रेष्ठा-
श्चित्तस्यैव विभूतयः ॥” इति प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमन्यथयति ।

मुदितमिवातिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले, फलित-
मिवातिमान्द्रवञ्जलच्छदविततमालतमालकानने, स्फुरित-
मिवातिकान्तकान्ताजनघनतरकेणपाशसंहतौ, मिलितमिवेन्द्र-
नीलमणिरश्मिभिः, अतिशयमांसलं तम इवावटतटाटवौषु,
माटोपमिव स्फुटपाटवोत्कटप्रकटविशङ्कटकुटजविटपोत्कट-
विनटितषट्पदालिषु, घनतरघोरघञ्जरविषधरभागभासुरं,
मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनजर्जरं तमः ।

निशाकरारम्भसमये इव सङ्कुचत्कुवलयव्याजेन विरचिता-
ञ्जलिपुटे नतिमति तमोतिमिरे चक्षणेन च सम्याताण्डवाडम्बरो-
च्छलितमहानट-जटाजट-कूटकुटिलविवर-विवर्तित-जङ्गुकन्या-
वारिधाराविन्दव इव विकोणीः, दुर्धरधरणिभारभरभुग्नभोम-

अतिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले मुदितमिव छटमिव । अतिमान्द्रवञ्जल-
प्रवविततमालतमालकानने फलितमिव । अतिकान्तकान्ताजनघनतरकेणपाशसंहतौ
स्फुरितमिव । इन्द्रनीलमणिरश्मिभिर्मिलितमिव । अतिशयमांसलं तमः अवटा
शशीः, तटा अटव्यय तवोत्पन्नामव, (“अवटः स्यात् खुले गर्ते कूपे कुडकगोविनि”
इति विश्वप्रकाशः) । स्फुटं पाटवं पटुत्वं, तेनोत्कटमुदयः, प्रकटा व्यक्तः, विशङ्कटी
महान्, यः कुटजविटपत्तवोत्कटविनटितषट्पदालिषु साटोपमिव सावष्टभमिव ;
(“विकटः सुन्दरं भोक्ता विलासविकरालशोः” इति विश्वप्रकाशः । “विशङ्कटं
बृष्टं कुडक” इत्यमरः) । घनतरं घोरं भयानकं, घञ्जरी भञ्जकः, यो विषधरस्तङ्गो-
महासुरमः ; (“घोरं भोमं भयागकम्” । “भञ्जका घञ्जरोऽघरः” इत्यमरः)
[“सुवन्दः काष्ण्यः”] । मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनेन गर्जरं शिथिलावग्रवं
जमः ; मदमत्त इति विशेषणं जगामा ताकण्युद्योतनाय, तच्च दन्तयोः प्रेत्याय ।

निशाकरारम्भसमये चन्द्रादशरम्भसमये, सङ्कुचत्कुवलयव्याजेन विरचिताञ्जलिपुटे
इव, अत एव नतिमात नमे, तमोतिमिरे सति चक्षणेन तारका व्यराजन्तेत्यन्वयः ।
पुटे तमःप्रारम्भे ता एव वार्यताः, इदानीं चन्द्रादशप्रारम्भे इति न किञ्चिदसमञ्जसम् ।
अञ्जलिः साण्डवं दृढं, तन्नाडम्बरः समारम्भः, तेनोच्छलितं महानटस्य शशीः,
जटाजूटजूटकुटिलविवरे विवर्तिता या जङ्गुकन्या गङ्गा, तस्या वारिधाराविन्दवसौ

दिक्षतमातङ्गमण्डलकरपरिमुक्तशोकरच्छटा इव, अतिदवीयो-
नभस्तलभ्रमणखिन्नदिनकरतुरगवान्तफेनस्तवका इव, गगन-
महासरःकुमुदकाननसन्देहदायिन्यः, विश्वं गणयतो विधातुः
शशिकठिनीखण्डेन तमोमसौश्यामिऽजिने इव नभसि संसार-
स्यातिशून्यत्वाच्छून्यविन्द इव, वितता जगत्त्रयविजयविनिर्गतस्य
मकरकेतो रतिकरतलविकीर्णलाजा इव, गुटिकास्त्रगुलिका
इव पुष्पधन्वनः, वियदम्बराशिफेनस्तवका इव, रतिविरचिता
गगनाङ्गणे आतर्पणपञ्चाङ्गुलय इव, विकीर्णा व्योमलक्ष्मीहार-
मुक्तानिकरा इव, चन्द्रचिताचक्रादात्यावेगव्यस्ताः कामकीकस-
खण्डा इव, तिमिरोद्गमधूमधूमलसन्ध्याऽनलपरितप्तगगनमहा-

इव विकीर्णा विस्तृताः ; ("ताण्डवं नटनं नाट्यम्" इत्यमरः । "पाण्डुवरः
समारम्भे गजगर्जितपूर्वयोः" इति विश्वप्रकाशः) । कुम्भधरणिभारभरभुग्नभोमदिक्षत-
मातङ्गमण्डलं समूहः, तत्करैः गुण्डाभिः, परिमुक्ताः शोकरच्छटा चम्बुखणच्छटाः,
ता इव ; ("करो बध्नोपले पाणो गुण्डाप्रत्ययराशिसु" इति विश्वप्रकाशः) । अतिदवीयो
दूरं, नभस्तलं तत्र भ्रमणेन खिन्ना दिनकरतुरगासैवान्तफेनस्तवका इव ; ("दवीयश्च
दविष्ठं च मुदूरं" इत्यमरः) । कम्बमहासरसः कुमुदकाननसन्देहदायिन्यः, तुल्यत्वा-
दित्यर्थः । विश्वं गणयतो विधातुस्तमोमसौश्यामिऽजिने चर्मणीव, नभस्याकाशं,
ग्रशी चन्द्र एव, कठिनी खटिका, तथाः खण्डेन शकलेन, रचिता इति शेषः,
संसारस्यातिशून्यत्वात् नश्वरत्वेनेत्यर्थः, शून्यविन्द इव ; ("कठिनी खटिकायां
तु" इति विश्वप्रकाशः) । जगत्त्रयविजयार्थं विनिर्गतस्य मकरकेतोः कामस्य, रतेः
प्रियायाः, करतलविकीर्णलाजा इव । पुष्पधन्वनी गुटिकास्त्रं "गुलिल" इति
भाषायां, तस्य गुलिका इव, "गुरिया" "गोली" इति वा इयं भाषायाम् ।
त्रियदम्बराशिः फेनस्तवका इव । गगनाङ्गणे रतिविनिर्गता आतर्पणम् "आलिप्तम्"
इति भाषायां, तस्य पञ्चाङ्गुलयः "चुट्की" इति भाषायां, ता इव, उत्सवादावा-
तर्पणेनाङ्गुली रक्षयित्वा कुश्यादि रक्षयतीति सम्प्रदायः ; ("आतर्पणं च सौहित्ये
विद्यादालिम्पनेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः) । विकीर्णा विविताः, व्योमलक्ष्मी
हारमुक्तानिकरा इव । चन्द्र एव चिताचक्रं तस्मादात्यावेगेन व्यस्ता इतस्तत उत्पातताः,
कामकीकसखण्डाः कामाक्षिखण्डाः, ते इव, ("चिता चित्या चितिः स्त्रियान्" ।

स्थलीकटाहभृज्जमानलाजानुकारिण्य इव तारका व्यराजन्त ।
 ताभिः श्वित्रितमिव वियदशोभत । दीर्घोच्छ्वासरचनाकुलं सुश्लेष-
 वक्त्रघटनापटु सत्कविवचनमिव चक्रवाकमिथुनमतीवाखियत ।
 कमलिनौवन-सञ्चरणलग्न-मकरन्दविन्दुलुब्ध-मुग्ध-मधुकरमाला-
 शबलगात्रं, कालपाशेनेव मूर्त्तरामशापेनाकण्ठ्यमाणं, चक्रवाक-
 मिथुनं विजघटे । रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव
 द्विधा पपाट चक्रवाकमिथुनम् । आगमिष्यतो हिमकरदयितस्य
 पार्श्वे सञ्चरन्तौ कुमुदिन्या भ्रमरमाला दूतौवालक्ष्यत । तारका-

“कीदृशं कुण्डमस्य च” इति हयोरप्यमरः । तिमिरमेव धूमसेन धूमलः कण-
 लोदितः, सम्यैवानली वक्त्रः, तेन परितप्तो गगनमहास्थल्येव कटाहस्तव भृज्जा-
 मानलाजानुकारिण्यः, (“धूमधूमलो कणलोदितः” इत्यमरः) । ताभिस्ताराभिः,
 श्वित्रितं सञ्जातकुष्ठमिव, वियदराजत, (“कीदो मण्डलकं कुष्ठं श्वित्रः” इत्यमरः)
 श्वित्रितमिति पाठे—सञ्जातचित्रम् । दीर्घोच्छ्वासी दीर्घपरिच्छेदः, तद्रचनया चाकुलं
 व्याप्तम् ; यथा—दीर्घोच्छ्वासरचनानां कुलं गृहं, शोभनः श्लेषोऽलङ्कारो गुण-
 विशेषो वा, वक्त्रं हृन्दीभेदः, तद्रचनापटु सत्कविस्तत्काम्यमिव ; पक्षे—
 दीर्घोच्छ्वासस्य महीच्छ्वसनस्य, रचनया चाकुलं व्याकुलम् ; सुश्लेषवक्त्रघटना शोभनः
 श्लेष चालिङ्गनं यत्र तादृशी, वक्त्रघटना मुखसंयोजनं, तत्र घटु चक्रवाकमिथुन-
 मतीवाखियत, (“आख्यायिका परिच्छेद आशासोच्छ्वासकावपि” इत्युत्तरतन्त्रम् ।
 “कुलं जनपदे गृहे । सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम् ॥” इति
 विश्वप्रकाशः) “एकद्वयेण वाक्येन हयोर्भक्षणमर्थयोः । तन्त्रेण यत्स शब्दज्ञैः श्लेष
 इत्यभिप्रेक्षितः ॥” इति भोजराजः । “श्लिष्टमसृष्टशैथिल्यम्” इति गुणप्रकरणे दण्डी ।
 “वक्त्रं नाद्यावसौ स्यातामब्धयोऽनुष्टुभि ख्यातम्” इति केदारः । (“पटुस्तीक्ष्णोऽस्फुटे
 दक्षे निष्ठुरे निटयेऽपि च” इति रुद्रः) । कमलिनौवनसञ्चरणेलग्नमकरन्दविन्दुषु
 लुब्धा सटण्णा, मुग्धा रम्या, मधुकरमाला तथा शबलं चित्रं, गात्रं यस्य तत् ।
 कालपाशेनेव मूर्त्तरामशापेन चा सम्यक्, यथा रात्रौ न मिलतस्तथा कण्ठ्यमाणं
 चक्रवाकमिथुनं विजघटे विघटितम् । रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव
 चक्रवाकमिथुनं द्विधा पपाट, [घट पट गतो] । कुमुदिन्याः पार्श्वे सञ्चरन्तौ
 भ्रमरमाला आगमिष्यतो हिमकरदयितस्य चन्द्रप्रियस्य, दूतौवालक्ष्यत, [सञ्चरन्तौ-

व्याजादस्तङ्गतस्य दिवाकरस्य शोकादिव स्थूलाशुविन्दुभिः
ककुभो व्यरुदन् । भास्वतो निजदयितस्य विरहादभिनव-
किञ्चल्लकाराजिव्याजेन मुर्मुर इव नलिनी कोषहृदये जज्वाल ।
रविरश्मिभस्मितनभोवनमसौराशिरिव, श्रुतिवचनमिव परि-
हृतदिगम्बरदर्शनं, सद्यो द्रावितराजपट्ट इव, समुद्रप्रवाह
इव, शावरमन्धकारं व्यजृम्भत ।

क्षणेन च क्षणदाराजकन्यकाकन्दुकः, कन्दर्पकनकदर्पणः,
उदयगिरिबालमन्दारपुष्पस्तवकाकृतिः, प्राचीललाटतटकुङ्कुम-
विन्दुचक्राकारः, कनककुण्डलमिव नभःश्रियः, दिव्यबधू-
प्रसाधिकाहस्तस्रस्तालक्तकपटलमिव, गगनसौधकनककुम्भ इव,
प्रस्थानकनककलश इव त्रिभुवनविजयविनिर्गतस्य मकरकेतोः,

त्यत्र तृतीयान्तेन वीगाभावात् “ममस्तृतीयायुक्तात्” इति नात्मनेपदम्] । अस्तङ्गतस्य
दिवाकरस्य शोकात् ककुभस्ताराव्याजेन व्यरुदन् । कमलिनी कोषहृदये भास्वतो
निजदयितस्य विरहादभिनवकिञ्चल्लकाराजिव्याजेन मुर्मुर इव तुषानल इव, जज्वाल,
[“मुर्मुरस्तु तुषानले” इति वैजयन्ती] । रविरश्मिभस्मितनभोवनस्य मसौराशिरिव ।
श्रुतिवचनमिव वैदवाक्त्रमिव, परिहृतं दिगम्बरस्य बौद्धस्य, दर्शनं शास्त्रं येन तत् ;
पक्षे—दिगम्बरयोः दिगाकाशयोः, दर्शनं येन तत् । शार्ङ्गं शर्वरीसम्बन्धि, [शीवत्वेन
विवक्षायाम् । भवे तु ठञ् स्यात्] एवं शार्ङ्गस्य तमसो निहतय इत्यादयो
व्याख्याताः । तमो व्यजृम्भत ।

क्षणेन रजनीपतिरुदयमाससादित्यन्वयः । कन्दुका राजकन्या कन्दुको
गिन्दुकः, (“गिन्दुकः कन्दुकः” इत्यमरः) “गिन्दु” इति “गालमसुरिया” इति
भाषायाम् । कन्दर्पस्य कनकदर्पणो मुकुरः, (“दर्पणे मुकुरादर्भौ” इत्यमरः)
कनकपटं रक्तत्वेन सास्याद्यम् । उदयगिरिबालमन्दारपुष्पस्तवको मन्वमन्दारगुच्छकः,
तदाकृतिः, (“स्याद्गुच्छस्तु तवकः” इत्यमरः) बालपदमाकण्यातिशयाय ।
प्राचीललाटतटे कुङ्कुमविन्दुवक्रवदाकारो यस्य, (“यद्य कुङ्कुमम् । कश्मीर-
जम्बाप्रिशिखम्” इत्यमरः) । नभःश्रियः कनककुण्डलमिव कर्णवेष्टनमिव, (“कुण्डलं
कर्णवेष्टनम्” इत्यमरः) । दिव्यबधूनां प्रसाधिका तद्वत्तात् स्रस्तमलक्तकपटलमिव ।

कन्दर्पकार्तस्वरतूणमुखकान्तितस्करः, प्राच्यशैलशिखराग्रप्ररुढ-
जपाकुसुमच्छविः, स्वच्छकुङ्कुमपिण्डपूर्णपात्रमिव निशा-
विलासिन्याः, कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश इवाखण्डलाशाङ्गनायाः,
चौरसिन्धुरिव हरिणाधिष्ठितः, राम इव लक्ष्मणान्वितः, सुग्रीव
इव तारापतिः, सुराजिव रक्तमण्डलः, उदयारुणमण्डलः, रजनी-
पतिरुदयमाससाद । ततः कामिनोद्दयसङ्ग्रामित इव,
चकोराङ्गनानेवपुटपीत इव, रक्तकुमुदकोषलीढ इव, क्षीणतां
क्षणदाकृतो जगाम रामः ।

अनन्तरं शर्वरौव्रजाङ्गनाऽऽविष्कृतनवनीतस्वस्तिक इव,
कुसुमकेतोः मुखच्छायासुद्रितमुकुर इव, श्वेतातपत्रमिव मकर-
केतोः, दन्तपालिचक्रमिव वियन्महाऽसेः, श्वेतचामरमिव मदन-

गगनेति स्पष्टम् । प्रखानकनकेति च । कन्दर्पस्य कार्तस्वरतूणमुखकान्तेः सुवर्ण-
निषङ्गमुखशोभायाः, तत्कारीऽपहारकः, तच्छ्रेष्ठत्वादिति भावः, (“तूष्णीपासङ्ग-
तूष्णीरनिषङ्गाः” इत्यमरः) । प्राच्या भवः प्राच्यः शैलस्तच्छिखराग्रे प्ररुढं जपा-
कुसुमं तच्छविः, [“द्युपानपा” इति यत्] (“ओङ्पुष्पं जपापुष्पम्” इत्यमरः) ।
स्वच्छकुङ्कुमेन पिण्डं सान्द्रं, पूर्णपात्रमिव निशाविलासिन्याः, (“पिण्डं सान्द्रे
बले काले तूलेऽपि परिकीर्तितम्” । “पूर्णपात्रं वस्तुपूर्ण-पात्रे वङ्गावकेऽपि च”
इति इशोरपि विश्वः) कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश इवाखण्डलाशाङ्गनाया इन्द्रदिगङ्ग-
नायाः, (“आखण्डलः सहस्राक्षः” इत्यमरः) । चौरसिन्धुरिव हरिणा विष्णुना,
अधिष्ठितः ; पक्षे—हरिणेन । राम इव लक्ष्मणेनानुगतः ; पक्षे—लक्ष्मणा-
चिह्नेन । सुग्रीव इव तारा तन्नामिका स्त्री ; पक्षे—तारा नक्षत्राणि । सुराजिव
रक्तं मण्डलमनायादिसमूहो यस्य ; पक्षे—मण्डलं विश्वम् । उदयेनारुणं मण्डलं
विश्वं यस्य सः । ततः कामिनोद्दये सङ्ग्रामित इव । चकोराङ्गनाभिर्नेत्रपुटैः पीत
इव । रक्तकुमुदकोषैर्लीढ इवास्वादित इव । क्षीणत्वं जगाम क्षणदाकृतो रागसन्द-
मण्डलस्य लोहितम् ।

अनन्तरं यदपतिसन्दः, उज्जगाम । शर्वरौ व्रजाङ्गना गोपी, तस्या आविष्कृतः
नवनीतस्य स्वस्तिकचतुष्कनिभ, “चौक” इति भाषायां, (“नवनीतं नवोद्धृतम्”
इत्यमरः । “स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्कगुणभेदकोः” इति विश्वप्रकाशः) ।

महाराजस्य, बालुकापुलिनमिव निशायमुनायाः, स्फाटिक-
लिङ्गमिव गगनमहातापसस्य, अण्डमिव कालोरगस्य, कम्बुरिव
नभोमहार्णवस्य, चैत्यमिव मदनारिदग्धस्य मकरकेतोः, चिता-
चक्रमिव कलङ्काङ्गारशबलं सङ्कल्पजन्मनः, गगनगामिगङ्गा-
पुण्डरीकमिव, अम्बरमहार्णवफेनपुञ्ज इव, पारदपिण्ड इव
कालधातुवादिनः, राजतकलश इव दूर्वाप्रवालशबलः, कन्दर्परथ-
चक्रचारुः, अम्बरप्रासादस्य पारावत इव, उदयाचलचारुचूडा-
मणिरिव, ऐरावतलुप्तसिन्दूरकुम्भस्थलमिव, भग्नशृङ्गपुराण-
गोमुण्डखण्ड इव तारकाश्वेतगोधूमशालिनो नभःक्षेत्रस्य,

कुसुमकेतोर्मुखच्छायासुद्रिणो मुकुर इव । मकरकेतोः श्वेतातपसमिव । विद्यमहा-
ऽसेराकाशखड्गस्य, [पाखयतीति पालिः, पाख रक्षणे, एत्यतः, अथ ६ः] दन्तस्य
गजदन्तस्य, पालिर्गजदन्तमयः त्सरिति यावत् । मदनमहाराजस्य श्वेतचामरमिव,
(“चामरं तु प्रकीर्णकम्” इत्यमरः) । निशायमुनाया बालुकापुलिनमिव । ममन-
महातापसस्य स्फाटिकलिङ्गमिव पूजार्थं स्फाटिकमयशिवलिङ्गमिव । कम्बु- एवोरगः
कण्ठोरगः, तस्याण्डमिव । नभोमहार्णवस्य कम्बुरिव शङ्ख इव । मदनारिणा शिवेन,
दग्धस्य मकरकेतोश्चैत्यमिव, (“चैत्यमायतने बुद्ध-गृहे चादृश्यपादपे” इति विश्वः) ।
कलङ्काङ्गारः, यद्यपि “अङ्गारोऽलातमुत्सुकम्” इत्यमरः, साग्निकाङ्गमङ्गारः,
“अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते” इति प्रयुक्तं भवभूतिना, तथाऽपि निरग्न्याग्नि-
दग्धं श्यामं काष्ठमिहाङ्गारपदेन विवक्षितं योग्यत्वात्, “कोऽला” इति भाषायां,
तेन शबलं चिताचक्रमिव सङ्कल्पजन्मनः ; एतादृशेऽर्थे श्रीहर्षेण देशीय “इङ्गाल”शब्दः
प्रयुक्तः, “वितेनुरिङ्गालमिवायशः परः” इति) । ममनगामिगङ्गाया मन्दाकिन्याः,
पुण्डरीकमिव सिताम्भोजमिव, यदत्र वक्तव्यं तदग्रे वक्ष्यते । अम्बरं व्योमैव, महार्णव-
स्तत्फेनपुञ्ज इव । कालधातुवादिनः पारदपिण्ड इव । दूर्वाप्रवालशबलो राजत-
कलश इव, दूर्वाप्रवालेति कलङ्कसाम्यात् । कन्दर्परथचक्रचारुः । अम्बरमेव
प्रासादो राजगृहं, तस्य पारावत इव, (गृहप्रकरणे “प्रासादो देवभूभुजाम्” ।
“पारावतः कलशवः कपीतः” इति हयोरप्यमरः) । उदयाचलचारुचूडामणिः ।
ऐरावतस्य लुप्तसिन्दूरं मृत्सिन्दूरं, कुम्भस्थलमिव । श्वेतगोधूमैः, श्वेतत्वं तारासाम्यात्,
“काविश्री गोहं” इति भाषायां, शालिनः शोभमानश्च, नभःक्षेत्रस्य भग्नशृङ्गः, भग्न-

मलयजपिण्डपाण्डुरराजतपात्रमिव सिद्धाङ्गनाहस्तसस्तं, ग्रह-
पतिरुज्जगाम । यश्च पुण्डरीकं लोचनमधुकराणां, शयनीय-
सैकतमिव चित्तहंसानां, स्फाटिकव्यजनं विरहवक्त्रिणां, श्वेत-
शाणचक्रं मन्मथसायकानाम् ।

अत्रान्तरेऽभिसारिकासार्थप्रहितानां प्रियतमान् प्रति-
दूतीनां द्वयार्थाः सेव्याः सप्रपञ्चा विकारभङ्गुराः प्रवादा बभूवुः ।
तथा हि, अवस्तौक्यतमात्मानं नाकलयसि तत्त्वतः ? कान्त !

विषाणत्वं वर्तुलत्वार्थं, पुराण्यमररहितः, गोमुण्डखण्ड इव, सीमानिर्माणार्थं रक्षार्थं
वा क्षेत्रे गोमुण्डः समारोप्यते । सिद्धाङ्गनाहस्तात् सस्तं भट, मलयगेन घृष्टचन्दनेन,
पिण्डं चर्यम्, अत एवातिपाण्डुरं राजतपात्रं रोप्यपात्रमिव ; यदा—मलयजपिण्डेर्घृष्ट-
चन्दनगुटिकाभिः, पाण्डुरमित्यादि ; उभयत्र भ्रंशनवर्णनं चन्दनपङ्कविन्द्वो गुटिका
वा तारा विकीर्णा इति ध्वनयितुम् । लोचनमधुकराणां पुण्डरीकमिव ; वर्तुलत्व-
साक्षितसाभ्यर्थं विकासपर्यन्तमायहेतु कुमुदम्, एवं पूर्ववापि । चित्तहंसानां
शयनीयसैकतमिव शयनार्हसिकतामथदेश इव । विरहवक्त्रिणां स्फाटिकव्यजनं,
तत्सन्धकत्वादिति भावः, अत्र व्यजनं वर्तुलमग्निसन्धकं विवक्षितं, “छित्तनी”
इति भाषायाम् ।

अत्रान्तरे मानिनोमानपाटनपटुकुमुदिनोक्तोदयावसरे, अभिसारिकासार्थ-
प्रहितानां ज्योत्स्नाऽभिसारिकासमूहप्रेषितानां, दूतीनामन्योऽन्यसङ्घटनविरह-
निवेदनादिकर्मकुशलाणां, प्रियतमान् प्रति वक्त्रभान् प्रातः, द्वयार्था उपालम्भाऽऽवर्जन-
रूपार्थद्वयोपेताः, सेव्याः उपालम्भे, विकारेमन्दनविकारजन्याच्चतुर्वर्तिविशेषैः, भङ्गुरा
मानावस्थायामिव न केवलं पक्ष्वा एवापि तु किञ्चित्स्वापराधव्यज्ञा इत्यर्थः, आवर्जने
इदम् ; सप्रपञ्चा वक्तव्यादिसहिताः, प्रवादाः प्रकटवैदग्ध्याविशिष्टा वादाः, बभूवुः,
(“रतार्थिनी तु सङ्केतं याति सा साऽभिसारिका” इति रसरत्नहारः) । उपालम्भे
प्रत्यक्षश्लेषमयित्यादि स्वगुणं प्रकटयन्नाह, अवस्तौक्यतं कौपीनावशेषीकृतम्, [अनुदरा
कन्येतिवदल्पताऽव नञाऽर्थः, उक्तं च—“तस्मादृश्यतभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यविराधश्च नञ्यार्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥” इति] आत्मानं तत्त्वतो नाकल-
यसि ? न जानासि ? यथा धनलुब्धया काममन्त्रयां मलमङ्गकशीषी वधुपालितो-
ऽपवादितस्तथा तवापि सा नतिभंविष्यतीति वक्ति, आत्मानमित्यादि ; यदा—

स्त्रीणां कृतं कामंणादि कामं, [कृतमिति कजः कामंणि क्तः] तत्त्वतो नाकलयस्यत
 आत्मानमव रच ; यथा काममञ्जय्यां आत्मानमवन् रचन् स महर्षिर्मन्त्रीविः सेवक
 इव परिभामितस्तथा त्वमपि भूमिष्यसीति ब्रवीम्यात्मानमवेति ; स्पष्टं चैतदपहारवर्म-
 चरिते ; (“मूलकर्म तु कामंणम्” इत्यमरः) वैशिकं मत्वेदमभिधाय कलटासक्तं
 मत्वाऽभिधत्ते—आत्मानं प्रत्यवतोत्यवा, [अवेः कर्तव्येच्] सा चासौ स्त्री चत्वरिणी,
 तथा कृतमवस्त्रीकृतं नीचनारीकर्म, भृङ्गकीटन्यायादतिस्त्रीसेवनात् त्वं स्त्रोव
 परैर्ज्ञायसे इति गदति—अवेत्यादि, अवस्त्रीकृतं बधकयोविदूतम्, आत्मानं तत्त्वतो
 नाकलयसि ; आवर्जने—सितत्त्वतो बहत्वाद्धेतोः, [विज् बन्धने, क्तः] त्वमेव
 मम प्रिया मान्येत्यव शपथ इति शपथरूपपाशादित्यर्थः, [सितत्त्वत इत्यव “भूरो
 भूरि” इति प्राचिकस्तकारलोप इति तु जगद्वरस्य प्रमाद एव, “अनचि च” इति
 तकारद्वित्वे रूपसाम्य बोध्यम्] अवस्त्रीभ्यो नीचस्त्रीभ्यः, कृतं पर्याप्तम्, आत्मानं
 नाकलय मा जानीहि, मत्सख्येव त्वामभिलषते इति त्वं नीचनारीसक्तो मा भूरिति
 भावः, (“कृतं युगेऽपि पर्याप्ते विहिते हिंसिते फले” इति विश्वप्रकाशः) कं सुखं,
 सुखकारी, लयः संश्लेष आलिङ्गनं विलासो वा यस्य सः, न कलयोऽकलयः, न
 अकलयो नाकलयः, त्वतो मत्सख्या अन्यस्याः, सितं बहं, स्त्रीकृतं स्त्रीभ्यः पर्याप्तम्,
 आत्मानम्, अव प्रीणय, मत्सख्या सह रतिं विधायात्मानं सुतोषयेति भावः ;
 (“कं मूर्द्धमुखवारिषु” इति । “लयो विलासे संश्लेषे” इति च विश्वप्रकाशः)
 यदा—नाकल्य दुःखल्य, लयः संश्लेषः, सम्बन्धो यस्य, (“अकं पापे च दुःखे च”
 इति विश्वः) यदा—अस्य वासुदेवस्य, वो वचोऽवः, तव स्त्री लक्ष्मीः, तथा कृतं
 पर्याप्तम्, अवस्त्रीकृतं लक्ष्मीपूर्णम्, आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ? जानासि चेत्
 कथं तां परित्यज्यान्ववासक्तो भवसि ? (“अकारो वासुदेवः स्यात्” । “वचः-
 खले च वः प्रोक्तः” इत्येकाक्षरद्वयम्) “यमकश्लेषचित्रेषु बभयोर्दलयोर्न भित्” इत्यनु-
 शासनाद्देहाभावेनावार्थान्तरवर्णनम् ; यदा—सितत्त्वतो बहत्वाद्धेतोः, अर्थात् तथा
 प्रेम्णा बहत्वादवस्त्रीकृतमात्मानं नाकलय, सा किल त्वां धनेनाप्यविष्यतीति
 व्यक्तम् ; यदा—सितत्वाद्गतो बन्धविशेषबहत्वात्, स्त्रीकृतमात्मानं नाकलय, अव
 तत्समीपे गच्छ ; यदा—नाकल्येवाकाशस्येव, लयः संश्लेषो यस्य, निरर्थकसम्बन्ध
 इत्यर्थः, (“आकाशे विदिवे नाकः” इत्यमरः) यदा—केन सुखेन, लयो विलासः,
 तेन सितो बहस्तत्सम्बोधनम् ; त्वतोऽन्यस्य स्त्री न, [सर्वनाम्नोरन्याथं कयोस्त्वत्वतो-
 स्तसिस्तस्य पञ्चम्यत्तस्य प्रयोगो यथायथं बोध्यः] यथा पतिव्रतया नास्वपतिः
 सेव्यते, एवं पराङ्मना विदग्धेन सेवनीयेत्यर्थः, कृतं मिथ्याभाषणादिना हिंसितम्,

प्रस्तर इव क्रूरोऽसि, न चाकर्षकचुम्बकद्रावकेष्वेकोऽसि, भ्रामको-
ऽसि परम् । कितव ! धर्मार्थान्यप्रयुक्तः क्षेपणिक इव मुधा

आत्मानमव व्योतय, सत्यसम्भाषणात् तेजोऽभिबुद्धिर्जायते इति तदाचरेति व्यङ्ग्यम् ;
[कृष् हिंसायाम्] यदा—किं जले, लघो विलासः, तेन सितावगतः जलक्रीडा-
विदितः, (“सितस्त्ववसिते बद्धे सिता शर्करा” इति हेमः । “सितः समाने
भवले विबन्धजातयोरपि” इति विश्वप्रकाशः) यदा—नाके स्वर्गे, लघो विलासो
येषां ते नाकलया देवाः, तद्वत् सिताऽवगतः ; यदा—अवस्त्रोक्तं लक्ष्मीहिंसितम्,
आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ? पूर्वं तथैव धनदानादिना सर्वसृष्टीयतामापादितः,
इदानीं तामेवायामयसि ? सा दरिद्रावप्या ते किं विद्युता ? इति व्यङ्ग्यम् ;
कस्य जलस्य, लघो विलासो नीचगमनरूपः, तेन सितावगत नीचगमनप्रसिद्ध,
स्त्रीकृतं स्त्रीहिंसितम्, आत्मानमव ; यदा—अकारो वासुदेवः, तेन तुल्यमव, इवार्थे
वः, अव कृष्ण इव, स्त्रीकृतं स्त्रीपर्याप्तम्, आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ? अन्याभिः
सह क्रीडां करोषि चेत् क्रुद्ध, परन्तु मत्सख्याऽपि सह क्रीडां कुर्वन्ति भावः, (“व व
यदा तथेवैवं साम्ये” इत्यमरः) यदा—सितत्त्वतो भवत्त्वत्वाद्धेतोरेव, कृष्ण इव
स्त्रीकृतं स्त्रीपर्याप्तम्, आत्मानं नाकलय, तद्विषयशरीरवर्णं एव त्वच्छरीरे नास्ति,
अथं तदीयसामर्थ्यामिति भावः ; यदा—येन यशसा, सितत्वं तस्मात्, नाके स्वर्गे,
एव इवेन्द्र इव, स्त्रीकृतमात्मानमव, (“यशो यः कथितः शिष्टैः” । “एव इन्द्रः”
इत्येकाक्षरकोषः) [“अव रक्षे गतौ कानो पोतो दप्तो द्युतो मृतो । प्राप्तो
शेषेऽयंने वंशे भागे तद्धो यद्वं बधे ॥ स्वाम्यर्थेऽवगमे कामं कृतो” इति कवि-
कल्पद्रुमः] । दूतिसंवादवाक्यैक-व्याख्यादिदर्शिता मया । अन्यबाहुल्यभीतेन द्वैकह्यं
स्वधियाऽधिकम् ॥ हे कान्त ! कस्य सुखस्य, अतो यस्मात्, प्रस्तर इव क्रूरोऽसि
पाषाण इव कठिनोऽसि, निष्ठुरहृदयोऽसि, तथापि न चाकर्षको यत्सम्बन्धात्
प्रत्युप्तमपि लोहं निःसरति, अयस्कान्तमपि शुल्बको यत्सम्बन्धाज्जोहमुपगच्छति,
सूर्यकान्तो वा सूर्यकराभिन्नद्यन्त्यायासम्बन्धादिबन्धादावग्निरुत्पद्यते, द्रावको
यत्सम्बन्धाज्जोहं द्रवति, चन्द्रकरस्पर्शात् स्वयं द्रवति स चन्द्रकान्तो वा, भ्रामको
यत्सम्बन्धाज्जोहं भ्रमति, स “गुरिया” इति ख्यातः, “चुम्बको द्रावकस्यैवाकर्षको
भ्रामकस्तथा । एकाद्विचतुःपञ्च-षण्मुखाः सम्भवन्ति ते ॥” इति लोहशास्त्रे ;
भ्रामकलाकोशकेन यो नारीनाकर्षति स चाकर्षकः, रतिकोशकेन यश्चुम्बति स
चुम्बकः, भीषणविशेषधीमेन कुचादिमर्दनेन वा यः कठिननाभिना द्रावयति स

वाङ्महिततरवारिस्त्वमसि । सखेदमिव मनसा चिन्तयसि दुर्लभं
जनम् । सत्त्वसारचरितो यो रिपुमण्डलाग्रतो निर्वृतिमुपेत्य
तिष्ठति । स खलु वीरः प्रतिपन्नस्य यः सम्प्रहारतः कुञ्जरान्

द्रावकः, एतेषु नैकोऽसि, परं केवलं, भामकोऽसि, अन्यासक्तो योऽन्यनारी भामयति
प्रतारयति, स भामकः ; कस्य शत्रुशिरसः, अन्तो यस्मात् कान्तः, आकर्षको धनुरा-
कर्षकः, चुम्बकः सैन्यप्रवेशकः, द्रावकः परसेन्यविद्रावणः, तेष्वेकः श्रेष्ठः, असि,
भामकोऽश्वादोनाम्, असे खड्गस्य, भामको वा ; कान्त ! मनोहर ! न प्रस्तर इव
क्रूरोऽसि, प्रार्थितः सन्नपराधान् चमसे. आकर्षकचुम्बकद्रावका इषवो वाणा यन्य स
कामः, तद्वदंकोऽद्वितीयः, असि, भामको नारीधेतसाम्, ("एकोऽद्वितीयो श्रेष्ठे च" ।
"क्रूरो कठिननिर्दयो" इत्यभयवापि विश्वः) । धर्मार्थमन्येन केनचिद्धर्मिष्ठेन राज्ञा
नामरिकादिना वा, प्रयुक्त आतरं विना आक्षिप्तजनान् परपारे नयेति प्रेरितः,
क्षेपणिको नाविक इव, सुधा वृथा, वाङ्महिततरं वारि जलं येन तादृशः, अत्र स्वामिन
एव धर्मो न नाविकस्येत्यर्थः ; सुधा वाङ्महिततरं वारि जलं येन वा, तदनुवृत्तनदशाया-
मिति भावः, अतिशो संवतिवदुपहामार्थं संध्ययंक्तं, न तु तत्त्वकथनं, रसाभासा-
पत्तेः ; यद्वा—सुधा वाङ्महिततरवारिः खड्गा येन ; आवर्जने—कितव ! विदग्ध !
धर्मार्थं धर्मप्रशङ्गम्, सुधा वा व्यथोवनाः, अङ्किताः शवना यक्ष, अन्येन शत्रुणा, प्रयुक्तं
शस्त्रादि. तद्वद्विपणिको नाशकः, तरवारिः खड्गः, तद्वत् क्रूरः, धर्मार्थाद्धर्मप्रयोगनात्,
अन्येनाधर्मेण, प्रयुक्तः ; यद्वा—विवर्गे धर्मार्थाभ्यामन्यः कामः, तेन प्रयुक्तः,
("कितवो द्यूतक्रुद्ध-विदग्धेषु निगद्यते" । "तरवारिमंतः खड्ग" इति धर्माण्डयम् ।
"सुधा तु निष्फलं वृथा" इत्यमरः) । तूष्णीं स्थिते पृच्छति—सखेदं सकष्टं, मनसा
दुर्लभमिव जनं नायिकाऽन्तरं, चिन्तयसि ; सखे ! मित्र ! दमिव खण्डितमिव,
शङ्कारे—सखे ! दमिव कलत्रमिव, दुर्लभं जनम्, ("इकार उच्यते कामः" ।
"द कलत्रे कुपेः प्रोक्तं हृदि दामे च दातरि" इत्येकाक्षरकोष उभयव । "दः
शुद्धे दोऽवदाते च दातरि च्छेददानयोः" इति विश्वप्रकाशः) । स त्वसारचरित-
स्तु कस्यवहारः, या अगन्त ता अगः, मण्डलस्यागो मण्डलामः कुलटा, रिपुभृता
मण्डलामो रिपुमण्डलामः, तामु रतो रिपुमण्डलाग्रतो निर्वृतिं सुखम्, उपेत्य
तिष्ठति, [अक अग कुटिलायां गतो] यद्वा—निर्गता इतिरावरणं यस्यास्तां निरा-
वरणां वेश्याम् ; वीरमिन्दया—रिपुमण्डलाग्रतः शत्रुखड्गात्, निर्वृतिं सुखं, शत्रुणा
शुद्धे धृते स्वयं सुखी तिष्ठतीत्यर्थः, निर्वृतिं अन्ताद्विरावरणं वा, भयादुपेत्य ; शङ्कारे—

सेतुना, कुम्भीनसौकुक्षिमिव लवणोत्पत्तिस्थानं, व्याकरणमिव
विततस्त्रोनदीकृत्यबहुलं, राजकुलमिव दृश्यमानमहापातं,
हस्तिबन्धमिव वारिगतानेकनागमुच्यमानफूत्कारं, विश्वामित्र-
पुत्रवर्गमिवान्भोजचामरमत्स्योपयोभितं, सत्पुरुषमिव गोत्रा-
श्रयं, साधुमिवाच्युतस्थितिरमणीयं, सुनृपमिव सज्जनक्रमकरं,
कृतमन्युमिव करतोयाप्लुतमुखं, विरहिणमिव चन्दनोदक-
सिक्तं, विलासिनमिव नर्मदानुगतम्, उद्धृतकालकूटमपि
प्रकटितविषराशिम्, अतिवृद्धमपि सुन्दरीपरिवृतकण्ठं,
सुरोत्पत्तिस्थानमप्यसुराधिष्ठितं जलनिधिमपश्यत् ।

बन्धस्तथाः" इत्यमरः) । कुम्भीनसौ राचसौ, लवणस्तत्सुतः । व्याकरणमिव विततानि
स्त्री स्त्राधिकारकाव्याणि, नदीसंज्ञा तत्काव्याणि, कृत्यसंज्ञाकाव्याणि, बहुलं मघवा
बहुलमिच्छादि ; पक्षे—विततानां स्त्रोनदीनां पत्रोभूतानां नदीनां, कृत्येस्तरङ्गावर-
पानरूपैः, बहुलम् । राजकुलमिव महापातं महामात्यः ; पक्षे—पातं तीर-
द्वयान्तरम् । [बन्ध बन्धने, अधिहरणे घञ्] हस्तिनो बध्यन्तेऽथ हस्ति-
बन्धः गजबन्धनस्थानमिव, वारिगतेर्बन्धनरज्जुगतेः, तद्वद्देः, अनेकनागेर्गजे, मुच्यमान-
फूत्कारं, (पानीये वारि विख्यातं वारि बन्धनरज्जुषु" इति धरणिः) ["वसिष्ठपियजि-
वाजिब्रजिसदिहनिवाग्निवादिवारिभ्य ङञ्" इतीञ्] पक्षे—वारि जलं, नागाः सर्पाः,
[अमरस्तु—“वारो तु गजबन्धनी" इति दोषान्तं बन्धनस्थानवाच्यमाह, तन्मते तु
जैतदुपपद्यते, कोषान्तरेष्वेवमेव । विश्वामित्रपुत्रवर्गमिव अन्भोजेः कनखेः, चामरे-
बांख्यजनः, मत्स्यैः उपयोभितम् ; पक्षे—अन्भोजचामरं श्रेवालं, (“श्रेवालं श्रेवाखा-
न्भोज चामरं जलनोषिका" इत्यपलिनी) । सत्पुरुषमिव गोत्रं वंशः ; पक्षे—पर्वतः ।
साधुमिवाच्यता अभ्यष्टा, स्थितिर्मन्य्यादा, तथा रमणीयम् ; पक्षे—अच्युतस्य विष्णोः,
स्थिता रमणीयम् । सुनृपमिव सज्जनानां क्रमकरं व्यवहारकरम् ; पक्षे—सज्जा
नक्रा मकरा यव तम् । कृतमन्युमिव कृतक्रोधमिव, करतोयेन पाणिष्यजलेन,
आप्लुतं खलितं, मुखम् ; पक्षे—करतोया नदी, (“करतोया सदानीरा"
इत्यमरः) । विरहिणमिव चन्दनस्रोदकेन सिक्तम् ; पक्षे—चन्दना नदीविशेषः,
चन्दनसन्धेः जलं वा । विलासिनमिव नर्मं क्रीडा, तां ददाति ताभिरनुगतम् ;
पक्षे—नर्मदा नदी, (“नर्मदा सोमोद्भवा" इत्यमरः) । उद्धृतः काशकूटो

अचिन्तयच्च—“अहो ! मे कृतापकारेणापि विधिनोपकृति-
रेव कृता यदयं लोचनगोचरतां नीतः समुद्रः ; तदत्र देह-
मृत्युज्य प्रियाविरहाग्निं निर्वापयामि । यद्यप्यनातुरस्य
देहत्यागो न विहितः, तथाऽपि कार्यः, न खलु सर्वः
कार्यमकार्यं वा करोति इति । अस्मिन् संसारे केन किं वा
न कृतम् ? तथा हि, गुरुदारग्रहणं द्विजराजोऽकरोत् ।
पुरुषा ब्राह्मणधनदृष्ट्या विननाश । नहुषः परकलत्रदोहदो-
महाभुजङ्ग आसीत् । ययातिर्विहितब्राह्मणोपाणिग्रहणः

हालाहलो यस्मात् तमपि, प्रकटितो विषयश्चेद्भयं, राशिर्येन तमिति विरोधः ; विष-
यलभिति परिहारः । अतिवृद्धमतिस्थविरमपि, सुन्दरोभिः स्त्रीभिः, परिवृतकण्ठमिति
विरोधः ; अतिवृद्धं महीयामं, सुन्दरी वक्षभेदः, कण्ठः समीपदेशः इति परिहारः
(“कण्ठो गले गन्धर्वाने समीपेऽपि प्रकीर्तितः” इति विश्वः) । सुराश्रद्धादयो मर्त्यं वा,
तदुत्पत्तिस्थानमपि ताभ्यामनधिष्ठितमिति विरोधः ; यदा—सुरस्य ब्रह्मणः, उत्पत्ति-
र्यस्मात् सुरोत्पत्तिर्विष्णुः, तस्य स्थानमपि, अमुरैरधिष्ठितमिति परिहारः ।

अचिन्तयदित्यादि ।—यत् यतः, यस्यविधे राघवेणारण्यवियुक्ता कान्ता विना,
सोऽयं लोचनगोचरतां नीतः । तदत्र देहमृत्युज्य शरीरयागं कृत्वा, तत्कृतकमाचरेणा-
सामर्थ्यादिति भावः, प्रियाविरहाग्निं निर्वापयामि तेनाथ कान्ताविरहाग्रयागो
निर्वापितः, अहं तु शरीरमुक्तेरित्यर्थः । “एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि”
इति प्राचीनगाथया आत्मवातनिषेधाच्चाह, यद्यपीत्यादि ।—आतुरस्य तु मरणं
“दृष्टिकिञ्चोर्महारोगैः पीडितस्तु महानपि । प्रविशेज्ज्वलनं दोषं कुर्यादनशना-
दिकम् ॥” इत्यादि स्मृतमेव । “अवश्यभाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नयत्वं नीलकण्ठस्य महाऽद्विषयनं हरेः ॥” “अपथे पदमपश्यन्ति हि सुतं वत्सोऽपि
रजोनिमीलिताः” इत्यादिना भवितव्यताभावस्य मन्वान आह, तथाऽपीति ।—
समर्थमपि करोतीति भावः । अस्मिन्निति ।—किमकार्यं न कृतमित्यर्थः । द्विज-
राजचन्द्रः, गुरुदारग्रहणं वृद्धस्यतिमाय्यायासाराया यद्वयं, तथा सच्च सुरतं, तत्र
बुध उत्पन्न इत्यादिपर्वणि कथा ; पक्षे—द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठः, श्रुतिसृष्ट्याद्यध्ययन-
सम्पन्नः, गुरुदारग्रहणं गुर्वङ्गनाममर्मम् । पुरुषा राजा, वयःश्रेष्ठे ब्रह्मण्यमगृह्णात्,
तत एव नष्ट इत्यपि भारते । नहुषो राजा, परकलत्रदोहदोन्मेषां साभिजायी,
महाभुजङ्गः सर्पः, आसीत्, (“कामुषो दोहदो मतः” इति रघुवीर्यः) इत्यर्थः ।

पपात । सुद्युम्नः स्त्रीमय इवाभवत् । सोमकस्य प्रख्याता
जन्तुवधनिर्घृणता । पुरुकुलः कुक्षित आसीत् । कुवलययाश्वी-
ऽश्वतरकन्यामपि जहार । नृगः ककलासतामगमत् । नलं
कलिरभिभूतवान् । संवरणो मित्रदुहितरि विह्वलतामगात् ।

दीवदूषिते मघोनि नहुष इन्दुपदे स्थितस्तत इन्द्राण्यां सानिलाषोऽभूत् ; “यद्यपूर्व-
वाहनाददो मां समयेऽवयास्वसि तदा स्वीक्रियते मया” इत्यभिहितो महर्षीन्
‘यानि नियुज्य “सर्वं सर्वं” इति त्वरमाणाऽगस्येन “सर्वो भव” इति
श्रुतः इति हरिवंशे ; ब्रह्महत्या कामान्वतया महर्षिपीडनं चोक्तमनेन ।
यथातिः राजा, कृतब्राह्मणोपाचियद्वयः कृतदेवयानीपाचियद्वयः, पपात, तारु-
ण्यादित्यर्थः ; यथातिर्भृगुसुताया देवयान्याः परिचारिकायां शर्मिष्ठायामप्यासक्तौ
देवयान्या भार्गवाय निवेदितत्वेन श्रुतः “प्रवया भव” इति ; अतिकामुकत्वेन वयो-
ऽन्तरप्राप्तिध्वनिता । , सोमकस्यैतदभिधानस्य, कलीस्तन्नामः पुत्रस्य, वधेन निर्घृणता ;
पद्मे—जनकः शरीरिणः ; सोमकस्य श्रुतस्त्रीष्वेकस्यां जन्तुसंशः पुत्र उत्पन्नः, स
कदाचित् पिपीलिकया दृष्टोऽकदन्, ततः सर्वास्तन्मातरोऽकदन्, ततोऽन्तःपुरे महा-
नाकन्द आसीत्, तत् श्रुत्वा राजा पुरोहितः पृष्टः “सन्तु मे बहवः पुत्राः कथम् ?”
इति तेन जन्तुहन्तो हुतस्य तद्भ्रात्राणां सर्वाः सगर्भाः संवृतास्ततः श्रुतं पुत्रास्तस्या-
भवन्निति भारते, (“जन्तुवधुःशरीरिणः” इत्यमरः) एतेन वयो महापातकिणो
वर्णिताः । कुवलययाश्वी राजा अश्वतरकन्यामश्वतराख्यानामकन्यामपि, जहार,
कुवलययाश्वी भार्यायां मदालसयां प्रसीतायामन्यन्तविक्रवः तान्निवाभ्यामश्वतरपुत्राभ्यां
तद्भ्रातृभ्यां पित्रे आख्यातः, पुत्रमिव त्वान्मया निर्मितां मदालसां तस्मात्पश्यत सः ।
न भयसात् कृतः कोऽपि विघ्नः केनपि भूतले । आ-ब्रह्मसृष्टेरित्येतद्विष्णुस्य अर-
च्योहितः ॥ मनुजो नामकस्यामप्याजहार मदालसाम् । कामान्वतां ध्वनयितु-
मिदमाह नृपात्मनः ॥ अज्ञानादपि सज्जातं पातकं फलति भ्रमम् । इति प्रदर्शय-
न्नाह नृपस्य ककलासताम् ॥ नृगो राजा, ककलासतां सरदन्वम्, अगमत्,
(“सरदः ककलासः स्नात्” इत्यमरः) “नृगेव पुष्करे तीर्थे गा रिजवाः कृताः पुरा ।
तमाज्ञानाद्दिनस्यैवा अपिवा मिश्रिताऽभवत् ॥ अपराधादतस्तेन श्रुतः सरदताम-
गात् ॥” नलं राजानं, कलिस्तुर्ययुगः, अभिभूतवान् ; कालेन कलिना कोऽपि
पुण्यशोकोऽतिपीडितः । इति संस्फोरयन्ने नवाख्यानं पुरातनम् ॥ संवरणो
मित्रदुहितरं प्रति सूर्यसुतां प्रति ; पद्मे—मित्रस्य दुष्टदः, दुहितरं, अष्टम् ।

दशरथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युमवाप । कार्तवैर्यो गोब्राह्मण-
पौड्या पञ्चत्वमयासौत् । युधिष्ठिरः समरशिरसि सत्यमुक्त्तसर्ज ।
शान्तनुरतिव्यसनाद्विपिने विललाप ; इत्थं नास्त्यकलङ्कः
कोऽपि, तदहमपि देहं त्यजामि” ।

इति विचिन्त्य कुररखरनखरशिखरखण्डितपृष्ठरोमविलम्ब-
अविरलशकुलकुलशल्कजलनकुलोच्चारं, क्रोष्टुकुलोत्सृष्टविकट-
कर्कटकर्परपरम्परापरिगतोपान्तम्, अतितरलतरजजरयलुलित-
चटुलशफरकुलकवलनकृतमतिनिभूतवकशकुनि-निबद्धधवलित-
परिसरम्, अतिचपलजलकपिकुलविहरणलुलितसलिलकण-
निकरजनित-पवनरयपरिमिलितशिशिरतरम्, अनुदिवस-
निपतदतितरुणवनमद्भिषगवलशिखरलिखितविषमतटम्, अन-

दशरथ इति ।—सृगयायां इत्यस्य तपस्विनः पिबोः “यथा पुत्रविधोगादावधोर्मृतिरेव
पुत्रशोभान्मृतिस्तेऽस्तु” इति श्रापाश्रमविशोगेन मृतिः ; सृगयासक्तिव्यसनेन तपस्वि-
वधाऽपि ध्वनितः । कार्तवैर्यसहस्रबाहुः, गोर्जमदग्निगाः, ब्राह्मणश्च जमदग्नेः,
पौड्या मृतः, अनेनैवापराधेन रामेन निहतोऽर्जुनः । युधिष्ठिर इति । शान्तनुरिति ।
शोभान्मृतिर्हं शोभ्यमानो वने च परिदेवनम् । कन्दर्पकेतुः स्वकृतावुपष्टम्बकमुक्तवान् ।
तदहमपि देहं त्यजामि ।

इति विचिन्त्य पुलिनमासृष्टादेत्यन्वयः । कुररा उत्क्रोशाः, तेषां खरनखर-
शिखरैः खण्डितपृष्ठरोमविलम्बं भवविलम्बम् । (“उत्क्रोशकुररौ समौ” । “पृष्ठरोमा
भूषो मत्स्यः” इत्यमरः) । अविरलानि शकुलकुलस्य मत्स्यविशेषकुलस्य, शल्कानि
यत्र तादृशाः, जलनकुलानामुच्चारा यत्र तत् (“शल्के शकलवल्कले” इति
“उच्चारावस्करौ शमलशकल” इति आमरः) । क्रोष्टुकुलोत्सृष्टाः शृगालकुलव्यक्ताः,
विकटा कर्कटानां कर्परपरम्पराः कपालपरम्पराः, ताभिः परिगतोपान्तं व्याप्त-
प्रान्तम् । (“स्यात् कर्परः कपालोऽस्त्री” इत्यमरः) । अतितरलजलस्य रथे वने,
लुलितं चटुलं यत् शफरकुलं तत्कवलने कृतमतिरत एव निभूतो मन्दः, चेष्टाशून्यः,
वकशकुनिनिबद्धेन धवलितपरिसरम् । अतिचपल्येति ।—(“शिशुमारी जलकपि-
चन्द्रकौ चासिपुच्छकः” इति हारावली) । अनुदिवसं निपततोऽतितरुणा वन-
मद्भिषाक्षेपां गवली-खरैः मुक्तये, शिखरानि विदाडितानि, तैर्निपततदम् ।

वरत-चरदसितमुखचरण-विहग-निवह-मधुर-निनद-मुखरितम्,
 अहिमकरचरण-रुचिर-जलमनुज-शयन-मृदित-जलधरणितलम्,
 अतिवहल-मदजलशबल-करटतट-करिवरशत-निपतितमधुकर-
 विकृतिरतिकरम्, अतिजवन-पवनविधुतजलधिजल-पटल-
 विनटननिपतितमणिगणपरिगतपरिसरं, जलनिधिभुजगनिर्मल-
 निर्मोकपट्टमिव, दर्पणमिव वसुन्धरायाः, स्फटिककुट्टिममिव
 वरुणस्य, विपुलं पुलिनजलमाससाद । ततः कृतस्नानादि-
 जलमवतरितुमारेभे शरीरत्यागाय ।

अथ सानुग्रहेषु ग्राहेषु, निर्मलरेषु मत्स्येषु, अक्षुद्रेषु क्षुद्रेषु,
 वक्त्रलेषु कच्छपेषु, अकूरेषु नक्षत्रेषु, अभयकूरेषु मकरेषु,
 अमारिषु शिशुमारेष्वकाशसरस्वती समुदचरत्—“आर्य कन्दर्प-
 केतो ! पुनरपि त्वं प्रियया सह सङ्गमो भविष्यत्यचिरेण, तत्
 विरम मरणव्यवसायात्” इति । तदुपश्रुत्य मरणादिरराम ।
 पुनः प्रियया समागमेच्छया शरीरस्थितिहेतुमाहारं चिकीर्षु-

(“गवलं माहिषं शङ्खम्” इत्यमरः) अत्र गवलप्रयोगे यवत्वञ्च तदन्वयोक्तम् ।
 अनवरतं चरन्तोऽसितमुखचरणा धार्तराष्ट्राः, तेषां निवहस्तस्य मधुरनिनादैर्मुखरि-
 तम् । (“राजहंसास्तु ते चक्षुरण्यैर्लोहितैः सिताः । मलिमैर्मङ्गिकाख्याले धार्तरा-
 ष्ट्राः सितैतरेः ॥” इत्यमरः) । अहिमकरः सूर्यः, तस्य चरणैरिव किरणैरिव,
 रुचिरं भासुरं, जलमनुजानां जलमनुष्याणां, शयनेन मृदितं जलगतं जलान्तर्गतं,
 चरञ्चितलं यत्र ; यद्वा—अहिः सर्पः, मकरो जलगन्तुभेदः, तयोश्चरणेन भ्रमणेन,
 रुचिरं पोताधानादिरहितं, जलमनुजशयनेन मृदितं जलधरञ्चितलं यत्र ।
 अतिवहलमदजलशबलः करटो मण्डो येषां तादृशकरिवरशतेषु निपतितमधुकराणां
 विकृतिभिः शब्दैः, रतिकरम् । (“काकेभगण्डो करटो” इत्यमरः) कट इत्यपि
 पाठोऽप्यस्त्वभिन्नः । अतिजवनोऽतिवेगवान्, पवनस्तेन विधुतजलधिजलपटलाभिपतितो
 मणिगणो यत्र तादृशः, परिसरो यस्य तम् । (“जवनस्तु जवाधिके” इत्यमरः) ।
 जलनिधीत्यादि । तत इत्यादि ।

आकाशसरस्वती आकाशवाक्, समुदचरदुत्थिता, [अकर्मकत्वात् “उदचरः”
 इत्यात्मनेपदम्] । तद्वत्प्रमाणं, प्रायैत्यादि ।

मंहासागरकच्छोपास्तभुवं जगाम । अथ तत इतः परिभ्रमन्
फलमूलादिना वने वर्त्तमानः कियन्तं कालं निनाय कन्दर्प-
केतुः ।

एकदा कतिपयमासापगमे काकलीगायन इव सञ्चर-
न्निम्नगानतः, सन्ध्यासमय इव नर्तितनीलकण्ठः, कुमारमयूर
इव समूढशरजम्बा, महातपस्वीव प्रशमितरजःप्रसरः, तापस
इव धृतजलदकरकः, प्रलयकाल इव दर्शितानेकतरणिविभ्रमः,
निरुपद्रुतकाननोद्देश इव घनोत्सुकितसारङ्गः, रेवतीकरपद्मव
इव हलिधृतिकरः आजगाम वर्षासमयः । निर्भिन्नमेघ-
नीलोत्पलकानने क्रीडासरसीव, नभसि स्मरस्य रत्ननीकेव,
जलदलक्ष्मीमातङ्गकन्यानर्त्तनरञ्जुरिव, नभःसौधतोरणमालिकेव,

एकदा वर्षासमय आगमामेति सम्बन्धः । काकलीगायनः कलसूत्रगायनसदृशः ।
सञ्चरन् निम्नं गीतं, गभीरं वा, गानं ददाति तादृशः ; पक्षे—सञ्चरन्ताः परिपू-
षायाः, निम्नगा गणः, गदाश्च यत्र । (“काकली तु कले सूचे” । “निम्नं गभीरं
गभीरम्” इति दयोरप्यमरः) । नीलकण्ठः शिवः ; पक्षे—मयूरः । कुमारमयूर
इव सम्यगूढः शरजम्बा घडाननो येन ; पक्षे—समूढानां पुञ्जीभूतानां, शराणां
जम्ब यत्र । (“समूढः पुञ्जिते भुजे संयोजाते धृतेऽपि च” इति विश्वः) । रजो
धृतिः ; पक्षे—द्वितीयो गुणः । तापस इव तपस्वीव, धृतो जलदो जलप्रदः,
करकः कमण्डलुर्येन ; पक्षे—धृता जलदाः करका वर्षोपला येन । (“करका
मेघपाषाणे करका च कमण्डली । दाहिनेऽपि च करकं करी च करकः श्रुतः ॥”
इति विश्वः) वर्षाषु करकावर्णनं कविसम्प्रदायः । प्रलयकाल इव दर्शितोऽनेक-
तरङ्गीनां सूष्याणां, विभ्रमो येन ; पक्षे—तरङ्गिणीः । (“स्त्रियां नीसारणिसरिः”
इत्यमरः) विभ्रमो भ्रमणम् । निरुपद्रुतकाननोद्देश इव घनमत्यन्तं, घना बोत्सुकिताः
सारङ्गा हरिणा यत्र ; पक्षे—घनेन मेघेन, उत्सुकिताः सारङ्गास्मातका यत्र ।
(“चातके हरिके पुंसि सारङ्गः शब्दे त्रिषु” इत्यमरः) । रेवतीकरपद्मव इव
हलिनी वल्लगमस्य, धृतिकरो धेय्याधार्यकः ; पक्षे—हलिनां कर्षकाणां, धृतिकरः
भीतिकरः । इन्द्रचक्रवर्त्तता रराजिति सम्बन्धः । निर्भिन्ने विवसिते, मेघे एव नीलोत्पल-
कानने क्रीडासरसीव । नभसि कुसुमशरस्य रत्ननीकेव रत्नजदितनीकेव । जलदलक्ष्मीव

प्रवसता निदाघेन दिवः पयोधरे दत्ता स्मरणाय नखक्षता-
वलीव, गगनलक्ष्मीरत्नरशनामालेव, नभोमन्दारतरुसुन्दर-
कलिकामालेव, रतिनखमार्जनरत्नशलाकेव, रत्नशुक्तिरिव
कुसुमकेतोरिन्द्रधनुर्लता रराज । अतिवेगनिपीतजलधिजल-
शङ्खमालामिव बलाकाच्छलादुदममदृश्यत जलदः । पीतहरितः
कृष्णासु केदारिकाकोष्ठिकासु समुत्पतद्भिर्जतुशबलैरिव ददर-
नयद्युतैरिव चिक्रीड वर्षाकालः । रविदौपकज्जननिचयनिभे
निकषोपले इव, मेघसमयसुवर्णकारनिकषितसुवर्णलेखेव तडिद-
शोभत । विरहिणां हृदयं विदारयितुं करपत्रमिव कुसुमा-

मातङ्गस्य चण्डालभेदस्य, कन्या सैव नर्तको तस्या रज्जुः समाकर्षणरज्जुः, चण्डालकन्या
रज्जुमवलम्ब्या नृत्यति । (“चण्डालप्रवमातङ्ग दिवाकीर्तिर्जनकृमाः” इत्यमरः) । नभ
इति । प्रवसता निदाघेनोष्णोपगमेन, स्मरणाय दिवो द्याः, पयोधरे कने मेघे च,
दत्तानि नखक्षतानीव । “चिरोत्पन्नप्रवासेन प्रीतिर्गच्छेत् पराभवम् । रागाद्यतन-
संस्कारं यदि न स्यान्नखक्षतम् ॥” इति कामतन्त्रम् । (“निदाघ उष्णोपगमः” ।
“द्यौर्दिवो हे स्त्रियामभम्” इति हयोरप्यमरः) । गगनलक्ष्म्या रत्नरशनेव कालीव ।
(“स्त्रीकृत्यां मेखला काली सप्तको रशना तथा” इत्यमरः) । नभोमन्दारस्य देवतरु-
विशेषस्य, सुन्दरकलिकामालेव । रतिरित्यादि । अतिवेग इति शङ्खपाने हेतुः ;
बलाकाच्छलादिसकण्ठिकाभिषात्, ऊर्ध्वमण्डलदेशेऽदृश्यत । (“बलाका विस-
कण्ठिका” इत्यमरः) वकजातिविशेषः । केतवापङ्गुतिरलङ्कारः,—“केतवापङ्गुतिर्व्यक्तौ
व्याजाद्येर्निर्गुते पदेः” इति लक्षणात् । कृष्णास्त्रितासु, सदूर्वास्त्रित्यर्थः, जाति-
द्वयसङ्गावाद्द्विशेषणसार्थक्यम् ; कश्चित् कृष्णस्त्रिति पाठः, तत्र हलसंस्कृतास्त्रित्यर्थः,
केदारिका एव कोष्ठिकास्तासु, [“केदारकोष्ठाभ्यामल्यत्वे” कानि रूपम्] “कियारो”
इति भाषायां, बलादिनिर्मितं क्रीडासाधनं स्त्र्यविशेषः, “कोठा” इति च,
पीतहरितेस्तरुणैः, जतुशबलैर्लाञ्छारक्तैः, नद्यो युङ्गतीति, तस्मिन्चकेद्युतैस्तुरङ्गैः,
चतुरङ्गसाधनेषु लक्षणा नयद्युतसाधनभूतैर्हंस्यवादिभिरिव समुत्पतद्भिः, ददर्शेभ्यः,
वर्षाकालश्चिक्रीड । [जातुमेरिति पाठे “विकारे अपुञ्जतनोः पुक्” इत्यम्,
युगानमश्च] । रविरिति :- निकषोपलमाश्रयः, (“निकषो निकषोपलम्”)
“कसौटी” इति भाषायाम् । विरहिणामिति ।—करपत्रं ककचं, (“ककचोऽस्यो

युष्मस्य क्रकचच्छदमशोभत । जलददारुणि लोलतडिङ्गताकर-
पत्रदारिते पवनवेगनिर्धूतासूर्णचया इव जलरेणवो बभुः ।
विच्छिन्नदिग्बधूहारमुक्ता इव, खरपवनवेगभ्रामितघनमेघघरद्व-
घटनसञ्चूर्णिततारानिकरा इव, त्रिभुवनविजिगौषोर्मकरध्वजस्य
अस्थानलाजाञ्जलय इव करका व्यराजन्त ।

अनन्तरमखञ्जखञ्जरीटे, अकुञ्चितक्रीडसञ्चारे, निर्भर-
भारहाजद्विजवाचाटविटपे, पटुप्रभप्रभाते, भ्रान्तशुककुलकलम-
केदारि, प्रवेशिकावेशिकराजहंसे, कंसारातिदेहद्युतिद्युतले,
हंसतूलतुलितजरज्जलमुचि, सान्द्रीकतेन्द्रमहकासुकमुटि, मधुर-
मधुहणवोरुधि, सुरससारसरसितसारकासारे, शोभनकसेरु-

खरपत्रम्" इत्यमरः) "चारा" इति भाषायां, क्रकचपत्रं केतकपुष्पम् । ("द्रोणीदलं
सूचिपुष्पं जम्बालं क्रकचच्छदम्" इति हारावली) । लोलतडिङ्गताकरपत्रदारिते
जलददारुणि मेघकाष्ठे, पवनवेगनिर्धूताः कान्पिताः, चूर्णचया इव जलरेणवः
शोकराः, बभुः युयुभरे । विच्छिन्नेत ।—घनो मेघ एव, घरद्वः "गता" इति
भाषायां, पुरुषप्रेरणानिरपेक्षो जलादिरयभ्रममात्रः । करका वर्षोपलाः ।

अनन्तरं अरक्षमधारणे कन्दर्पकेतुः शिलाभर्यो पुत्रिकां पाञ्चालिकां, मम
प्रियामुकारिणीयमिति तां करेण पश्यन्तीति सम्बन्धः । अरक्षं वर्ययदाह ।—
अखञ्जाः सद्गतयः, [खञ्जि गतिवैकल्ये] । अकुञ्चिते विस्तृते । निर्भरं भार-
हाजद्विजैर्वाचाटविटपे, भारहाजवाचाटत्वं विटपेष्वारोप्यते, तेन खञ्जानामाक्ष-
हारोऽत्र "साक्षादग्निसम्बन्धात् सम्बन्धिषु परिगृहः । यत्र सा खञ्जा-
नाम" इति अष्टाभरणे । पटुप्रभं सुन्दरं, प्रभातं यत्र । भ्रान्तं भ्रमणविमिश्रितं,
शुककुलं तादृशं कलमानां शालीनां, केदारं चैव यत्र । प्रवेशिका आवेशिका
आगन्तवः, राजहंसा यत्र, ("सुरावेशिक आगन्तुः" इत्यमरः) । कंसाराति-
देहद्युतिः कण्ठशरीरतुल्यकान्ती, द्युतले । हंसवत् तूलं हंसतूलं, तण्डुलिते जर-
ज्जलमुचि पुराणमेघे, जलसंयोगकृतं नवत्वं जलावयोनिकृतं जरत्त्व बोध्यम् ।
सान्द्रीकता घनोक्तता, इन्द्रमहकासुकानां गुणा, मुत् प्रीतियेन तत्र । ("नगदंजय
युगको यामशकरभेदको । आस्रमचय कपिलः स्यादन्द्रमहकासुकः ।" इत्युत्-

कन्दलुब्धपोत्रिपोत्रोत्खाततटनडागे, चकितचातके, मञ्जरमत्स्य-
 पुत्रिकापात्रपटलमधुरध्वनिविहितमुदि, कदर्थितकदम्बे, कञ्ज-
 द्विषि, प्रसृतविसप्रसूने, विरलवारिदे, तारतरतारके, चास-
 चन्द्रमसि, स्वादुतरसरःसलिले, स्फुरितशफरचक्रकवलन-
 निभृतवकानीके, मूकमण्डूकमण्डले, मङ्गाचितकञ्चुकिनि, काञ्चन-
 च्छेदगौरशालिशालिनि, क्रोशदृत्क्रोशे, सुरभिगन्धिमौगन्धिका-
 गन्धहारिहरिणाश्वे, कुमुदामोदिनि, कौमुदीकृतमुदि, निर्वह-
 न्हिणि, निःकूजत्कोयष्टिके, धृतधार्तराष्ट्रे, हृष्टकलमगोपिका-
 गीतसुखितमृगयूथे, कथीकृतयथिके, स्नायमानमालतीमुकुले,
 बन्धकबान्धवे, सञ्ज्ञातसुजानके, विसृत्रितमौत्रामधनुषि स्मेर-
 काश्मोररजःपुञ्जपिञ्जरितदशदिशि, विकस्वरकमले शरत्समया-

कलिनी) । मधुरा मधुतण्णीकृतं यव । ("खड्गपत्रो मधुतण्णिमिचुमंधुतसमंतः" इत्यमरः) ।
 चकित्यकलिनी) । सुरसं सारमानां रमितं सारभास्वं यव ताडक्, कासारः सुरी
 यव तव । ("कासारः सरसो सरः" इत्यमरः) । शोभनकसेककन्दशुभ्रानां
 पोत्रिणां वराहाणां, पोत्रेर्घोणाभिः, उत्खाततटास्तडागा यव नखिन् । ("कोलः
 पोत्री किरिः किरिः" इत्यमरः) । चकितकृताः संग्रयिता वा, चातका यव ।
 [चक्र हस्तो प्रतीचाने च] । मञ्जरदिति ।—मत्स्यपुत्रिका जन्तुविशेषः । कदम्बो
 गोपकः, कदम्ब इति पाठः कचित्, कदम्बः । ("कदम्बः कदम्बः स्वात्" इत्यमरः)
 "वतक" इति ख्यातम् । प्रसूतानि विसप्रसूतानि कसलानि यव ।
 ("विसप्रसूतानां पुष्कराभादहाणि च" इत्यमरः) वकानीके वकसमूहे । मूको
 निर्वहः । कञ्चुको सर्पः । सौगन्धिकं कङ्कारम् । ("सौगन्धिकं तु कङ्कारम्" इत्यमरः) ।
 हरिणाश्वो वायुः । ("पुषदन्ता गन्धवहः" इत्यमरः) । कुमुदेति ।
 निर्वहः नखितपिञ्जाः, कर्हिको यव तव । कलमगोपिका मालिसंरचिका ।
 मृगयूथो वाकीदिति कथामात्रशेषोक्तम् । बन्धुको बन्धुगोचकः, ("रत्नकस्य
 बन्धुको बन्धुगोचकः" इत्यमरः) "दुपहरिया" इति ख्यातम् । विसृत्रिते सौवास-
 कमुकीति पाठस्त्वयः । काश्मोरं कुङ्कुमम् । विकस्वरं विकसितम् । ("विकस्यो
 व विकस्वरः" इत्यमरः) ।

एणे कन्दर्पकेतुः परिभ्रमन् शिलामयीं पुत्रिकां दृष्ट्वा कौतुकेन
मोहेन योकावेगेन मम प्रियाऽनुकारिणीति करेण पस्पर्श ।

अथ सा स्मृतमात्रा शिलास्वभावमुत्सृज्य पुनर्वासवदत्ता-
स्वरूपमापेदे । तामालोक्य कन्दर्पकेतुरमृताणोवमत्न इव सुचिर-
मालिङ्ग्य पप्रच्छ — “प्रिये वासवदत्ते ! कथय किमिदं
हृत्तान्तम् ?” । उदिता सती सा दोषमुष्णं च निःश्वस्य
कथयितुमारभे ।

“आर्यपुत्र ! अपुण्याया मम मन्दभाग्यायाः कृते महा-
भाग ! उज्जैनराज्य एकाकी प्राकृतजन इव वाङ्मनसयोर-
गोचरं दुःखमनुबभूव । अथोपवासादिना कृगतरो मूल-
फलादिनाऽऽर्यपुत्र आहारं करोतीति विचिन्त्य फलान्वेषणायोप-
वनतरुनवलोभयन्ती कतिपयनल्वगोचरमगच्छं, क्षणेन च
तरुगुल्मान्तरिताक्रियमाणकायमानकनिकेतनं, विरच्यमानेश्वर-
गृहम्, अवतार्यमाणकण्ठारकम्, आरभ्यमाणपटकुटीकं,
व्यवस्थाप्यमानवेश्यानिवेशं, श्रूयमाणतुरगक्रेषाशतं, वाद्य-

अथेत्यादि ।

एकाकी अमहायः । [“एकादाकिन्यमहायः”] (“एकाकी स्वेक एककः”
इत्यमरः) । प्राकृतजन इव नीचजन इव । (“प्राकृतश्च पृथग्जनः” इत्यमरः) ।
वाङ्मनसयोरिति [“अचतुर—” इत्यच्प्रत्ययान्तो निपातः । अथेत्यादि । —अगच्छं
जाता । क्षणेन सेनासन्निवेशं सेनाशिविरं, दृष्टेति चिन्तयन्ती सा प्रति सेनापतिर्धाञ्जित
इति सम्बन्धः । तरुगुल्मान्तरितं क्रियमाणं रच्यमानं, कायमानिकैः “कामार” इति
प्रसिद्धैर्होत्रजातपुरुषैः, निकेतनं पटमण्डपं यत्र तम् । (“निवेशः शिविरोद्वाह-
विद्यासेषु प्रकाशितः” इति विश्वप्रकाशः) । विरच्यमानं विशेषेण रच्यमानम्,
ईश्वरस्य सेनापते, गृहं यत्र तम् । अवतार्यमाणमश्वादेर्भूभावताय्यमाणं, कण्ठारकं
“कण्ठाको” इति दाक्षिणात्यभाषायां प्रसिद्धं वस्त्रपादादिस्थापनार्थं वस्त्रादिनिर्मितं
पादम् । व्यवस्थाप्यमानः यथास्थाने स्थाप्यमानः, वेश्यानां निवेशो यत्र । श्रूयमाणं
क्रेषाशतं वन तम् । (“द्वेषा क्रेषा च निःस्वनः” इत्यश्वप्रकरणेऽमरः) । अथेत्या-

मानविश्रमटकाशतपुष्करम्, अन्विष्यमाणस्वादुसलिलाशयम्,
उद्दिश्यमानविपणिकेतुवंशं सेनासन्निवेशमपश्यम् । किमयं
ममान्वेषणाय तातस्य व्यूहः समायातः ? आहोस्त्रिदार्ध्य-
पुत्रस्य ? इति विचारयन्तो मां प्रति चारकथितवार्त्तः सेना-
पतिर्धावितः । ततः किरातसेनापतिस्तादृश एव सेनान्वितो
मृगयागतः सोऽपि धावितः । अनन्तरं चिन्तितं मया, यद्यह-
मार्थ्यपुत्राय कथयामि तदा स एकाक्येभिरेव हन्तव्यः, अथ
न कथयामि तदैभिरहं घातनीयेति चिन्ताक्षणे एव द्वयोः
सेनयोर्बद्धमभवदेकामिषलब्धयोगृध्रयारिव ।

ततः प्रवृत्तप्रतिशरासनशरासारदुर्दिनहृतदिनकरकिरणे,
समाधिः पूर्वमुदिता । वाद्यमानं विश्रमसूचकं टकाशतं पुष्करं वाद्यविणयो यव-
सम्, [वडिविशिष्टो विश्रमशब्दस्त्वण्ड एवेति स्पष्टं भाष्यप्रदोषे] (“स्वादुशः-
षट्को टका” इत्यमरः । “पुष्करं पडजे व्याप्ति पयःकरिकराययोः । औषध-
होपविहग तीर्थराजोरगान्तरे ॥ पुष्करं तूर्यवक्त्रे च बाण्डे खड्गफलेऽपि च ॥”
इति विश्वप्रकाशः) । उद्दिश्यमान उत्पाद्यमानः, विपण्यां पण्डवीबिकायां,
केतुर्यव ; [दिश अतिसर्जने] यदा—उद्दिश्यमानः केतोरस्मिन् भागेऽन्यदौघ-
आवास इति ज्ञानार्थमुद्देशविषयीक्रियमाणः, केतुर्यव । आहोस्त्रि संशयेऽन्य-
समुदायः । चारेण गूढपुरुषेण, कथिता वार्त्ता वृत्तान्तो यस्मै तादृशशरकवित-
वृत्तान्तः, (“चारस्य गूढपुरुषः” इत्यमरः) । किरातसेनापतिः । (“भेदाः
किरातशवर पुलिन्दा स्नेच्छजातयः” इत्यमरः) । मृगयाया आखेटार्थम्, आमतः ।
(“आखेटो मृगया स्त्रियाम्” इत्यमरः) । अनन्तरं द्वयोरेकदेशागमनोत्तरम् । एका-
मिषलब्धयोः । (“आमिषं पलले लोभे सम्भोगोत्कर्षयोरपि । आमिषं सुन्दरा-
कार-भूपादिविषयेऽपि च ॥” इति विश्वप्रकाशः) ।

तत एव रणखले सति रणभूमौ, धान्यमटनस्थाने इति यावत् । योधाः सममेकैका-
वच्छेदेन, दिशां धनुषां च जीवस्त्र जीवायाः प्रत्यक्षायाश्च, आकृष्टिमाकर्षणं, चक्रुरिति
सम्बन्धः । अकमातिशयोक्तिरशङ्कारः, पूर्वनिपातप्रकारचनित्यत्वे त्वत्तत्तातिशयोक्तिः,
“त्वत्तत्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमः” इति लक्षणात् । प्रवृत्तः यः प्रतिशरासनात्
अनुबन्धुषः, शरासारी बाणेशारासम्पातः, तेन दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं, तेन हृतदिनकर-

रणकर्मविशारद-द्विरददन्तद्वयोत्तिष्ठत-सुभटक्षणाश्लिष्यमाणविद्या-
धरविभ्रमे, समरदर्शनमसृष्टरदनेकनभश्चरचारणचक्रवाले, बेताल-
समाक्रान्तस्कन्ध-कवन्धचक्रक्रियमाण-चारुप्रचारे, चारुभट-
खण्डखण्डित-द्विरदपाद-समाप्त-पिशाचौकर्णिलूखलाभरणकौतुके,
समुत्पतदतिनिनदनान्दौके, कान्दिशोकभीरुणि, रणखले
शृगालप्रार्थनीयेष्वाभिषांपण्डेष्विव जिह्वागदष्टेष्विव शरीरेष्व-
नास्यां कलयन्तः समं द्विषां धनुषां च जीवाक्काष्टं योधाशक्रुः ।
त्यागिन इव दानवन्तः, मार्गणसम्पातमसहन्तः, समृद्धविलासिन
इव शृङ्गारशोभिताः सहेमकक्षाश्च, सदारामा इव कदली-
राजिताः सद्विजाश्च, निशा इव नक्षत्रमालोपशोभिताः, दिवसा
इवोल्लसत्पृष्करा महामृगा वभुः । उत्क्षिप्ता इव क्षमां
मुञ्चन्तः, पयोधय इवावर्तशोभिताः सोमयश्च, उद्यानदेशा इव
समल्लिकाक्षाः, कुलगृहा इवाभिनवभाण्डहारिणः, रत्नाकरा

क्षिरणे सति, गौणेषु वासारदृष्टिने ; (“वारासम्पात वासारः ।” “मेघच्छ्रेष्ठां
दृष्टिं नम्” इति हयोरप्यमरः) । रणकर्मणि विशारदश्चतुरः, द्विरदो हस्ती, तेन
दन्तद्वयोत्तिष्ठतः सुभटः शूरः, तेन क्षणं श्लिष्यमाण आश्लिष्यमाणः, विद्याधरविभ्रमो
देवयोनिविशेषविशिष्टभ्रमो येन तस्मिन् सति । समरदर्शनार्थं असृष्टरदनेकनभ-
श्चरचारणानां देवकुशीलवानां, चक्रवाले मण्डले सति । (“चारणाश्च कुशीलवाः” ।
(“चक्रवालं तु मण्डलम्” इति हयोरप्यमरः) । चारुभटखण्डितद्विरदपादेन समाप्तं
सम्यक् प्राप्तं, पिशाच्याः कर्णे यदलूखलाभरणं तत्कौतुकं यव । समुत्पतदतिनिनद
एव नान्दो नाटकादौ प्रयुज्यमानः काव्यार्थसूचकः श्लोको यव । [“नटतश्च” इति
कप् । “न कपि” इति ऋक्षनिषेधः] । तथा च भरतः,—“आशीर्गमस्त्रिधा-
रूप-श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दोति कथ्यते” । कान्दिश्लोको भयपलायितः ।
(“कान्दिश्लोको भयद्रुतः” इत्यमरः) । भीरुः । (“शृगाले जम्बुके भीरुः शूरे
वै दानवान्तरे” इति विश्वः) । जिह्वागः सर्पः । (“जीवा जीवन्ति कामूयो-
मौर्वीशिक्षितकलिषु” इति विश्वप्रकाशः) । त्यागिन इव दातार इव, दानं मदजल-
वितरणं, मार्गणानां वाणानां याचकानां च, सम्पातमसहन्तो महामृगा गजाः, रेणुः ।
(“महामृगः पुष्करिदीर्घमारुतो” इति शाराप्रणी) । उत्क्षिप्ता इवाव्यवस्थितचित्तं

इव सदेवमणयः, लेखा इव सेन्द्रधृतयः सुरङ्गाश्च विरेजुः ।
 कर्णाभ्यां श्रुतपरपरिवादाभ्यां, खलोदयसाधुविपत्तिसाक्षि-
 भ्यामक्षिभ्यां, मूढां चास्थानेऽपि नमता विमुक्तोऽहमिति
 हर्षादिव ननर्त्तं चिरं कबन्धः । ततः कृतपरिहासेनेव चक्षुः
 पिदधता, परापवादश्रवणभौरुणेव श्रोत्रवृत्तिं स्थगयता, सोन्मा-
 दिनेव वायुवेगविक्षिप्तेन पलितङ्कुरणेनेव सुरयोषिताम्, अन्ध-
 कुरणेनेव योधानां, तिमिरेणेव समरप्रदोषस्य, पतितेनेव
 विमुक्तगोत्रेण, मीमांसकदर्शनेनेव तिरस्कृतदिगम्बरदर्शनेन,
 सत्पुरुषेणेव विष्णुपदावलम्बिना रणजेन रजसा जजृम्भे ।
 कश्चिद्राम इव रावणबधमकरोत् । कश्चित् कृष्ण इव नरक-
 ष्टदमकार्षीत् । कश्चिद्धौहिसिद्धान्त इव क्षपितश्रुतिवचन-
 दशनोऽभवत् । कश्चित् क्षपणक इव कटावृतो बभूव । कश्चिदा-
 शङ्कितोरुमङ्गः सुगोधन इव पयसि विवेश । कश्चित् शरतत्पगतो
 भौक्ष इव चिराय श्वसन्नासीत् । कश्चित् कर्ण इव विक्लवोक्त-

इव, कर्णाभ्यां श्रुतं पृथ्वीं च । सुरङ्गा अश्वाः, विरेजुः । (“कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्ध-
 कसीवरम्” इत्यमरः) इत्थं हर्षान्ननर्त्तं, श्रुतपरपरिवादाभ्यां परापवादाभ्याम् ।
 साक्षी साक्षाद्दृष्टा । [“साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम्” इति साधुः] । अस्थाने
 अङ्गानहंस्थाने, नमता । ततो रजसा जजृम्भे प्रादुर्भूतम् । [जृम्भि गावर्जिनामे,
 जग्वे चः] । कृतपरिहासेनेव चक्षुः पिदधता आच्छादयता, लोकप्रसिद्धमेतत् ।
 बाहुराक्षरो बाह्याश्च । योधानां भटानां, पलितङ्कुरणेन । (“पलितं करमा शोक्ताम्”
 इत्यमरः) [“वाक्यमुभयम्” इति वररुचि ख्यम् । “अरुहिषत—” इति मुम्] ।
 समरप्रदोषस्य रत्नरत्नोत्तुल्यस्य । पतितेन इव महापातकिनेव, विमुक्तगोत्रेण
 शौचं वंशः, गोत्रं पृथ्वी । आशङ्कित कर्षोभङ्गो येन ; पक्षे—उरुमङ्गान्, भङ्गः
 पराभवः । शरतत्पं शरत्प्रव्याम् । चिराय कालिष्वश्वदशमीमारय माघशुक्ला-
 दशमीपर्यन्तमित्यर्थः यत्र पठकाः ; अक्षोपपत्तिस्तु तेषां कृतो द्रष्टव्यः ; पक्षे—
 (“चिराय चिरराताश्च चिरस्थेति चिरायंकाः” इत्यमरः) । विक्लवोक्तं विह्वली-

सर्वाङ्गः शक्तिमोक्षमकरोत् । ततो विध्वस्तध्वजपटं, पतत्पताकं,
च्युतचापचामरापौडं, खलतखड्गं निधनमवाप सैन्यम् ।

अनन्तरं यस्याश्रमस्तेन मुनिना पुष्पादिकमादायागतेन
प्रतिपन्नवृत्तान्तेन त्वत्कृते समायमाश्रमो भग्नोऽतः शिलाभयौ
भवेति शप्ताऽहम् । क्षणेन च वराकीं बहुदुःखमनुभवन्तीं मां
विलोक्यार्थ्यपुत्रकरस्पर्शविधिं शापान्तमकरोत्” ।

ततः कन्दर्पकेतुः सममागतेन वासवदत्तया च सह स्वपुरं
गत्वा यथाहृदयाभिलषितानि सुखान्यनुभवन् कालं निनाय ।

इति महाकविसुबन्धुविरचिता वासवदत्ता

समाप्ता ।

मृतं, सर्वाङ्गं बन्ध, शक्तिर्वलस्य, मोक्षं त्यागम् ; पत्ने—शक्तेर्वासवदत्ताया
अमोघायाः, मोक्षं चटोत्काचे त्यागम् । (“शक्तिरायुधमेदे स्यादुत्साहादौ बले
स्त्रियाम्” इति हेमचन्द्रः) । निधनं मरणम् । (“मरणं निधनोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

प्रतिपन्नवृत्तान्तेन ज्ञातवृत्तान्तेन । शप्ता [अर्धमणि ताः] । क्षणेन च वराकीं
बहु दुःखं भवदियोगजन्यं, अनुभवन्तीं मां विलोक्य शापं शिलाभयत्वरूपम्, आर्थ्य-
पुत्रस्य करस्पर्शविधिरन्तोऽस्य तादृशमकरोत् । “नागरीक्याऽऽर्थ्यपुत्रेति नाक्योक्त्या
च प्रयुज्यते” इति भरतः ।

ततः कन्दर्पकेतुः समं वासवदत्तासङ्गसमकालम्, आगतस्तेन मकरन्देन, वासव-
दत्तया च सह स्वपुरं कुसुमपुरं, गत्वा हृदयं मनोऽनतिक्रम्य यथाहृदयं मनोऽनु-
रूपम्, अभिलषितं येषु तानि सुखानि सम्प्राप्त्यकारसम्पत्तौनि, अनुभवन् कालं
निनाय । (“चेतो हृदयं स्वात्तं हृन्मानसं मनः” इत्यमरः) ।

वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । [“अधिकृत्य कृते यन्त्रे”
इत्यर्थे उदाहृतः । तस्य “लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्” इति लुप्,] वासवदत्ताऽऽख्या-
यिका समाप्तेति पाठस्य भनमूलकः ।

वासवदत्ताव्याख्या समाप्ता ।

